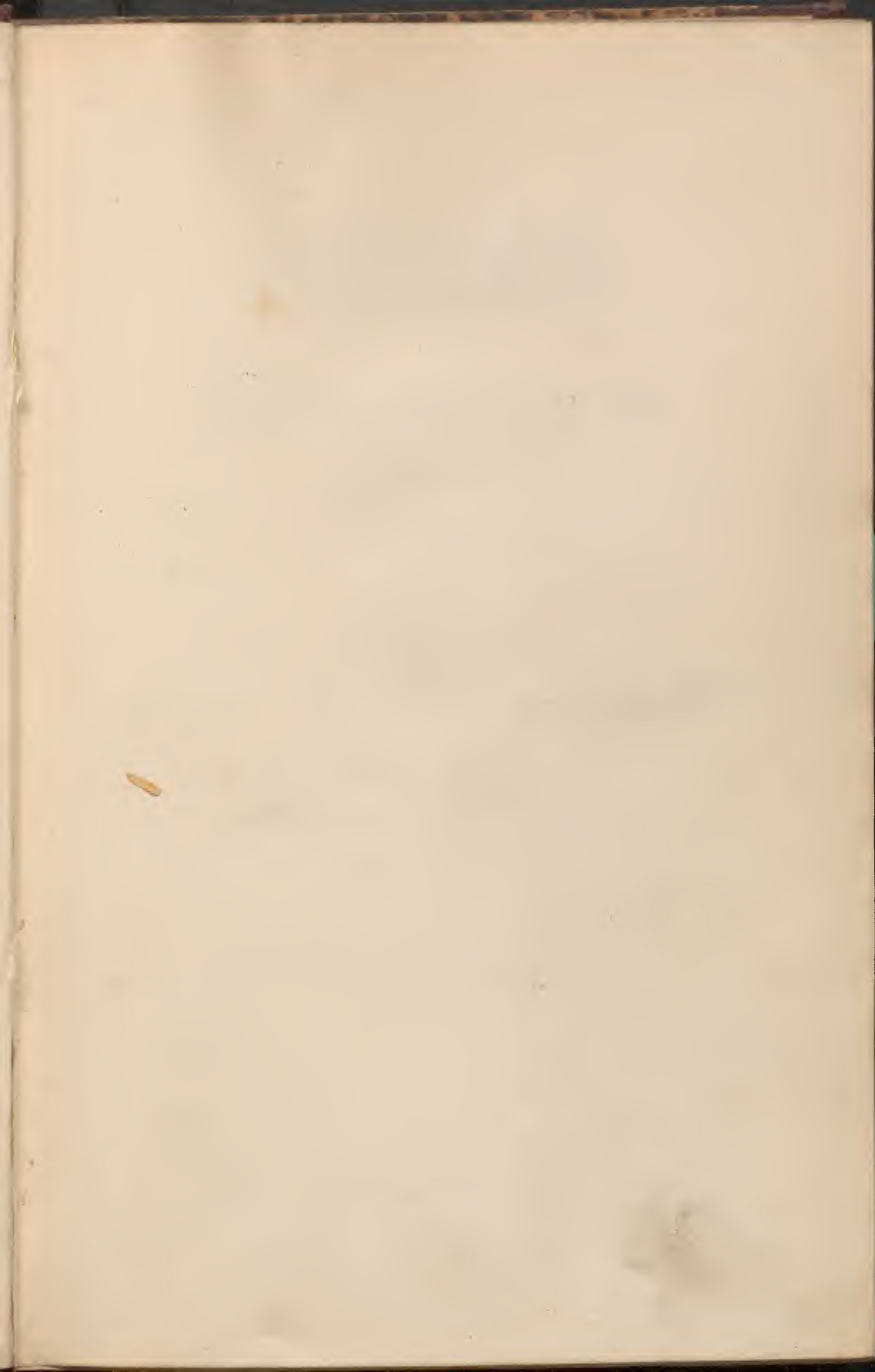
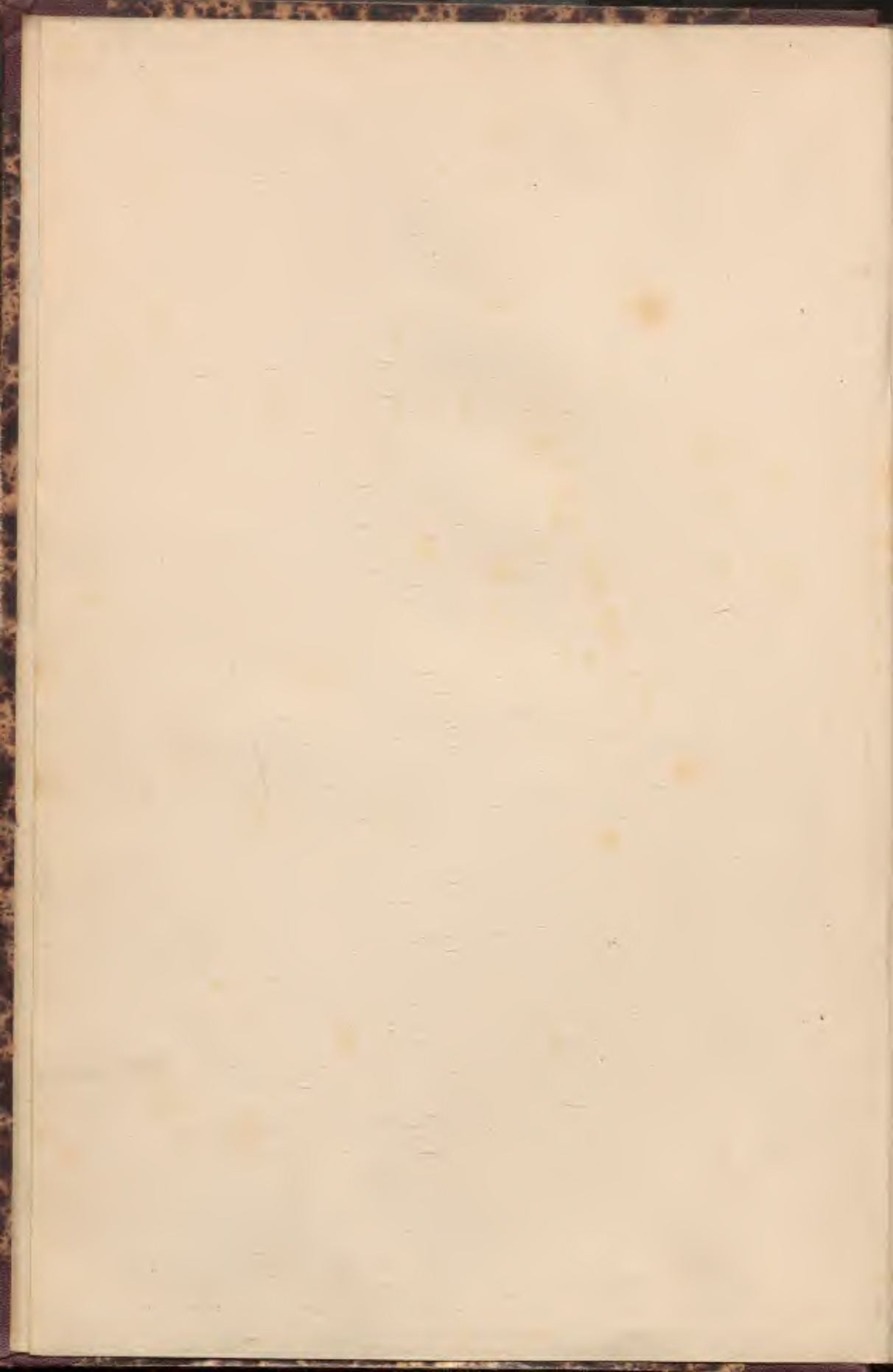

I-483

ԱՐԱՔՍ

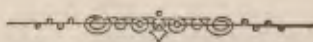
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

—
1889

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԳԻՐՔ Ա

ՅՈՒՆԻՍ

Ս. ՊԵՏԵՐՔՈՒՐԳ
ՏՊԱՐԱՆ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՆԻՔԻ
1889.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 15 іюня 1889 года.

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 39).

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ

Անցեալ տարուայ մեր Հանդիսի գրքերի շուտափոյթ սպառումը անշուշտ ինքն ըստ ինքեան գրաւական է, որ ընթերցող Հասարակութիւնը մեծ Համակրանքով վերաբերուեց դէպի «Արաքսը»: Ուստի կարծում ենք, որ սորանից պարզ կարելի է հետևեցնել, որ Հայ Հասարակութիւնը լաւ և ճիշտ ըմբռնեց «Արաքսի» ամբողջութեան մէջ արտայայտուած ուղղութիւնը, որ է Հայի անցեալ և ներկայ կեանքի և Հայ աշխարհի բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ նպաստել Հայ անհատի մտաւորական զարգացման և ինքնաձանաչութեան, իբրև Հայ ազգայնութեան անդամի: Մենք, որչափ մեր Համեստ միջոցներն և ոյժերը ներում են, մեզ նպատակ ենք ընտրել խօսել Հայ ընթերցողների ստուար մեծամասնութեան սրտին և հոգուն հետ, փայլուն Հայկական գործիչների արարքը պատմել, Հայ ազգի աւանդութիւններին արձագանք լինել, Հայ լեզուի ուսումնասիրութեան նիւթեր տալ, միջոց տալով ամեն կողմերը բնակող Հայերին՝ իրենց Բռն լեզուով «Արաքսում» երևան հանել իրենց տեղական աղբային կեանքն ու կարիքները: Այս տեսակէտով մեր Հանդէսը ձգտում է մատչելի լինել Հայ Հասարակութեան բոլոր, մանաւանդ միջնակարգ, դասակարգներին, ոչ միայն Ռուսաստանի սահմաններում, այլ և ամենուրեք ցրուած Հայ գերդաստանի անդամներին:

Նոյն նպատակին, մեր կարծիքով, ծառայում են և այն սլատկերներն ու նկարները, մեծ մասամբ Հայկական կեանքից, որ մենք առանց խնայելու որ և է նիւթական միջոցների և աշխատութեան, զետեղում ենք հետզհետէ «Արաքսի» մէջ: Սոքա, բացի զեղազփտական ճաշակը զարգացնելուց ընթերցողների մէջ՝ լաւագոյն և ֆայտուն յիշատակարաններ կման այն ազգային անցեալ և ներկայ գործիչներին և այն ազգային հնութեանց և հաստատութեանց, որոց մասին խօսվում է մեր

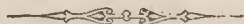
Հանդիսում: Աչքի առաջ ունենալով նկարների և պատկերների այս նպատակայարմարութիւնը, որին անհերքելի ապացոյց է նոցա գտած սիրալիր ընդունելութիւնը մեր ընթերցողների կողմից՝ մենք աշխատելու ենք այսուհետեւ ևս ընդարձակել սոցա շրջանը թէ որակութեան և թէ քանակութեան կողմից:

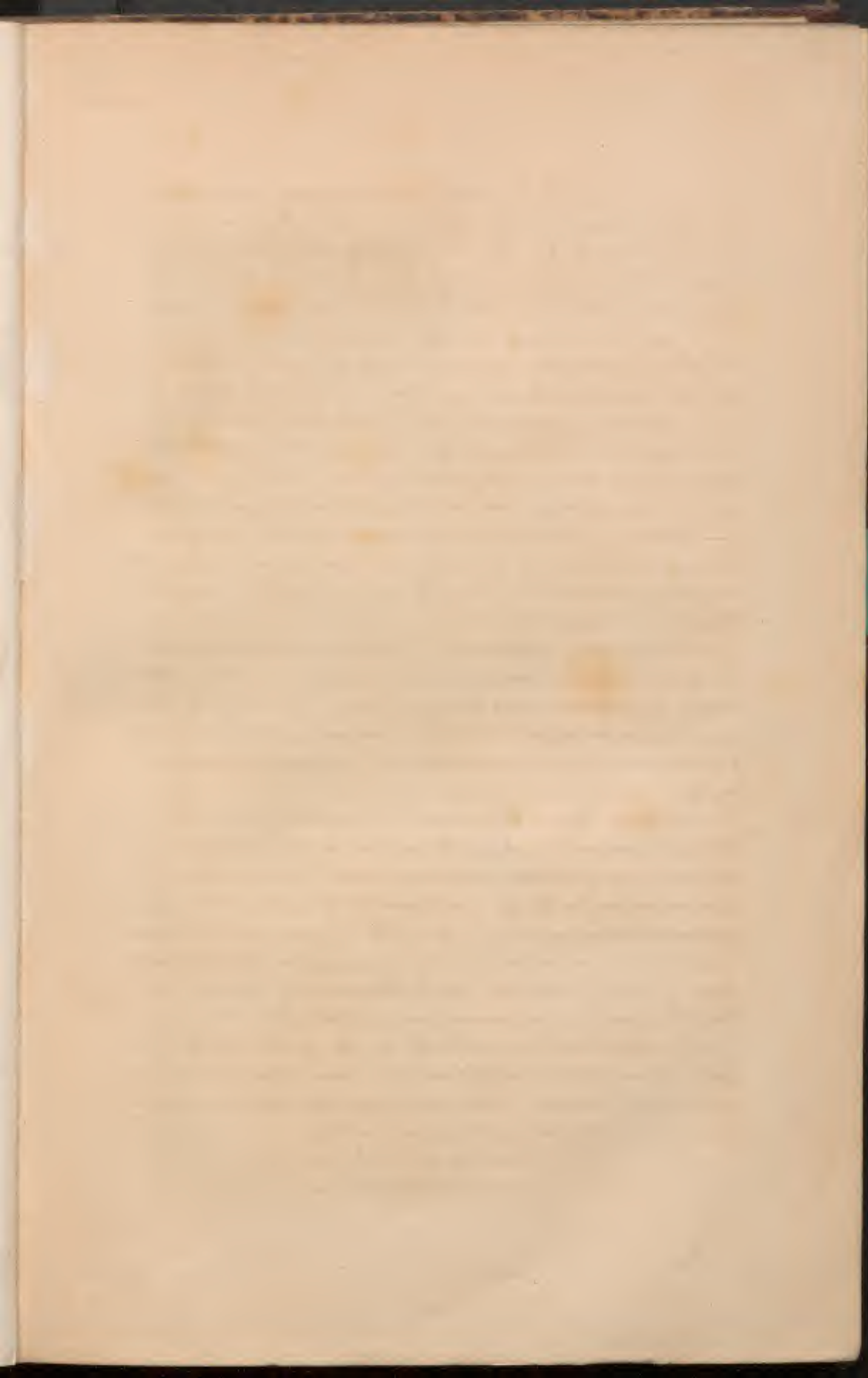
Մենք դեռ «Արաքսի առաջին տարուայ զրքերի մէջ փափագ էինք յայտնել մեր Հանդէսը ամսօրեայ դարձնելու: Սակայն մեր այս ցանկութիւնը իրագործելու արդելք եղան ի միջի այլոց և Հայերէն զրքեր տպագրելու դժուարութիւնները Պետերբուրգում, զոր. որ այժմ միայն մի տպարանում կան Հայերէն տառեր և այն ոչ մեծ քանակութեամբ, և միայն մի գրաշար, որի պատճառով դժուար է կարճ ժամանակամիջոցում լոյս ընծայել պարբերական հրատարակութեան համարները, մանաւանդ անկարելի է դառնում, երբ այս տպարանը միւսնոյն ժամանակ զբաղուած է լինում և ուրիշ Հայերէն տպագրութիւններով, ինչպէս այժմ:

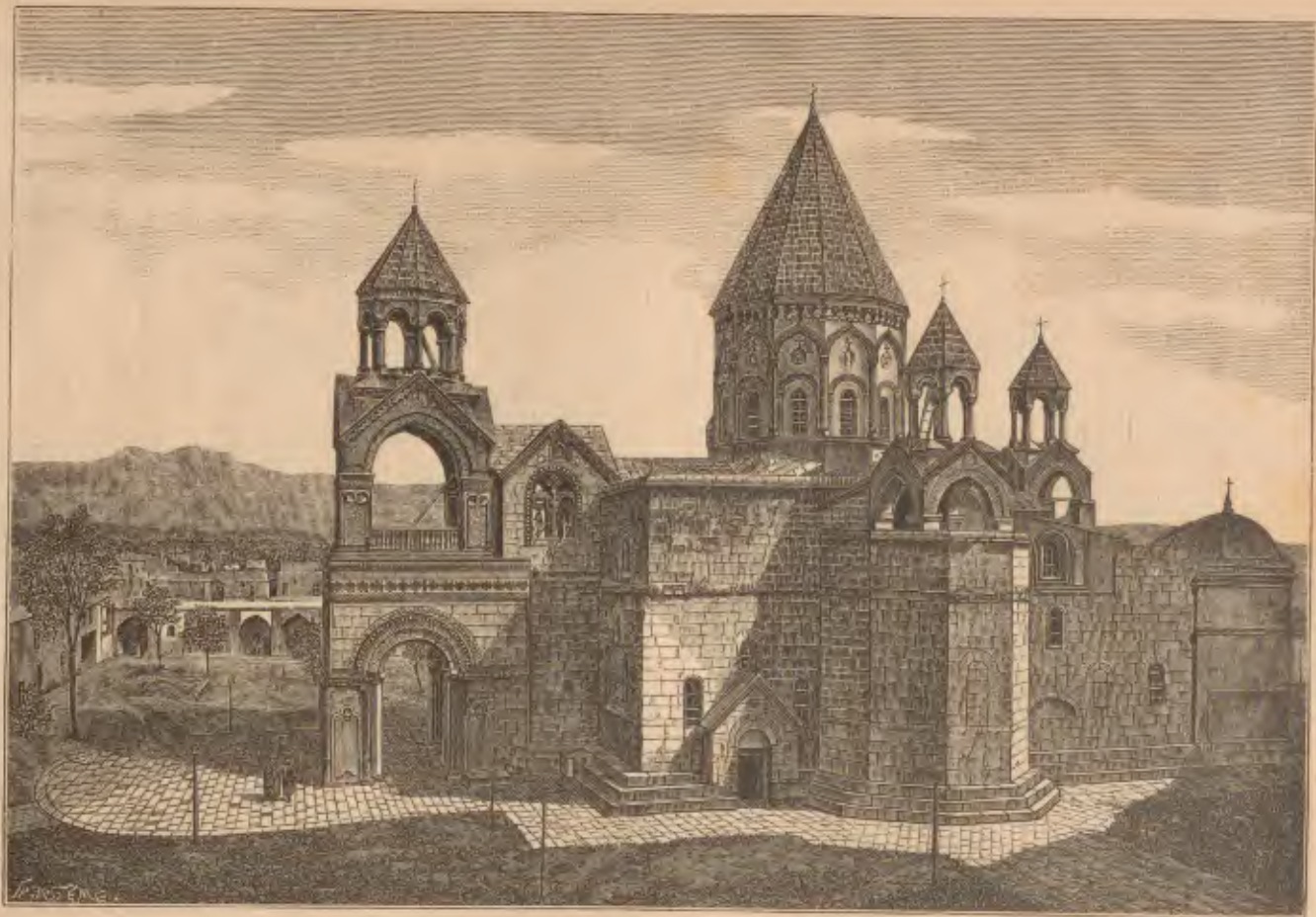
Էնց այսպիսի պատճառով «Արաքսը» փոխանակ փետրուարի վերջին դուրս գալու, ինչպէս յայտարարած էինք, հիմնուելով արարանապէս խոսքման վերայ՝ միայն այսօր յունիս ամսում է լոյս ընծայվում, որ մեզ այնուամենայնիւ յաջողուցաւ մեծամեծ՝ դժուարութիւններով և անբաւականութիւններով:

Յամենայն դէպս, մեր խոստումը ժամանակի վերաբերութեամբ կատարած չ'լինելով՝ խոնարհաբար ներողութիւն ենք խնդրում մեր բարեմիտ բաժանորդներից, և ի փոխարէն այս յապաղման տալիս ենք այս համարում 16 թերթ և 12 պատկեր (փոխանակ խոստացուած 12 թերթին և 8 պատկերին). միւսնոյն ժամանակ յայտարարում ենք, որ ապագայում նմանօրինակ յապաղումներն անկարելի անելու նպատակով այժմէն մենք ձեռք ենք զարկել համապատասխան միջոցների:

Այս միջոցների իրագործութիւնը մի քանի ամիս է պահանջում, ուստի և «Արաքսի» ներկայ տարուայ երկրորդ զիւրքը դուրս կ'գայ միմիայն աշնան վերջերին, հաւանօրէն նոյեմբերին, որի մասին կանխօրէն կ'յայտարարենք:

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՍԺԻՆ

Дозвол. ценз. Спб., 29-го мая 1889 г

Հրատ. «Երան» Հանդիսի.

Тел. Од. Голце, Возм. пр. № 53.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսօր Փոքր Ասիոյ մէջ, Տաճկահայաստանում, հայի կեանքը որ աստիճան էլ անյաջող հանգամանքների մէջ գտնուի, որքան էլ մոռաւորապէս ու բարոյապէս հայ մարդը խաւարի մէջ լինի, այնուամենայնիւ այդ բոլորը ոչինչ է համեմատութեամբ այն չարիքին, որը «գաղթականութիւն» անուն է կրում:

Այսպէս մտածելու համար, մենք ունենք բազմաթիւ անհերքելի փաստեր ու իրողութիւններ, որոնք շատ պարզ ու ճշգրիտ կերպով պատկերացնում են, թէ ի՞նչ թշուառ հետեւանքներ է թողել և թողնում է գաղթականութիւնը հայաբնակ դաւառներում:

Գաղթականութիւնը, դէթ հայ ազգի համար, մի մահացու հարուած է, որի վերայ հաշտ աչքով նայելը, ինչ կողմից որ ուղղւում էք, դատապարտելի է: Սակայն այս տխուր իրողութիւնը մեր օրերում, մեր աչքի առաջ շարունակ և անընդհատ կատարւում է, ոչ միայն դարերի և տարիների ընթացքում, այլ ամեն ամիս, ամեն օր: Մի՞թէ հարկ է յիշել այստեղ, որ եթէ անցեալ դարերում Հայաստանից տեղի չունենային այն մեծ գաղթականութիւնները, որոնք վերջ ի վերջոյ ձուլուելով զօրեղ ազգերի հետ, անհետացան հայութեան շրջանից՝ իրքան խաղաղ և կանոնաւոր կեանք կունենար հայ ժողովուրդը իր երկրում, և իրաւի ու ժեղ տարր կ'կազմէր նա տեղական վրանաբնակ և աւաղակաբարոյ ժողովուրդների հարստահարութիւնների դէմ:

Այս տեսակէտով մենք ցաւում ենք ոչ միայն Ահհաստանի կորած ու անհետացած անուանի և նշանաւոր հայ գաղթականների վերայ, այլ նաև բոլոր այն գաղթական ազգակիցների, որոնք թէև մի ժամանակ Պանդէսի ափերից մինչև Իտալիա և Ամստերդամ դըրդեցնում էին իրենց անհուն հարստութիւններով, հոչակ հանում ու նշանաւոր գործերի ձեռք զարնում, սակայն այսօր նոցանից ոչինչ չմնաց, բացի պատմա-

կան յիշատակը, ինչպէս որ և շատ բնական էր. այո՛ նոքա վերջ ի վերջոյ միայն տխուր յիշատակներով յաւերժացրին իրենց անունը: Բայց, ընդհակառակն, այն համբերատար, համակրելի հայը, հայ գիւղացին, որը իր բուն հողին վերայ նստած, արօրը ձեռքին, տարել է ժամանակակից հալածանքները, բարբարոսութիւնները, պատերազմի ահռելի հետեանքները, որը, խօսքի բուն նշանակութեամբ, նոյն իսկ կրակի ու սուրի տակ չէ հանդուրժել, իր բաղդախնդիր ազգակիցների նման, թողնելով իր նուիրական ու բազմաչարչար ծննդավայրը, օտար աշխարհներում փնտռել հանգիստ և բարեկենցաղութիւն, ահա՛ այդ հայ մարդը, հայ գիւղացին է եղել, որ տէր է մնացել իր հողին, նորա մէջ մեծամասնութիւն է կազմել իբր հայ տարր, և որի շնորհիւ է, որ այսօր մենք հայութեան բարոյական և քաղաքութեական իրաւունքներն ենք աշխատում ապահովել:

Այսպէս՝ չնայելով որ գաղթականութիւնը հայի համար մի սոսկալի և անհանդուրժելի չարիք է, որի նմանը դժուար թէ ով և իցէ կարող լինէր ցոյց տալ մեր կեանքում, չնայելով որ այդ չարիքը շարունակ ջլատում և ուժասպառ է անում հայ մարդին, ու նորա զոյութեան ինդրին վտանգաւոր հարուած տալիս, չնայելով որ այդ չարիքը փոխանակ նուազելու, օրրստօրէ աւելի է զարգանում և հայի մի նոր գերեզմանատունն էլ ովկիանոսների միւս կողմումն է հաստատում, այնուամենայնիւ այս գաղթականութեան դէմ մենք ոչ միայն զօրաւոր միջոցների չենք դիմում խօսքով ու գործով. այլ ընդհակառակն, ստրուկին և օտարին յատուկ անհոգութեամբ և անտարբերութեամբ, ականատես ենք լինում մեր ազգայինների կենդանւոյն մեռելաթաղութեան հանդիսին, որի մէկ ծայրը, ինչպէս ասացինք, Տաճկահայաստանի հայաբնակ վայրերումն է, իսկ միւսը Միացեալ Նահանգաց հեռաւոր և անծանօթ անկիւններում:

Եւ իրաւ, ցաւալի վիճակ է ներկայացնում Տաճկահայաստանը վերջին տարիներում:

Ամբողջ վիշպէթներ հազարներով դատարկվում են երիտասարդ աշխոյժ ոյժերից, որոնք թշուառ վիճակի մէջ թողնելով իրենց ընտանիքը, երկիրը, նորա արգիւնաբերութիւնը, ցրվում են հեռաւոր վայրեր, ուր նոցա վերջ վերջոյ կորուստ

է սպառնում: Այսօր այդ պանդխտութեան և դաղթականութեան հոսանքը տանում է իր հետ ոչ միայն մի գիւղի, մի աւանի, մի նահանգի երիտասարդական և պրական յոթերը, այլ Աստուրիացից սկսած մինչև Բայադէտի վերջին գիւղի արգիւնաբերող յոթերը:

Տաճկահայաստանում այժմ ամեն մի տուն ունի այսօր իր պանդուխտը, ամեն մէկը իր չափով, մէկ, երկու մինչև հինգ հոգի, օրինակի համար. Մշոյ Խասգիւղը, հազիւ 250 տանից է բաղկացած, ունի մօտ 400 պանդուխտ, Նորջէնը, 200 տուն, ունի 300 պանդուխտ, Բերրակ, 120 տուն, ունի 200 պանդուխտ, ինչպէս Մշից հաղորդում է «Արևելքի» մէջ մի պարոն, Գեղամ մականուամբ:

Այս դաղթականութիւնը և պանդխտութիւնը, ինչպէս ամեն ազգերի, այնպէս և հայերի մէջ, ունին, անշուշտ, իրենց պատճառները, որոնց վերայ մեր մամուլը և մեր հասակութիւնը մինչև այժմ հարկ եղած ուշադրութիւնը չեն դարձրել, այն ինչ գէթ մամուլի պարտականութիւնն էր աշխատել օր առաջ ուսումնասիրելու բուն պատճառները այս դաղթականութեան, որով անապատանում է երկիրը և միանգամայն ժողովրդի տունն է քանդվում: Այն կարելի պնդել, թէ դաղթականութեան և պանդխտութեան պատճառները այնչափ անխուսափելի են դարձած Տաճկահայաստանի մեր ազգակիցների համար, որ նոցա առաջը անկարելի է տանել:

Յայտնի է, որ դաղթականութիւնը թէ հին և թէ նոր ազգերի մէջ գոյութիւն է ունեցել ամենահին ժամանակներից հետէ: Նրկրի աննպաստ դիրքը, ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը, ընկերական և վարչական կեանքի բաղմնաւորական յայաջող պայմանները միշտ մօտ կապ են ունենում դաղթականութեան հետ. իսկապէս ասած դաղթականութիւնը պարզ հետևանք է այս բարդ պայմանների: Հետևապէս ամեն ժողովուրդ, որ գիմում է դաղթականութեան և պանդխտութեան անշուշտ ունի իր մէջ ներքին զօրաւոր պատճառներ, որոնք անտանելի են կացուցանում նորա դրութիւնը իր բուն երկրում: Օրինակի համար, մի երկրում հոգի պակասութիւնն է ներկայանում դաղթելու գլխաւոր ստիպողական պատճառ, մի այլ երկրում կեանքի բաղմնութիւ պայմանների անպատեհու-

Թիւնը, կառավարչական ճշնշումը և օտար կողմեր դադրեցնու
նալու մի այլ տեղ սոսկ տնտեսական պայմանները կամ
շուտով հարստանալու տենչն են մղում մարդկանց՝ Թողնել
իրենց հայրենիքը և խումբ խումբ նոր երկիրներ դադրել:

Մեր մէջ ևս, դադրականութիւնները տեղի են ունեցել
զանազան պայմանների տակ, զլիսաւորապէս կոտորածից, բռնու-
թիւնից ազատուելու համար, և, որչափ պատմութիւնից
յայտնի է, սկիզբն են առնում տասներորդ դարից, այնուհետև
դոքա աւելի մեծ քանակութեամբ շարունակուել են անընդհատ
մինչև մեր օրերը: Այս բոլոր հայ դադրականութիւնների
պատճառը զլիսաւորապէս եղել է ճշնշումը, որը և ստիպել է
հայերին տասնեակ հազարներով Թողնել իրենց աւանդական
բնակավայրը և դադրել նոր երկիրներ երազած կեանքի ան-
դորրութիւնը գտնելու:

Մենք կանգ չենք առնում հին ժամանակներում տեղի
ունեցած դադրականութիւններին վերայ, որ մեզ հեռուն կա-
նէր և միանգամայն ներկայ յօդուածի ծրագրից դուրս է: Մեր
նպատակն է այստեղ խօսել տաճկահայերի այն անվերջ դադրա-
կանութեան վերայ, որը տեղի է ունենում մեր աչքի առաջ և որի
հոսանքը իր հետ տանում է բոլորովին թաքմ յոյժեր գէպի
հեռաւոր Ամերիկան: Այժմ հետաքրքրական է պարզել, թէ
արդեօք ներկայումս ի՞նչն է ստիպում տաճկահային երեսի
վերայ ձգել բնութիւնից այնքան առատ օժտուած իր հայրե-
նիքը և դադրել ովկիանոսների այն կողմը: Ահա՛ այն զլիսա-
ւոր և էական կէտը, որի վերայ վաղուց ի վեր պարտաւոր էր
հոգալ և ուշադրութիւն դարձնել իւրաքանչիւր անհատ, որի
սրտին մօտ է, որպէս մի նուիրական սկզբունք, տաճկահայաս-
տանցու զոյութեան կենսական խնդիրը, որովհետև նորա լուծե-
լուցն է իսկապէս կախուած և Տաճկահայաստանի սպառնալի
բաղդը:

Տաճկահայաստանի արդի տխուր վիճակը, կարծում ենք,
փոքր ի շատ է ծանօթ պէտք է լինի մեզանից իւրաքանչիւրին
զէթ լրագրական տեղեկութիւններից: Անընդհատ աւարառու-
թիւններ, սպանութիւններ, հարստահարութիւններ, կեանքի
և գոյքի անապահովութիւն հայերի նկատմամբ զանազան թա-
փառաշնչիկ ցեղերի կողմից, զլիսաւորապէս քրդերի հրոսակ-

ներից—ահա որոնք են շատերի կողմից առաջ բերվում իբր հայերի գաղթականութեան և պանդխտութեան պատճառներ:

Սակայն գործի էութեան հետ մօտից ծանօթանալուց յետոյ կ'տեսնենք, որ գաղթականութեան իսկական պատճառները աւելի խոր են և բազմակողմանի ուսումնասիրութեան կարօտ: Այդ բուն պատճառները այնքան բարդ, հետաքրքրական և հրահանգիչ են, որ նոցա ուսումնասիրութիւնը չէ կարող մի յօգուածում պարփակուել: մենք միայն մատնացոյց կ'լինենք այս անգամ նոցա գլխաւորների վերայ, թողնելով յաջորդ անգամներին դառնալ նոցա վերայ, աւելի մանրամասնօրէն խօսելու:

Տաճկահայաստանի ամեն կողմերում գտնուում ենք ընդարձակ բերրի դաշտեր, աղի, երկաթի, պղնձի, կաւիճի, մարմարի և կրային կազմութեան վերաբերեալ զանազան հանքեր, ծծումբ քարիւղ, քարածուխի խաւեր, ջրվէժներ, անտառներ և ուրիշ ճոխ երկրաբանական հարստութիւններ: Թողնենք դեռ այն թաքուն դանձերը, որոնք ժողովրդի ազխութեան պատճառով հովիտների, լեռների մէջերին իրենց հազարամեայ կուսութեան մէջ տակաւին մնում են ծածկուած: Այս անձեռնամուխ բազմատեսակ հարստութիւնները և բերրի հողը աչքի առաջ ունենալով սպասելի էր, որ այդ երկրում բնակող ժողովուրդը արհեստներով, երկրագործութեամբ, հանքային արտաբերութեամբ և վաճառականութեամբ ծաղկած և նիւթապէս բարգաւաճ ու բաղդաւոր վիճակ ունենար: Սակայն չ'նայելով սորան, մենք տեսնում ենք, որ երկրի այս բնական հարստութեան գլխաւոր աղբիւրները, չնչին բացառութիւններով, մնում են անմշակ, և հայ դրամատէրները փորձ անգամ չ'են անում սոցա շահագործման, որ թէ նոցա համար շահաւետ կ'լինէր և թէ երկրի անդրամ աղբաբնակութեան: Բայց երկրի բնական հարստութեան արդիւնաբերութիւնն անտես եղած լինելով՝ անհրաժեշտ է նիւթաւոր, որ ժողովուրդը պարապէր արդիւնագործութեան ուրիշ ճիւղերով:

Յիրաւի, Ասիական Տաճկաստանում ընդհանրապէս, իսկ Տաճկահայաստանում մասնաւորապէս, հայերի ստուար մեծամասնութիւնը կազմում են գիւղացիները, որոնց գլխաւոր պարապմունքը հաղորդործութիւնն է, որ մինչև այժմ մնում է ան-

փոփոխ իր նախկին նահապետական գրութեան մէջ, թէ և զիւղացու միակ նիւթական ապահովութիւնը զխաւորապէս սորանից է կախուած:

Հայ գիւղացին դեռ մինչև այժմ ծանօթ չ'լինելով հողի մշակութեան կատարելագործուած եղանակներին և նորանոր երկրագործական գործիքներին, շարունակում է իր 8—10 լճեան ծանրաշարժ գութանովը և այլ նախնական միջոցներով գործ տեսնել, որը իհարկէ ահագին դժուարութիւններով հանդերձ, խիստ նուազ արդիւնք է բերում: Ձենք յիշում և այն, որ երկրի ամենապտղաբեր արգաւանդ հողերը, հովասուն և խոտաւէտ լեռները քուրպերի և թուրքերի սեփականութիւնն են դարձած, այնպէս որ հայ ազգանականութեան մնում է մշակել ստոր, ապաւաժուտ և անջրգի տեղերը, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ նուազ արդիւնաւոր են մշակութեան համար: Այսպիսի պայմանների մէջ տափանելը, հնձելը, կալսելը, ամբարելը և այլն խեղճ հայ հողագործին այնպիսի դժուարութիւնների և ծախսերի մէջ են ձգում որ նա յաճախ, մանաւանդ երաշտ տարիներում, իր աշխատութեան և ծախսերի փոխարէնը չէ կարողանում ստանալ դաշտերից. ո՛ւր մնաց, որ նա պէտք է ամբողջ ընտանիք կերակրէ տարուայ ընթացքում, տաւարին պէտքը հողայ, զանազան մասնաւոր ծախսերի և պետական հարկերի համար զրամ պատրաստէ: Բայց ևնթադրենք, թէ տարին առատ է և զիւղացին տիրած է մեծաքանակ արմտիք: Այժմ նորից ոչ պակաս հոգս է զիւղացու համար դոցա վաճառ հանելը: Նա մօտաւոր քաղաքն է բերում իր վաճառքը, որի գինը, առատ բերքի և զրամի սղութեան պատճառով, սաստիկ կոտորուած է:

Չնայելով այն դառն աշխատութիւններին, որ նա գործ է գնում իր ամբողջ ընտանիքով արտը հերկելու, ցանկելու և ոռոգելու *), երկրագործ հայ գիւղացին շատ տեղ 50 օխա (մօտաւորապէս 4 փութ) ցորենը ստիպուած է ծախել 15 զու-

*) Ոչ պակաս դժուարութիւն է կրում հայ հողագործը և ջրի պակասութիւնից կամ մրցումից. օտարը, տաճիկ կալուածատէրը ամառ ժամանակ միշտ ուժով ջուրը հայի ձեռքից խլելով, իր արտերը և այգիներն է ջրում, այն ինչ հայ գիւղացու արտը ու այգին ամիսներով անջուր մնալով չորանում է:

բուշով (1 ր. 20 կ.): Բայց այս զուամսրից նա բանուոր քաղուորին տալու է այդ 4 փութի հաշուով 6 զուրուշ (50 կոպ.): Ուրեմն չորս փութը 90 կոպ. ծախելով (որի մէջ հաշուելու է և սերմը և այլ ծախսերը) նա ի՞նչպէս կարող է հոգալ իր բոլոր տարեկան պիտոյքը, որպէս զի կարողանայ առանց վաշխառուին դիմելու հաւասարակշռել իր ելեմուտքը:

Հեռաւոր քաղաքներ, մանաւանդ արտասահման հանել իր բերքերը վաճառելու՝ աւելի փաստակար և մինչև անդամ անկարելի է նորան, որովհետև ցորենի արտահանութեան համար չկան կաղմակերպուած բնկերութիւններ, և ճանապարհային հաղորդակցութիւնք անասելի դժուարութիւններ ունին և մեծ ծախսեր են պահանջում, որ ցորենի նման աժանագին նիւթի համար անկարելի է անել: Շատ տեղ, նոյն իսկ մօտաւոր դաւառների մէջ, ճանապարհները լեռների վերայով անցնելով, այնպիսի նեղ ուղիներ են ներկայացնում, որ երբեմն զրաստները ու ոչխարները անդունդն են գլորվում: Չօր. վեր առնենք այն ճանապարհը, որ Վանը միացնում է Լըզըրումի հետ և համարվում է Տաճկահայաստանի լաւագոյն ճանապարհներից մէկը: Այս ուղին տարուայ զանազան եղանակներում այլ և այլ տեսակ դժուարութիւններ է յարուցանում՝ կանոնաւոր յարաբերութեան դէմ: Պարնանը տեղացող անձրևների և գետերի յորդելու ժամանակ, ճանապարհը տղմուտ է դառնում, ձմեռները խոր ձիւնի պատճառով մի քանի ամիս արդելքներ են առաջ դալիս, որոնցով և վաճառականական և այլ հաղորդակցութիւնք կատարվում են մեծամեծ նեղութիւններով: Սովորաբար Վանից Լըզըրում գրաստների կարաւանը հազիւ 13 օրուան մէջ է անում ճանապարհը, իսկ դարնանը 18 օրուան, և այս՝ 400 վերստի չափ ճանապարհը, որ եթէ կանոնաւոր լինէր 8 օր կ'աւելէր. մոռանալու չէ և այս հանգամանքը, որ շատ անդամ ապրանքները շաբաթներով դարսուած են մնում այս կամ այն քաղաքում ջորեպաններ գտնելու համար:

Ի՞նչ անի գիւղացին այսպիսի պայմաններում, ի՞նչ օգուտ նորա ցորենի լիւռի շտեմարանները, քանի որ նորա վաճառքի հրապարակային գինը այնքան ստոր է, որ բնաւ չէ փոխարինում նորա վերայ դրած դրուած աշխատութիւնը ու ծախսերը. իսկ պահել և սպասել աւելի բարեյաջող պայմանների,

նա չէ կարող, որովհետեւ ցորենի օրինաւոր շտեմարանների բացակայութիւնից որդը կարող է վնասնել նորա շեղջերը:

Սակայն դրամի պէտքը վերոյիշեալ դժուարութիւնները չէ նկատում. թէպէտ գիւղացու շտեմարաններում փտում է ցորենը, բայց նա ձեռքում փող չունի վճարելու համար պետական տուրքերը և վաշխառուից վերցրած փոքրիկ գումարի խոշոր տոկոսները, որովհետեւ դրեթէ ամեն հայ գիւղացի ընտանիք, կամ հարսանիքի առիթով, կամ մշտութեան համար հարկաւոր պիտոյքներ (լծկաննէր, դործիքներ) գնելու, կամ վերջապէս հարկեր վճարելու համար վաշխառուն է դիմում, և մէկ անգամ նորա ճանկն ընկնելուց յետոյ տարիներով իւր քրտինքը թափում և մկունքների ոյժը դործածում է սոյդ անյագ հարստահարիչի անյատակ քսակը լցնելու:

Այսպէս ահա մի կողմից պարտքերը, միւս կողմից տուրքերն և ընտանեկան անհրաժեշտ պէտքեր ստիպում են խեղճ գիւղացուն կամ իր արմուիքը գրեթէ ձրի տալ՝ մի քիչ փող ձեռք բերելու, կամ, աւելի վատ հանգամանքներում, դիմում է ծայրայեղութեան—իր միակ ապաւէն կալուածներն ևս ծախում է ամենաչնչին գնով, որ մօտիկ ապագայում սով է սպառնում, կամ երեսի վերայ թողնում է իր անդն ու անդասանը, տունն ու տեղը, և պանդխտում է օտար երկիր:

Այսպիսով գլխաւորապէս տաճիկները, անօգնական հայ գիւղացիների վեճակից օգտուելով, վերջին եօթ, ութ տարիներում ձեռք են բերած բաղմաթիւ կալուածներ, արտեր ու այգիներ, այնպիսի չնչին գներով, որ ծախողների ծայրայեղ կարօտութեամբ միայն կարելի է բացատրել: Սակայն պէտք է ասել, որ հայ գիւղացիներից շատերը իրենց սարսափելի աղքատութեան մէջ անգամ դեռ ամեն կերպ աշխատում են ձեռքից չթողնել իրենց սնունդ մատակարարող միակ կալուածը, ուստի բարեռք են համարում տաճիկ հետ ընկերանալ որոշ դրամական պայմաններով և այնպէս շարունակել գործը. սակայն սորա հետեանքն նոյնպէս այս է լինում, որ վերջ ի վերջոյ հայի կալուածը ամբողջովին անցնում է տաճիկ ձեռքը:

Այսպիսի սոսկալի պայմանների մէջ մարդ դժուարանում էլ է մինչև անգամ մեղադրել գիւղացուն նորա ծայրայեղութեան դիմելուն, իր կալուածները վաճառ հանելուն, երբ հա-

կառակ իր արիւն քրտինքով ձեռք բերած արտագրութեանը մայր հողից, նա այնուամենայնիւ իր և իր ամբողջ ընտանիքի զոյութիւնը պաշտպանելու մէջ միանգամայն անկարող վիճակի մէջ է գտնվում:

Այսպէս երկրագործութիւնն ևս, չնայելով արտաքուստ բարեյաջող հանգամանքներին—երկրի պտղաբերութեան և ոռոգման — չէ տալիս սպասուած արդիւնքը հայ երկրագործին: Բայց անասնաբուծութիւնը, որ կարող էր, հողագործութեան հետ, նեցուկ լինել հայ ղիւղացու անտեսութեան՝ ներկայ պայմաններում աւելի ևս անձեռնտու է նորան, որովհետեւ անասնաբուծութեան բոլոր յարմարաւոր տեղերը, ամայիները, հեռաւոր ընդարձակ մարգագիտիւնները, խոտաւէտ լեռները, մասամբ քուրդերի սեփականութիւնն են կազմում, և մասամբ թէպէտեւ ազատ են բոլոր ժողովրդի համար՝ սակայն հայերը չեն կարողանում նոցանից օգտուել, կասկածելով իրենց հօտերը հեռաւոր տեղեր արածելու տանել յափշտակութեան երկիւղից, և նոցա այս կասկածոտութիւնն իրաւացի է նոցա պիժմեան լքեալ վիճակում: Իսկ ղիւղի շրջակայքի հողը սովորաբար յատկացրած է լինում մշակութեան, ուստի հայ ղիւղացին ճարահատեալ ստիպուած է լինում բուսականանալ միայն համեստ թուով տաւար պահելու կաթնեղէնի համար. այսպիսով անասնաբուծութեամբ պարապելը քուրդերի մասնաւոր պարապմունքն է դարձել, որոնց տրամադրութեան տակ են երկրի ընդարձակ արօտատեղիները:

Ուրեմն Տաճկահայաստանի հայերի գաղթականութեան և պանդխտութեան պատճառները անպակասան կերպարանք ունին. հանքային հարստութիւնները մշակելու ոչ փող և ոչ զիտութիւն կայ. երկրագործութիւնը, բացի արդիւնաբերութեան գծուարութիւններից՝ անդիմադրելի արդելքների է հանդիպում վաճառահանութեան ժամանակ, ճանապարհների վատութեան կամ չգոյութեան պատճառով. անասնաբուծութիւնը չէ զարդանում արօտների քիւրդերից զրուռուած լինելուն համար:

Այս բոլորի հետեւանքն այն է, որ տաճկահայը իր բնիկ հողում սարսափելի տաժանակիր աշխատութիւններով հանդերձ անկարող լինելով հողալ իր ամենատանհրաժեշտ կարիքը՝ և իր տուրքերը և ղլխաւորապէս բազմապատկուած պարտ-

քերը վճարել՝ ստիպուած է զիմել ծայրայեղ միջոցի—կոտորուած սրտով, ազնի արտասուներով նա թողնում է իր օջախը երկար տարիներով և պանդխտում Հեռաւոր տեղեր, ուր տնտեսական պայմանները աւելի ձեռնտու են աշխատաւոր մշակին, և այնտեղ իր մկուռքի ոյժով վաստակել իրեն կարւոր փողը:

Համառօտապէս բացատրելով տաճկահայի օտար երկիրների չուելու իսկական պատճառները, այժմ աւելորդ չենք համարում առաջարկել մի քանի միջոցներ, որոնք մեր կարծիքով կարող են մասամբ դադրականութեան առաջն առնել:

Աւերոյիշեալ պատճառները, որոնք խոչընդոտ են լինում հայ զիւղացուն իր աշխատութեամբ անկարօտ ապրուստ ձարել իր բնիկ հողին վերայ՝ նոյն ինքն ցոյց են տալիս և այն միջոցները, որոնցով հարկ է մաքառել այդ խոչընդոտների դէմ:

Ներկայ պայմաններում հայ հողագործը, առանց կողմնակի օգնութեան և աջակցութեան, միայնակ միանգամայն անկարող է ոչինչ անել, ուստի հայ դրամատէրների օժանդակութիւնը շատ կարւոր է այստեղ: Հողագործը իր ներքին կեանքի մէջ նախ և առաջ սարսափելի կարօտութիւն է զգում փոքրիկ դրամադլիի, որով նա դարնան սկզբին պէտք է հոգայ երկրագործութեան անհրաժեշտ պիտոյքները (զօր, եզներ, գներ, գործիքներ պատրաստել, սերմացու առնել ևն), որոց համար սա սովորաբար, կամայ ակամայ, դիմում է այսօր վաշխառուին: Սորանով նա այլ ևս կազատուի վաշխառուի հրէշալի տոկոսներից, որոնց մասին ամեն անգամ զիւղացին մտածելիս իր գոյութիւնն է անիծում և երկրի տարաբազդ պայմանները լալիս:

Հարցը այժմ սորա մէջ է, թէ դրամատէրը ի՞նչպէս կարող է օգնել զիւղացուն:

Սորա համար մեր կարծիքով պէտք է միանան մի քանի դրամատէրներ և հաւաքական ոյժերով աժանագին վարկի դրամատուներ հիմնեն ամեն մի վիլայէթի կեդրոնական քաղաքներում, իրենց ձիւղիրը ունենալով գաւառներում: Արամատէրներն այսօր մեծ մասամբ իրենց գումարները տոկոսաբեր թղթերի վերայ են դնում, որոնք առ առաւելն 50/0 են բերում և երբեմն ընկերութիւնների անանկանալով՝ բոլորովին կորցնում են իրենց արժէքը: Ն/թէ նոքա, փոխանակ մեռած թղթերի, իրենց գումարները գործածէին այսպիսի վարկի դրամատուն-

ներ հիմնելով՝ նոքա կարող էին առնուազն 10⁰/₀ զուտ արդիւնք ունենալ և միեւնոյն ժամանակ խսկական բարերարներ կ'առնային երկրագործ ժողովրդի մեծ մասին համար, որ 200-300 և աւելի մեծ, խսկապէս հրէշային տոկոսներ է վճարում վաշխառուին և կարելի է ասել՝ միշտ նորա ստրուկն է մնում: Ուրեմն այսպիսի դրամատուներ, հիմնելով թէ իրենք դրամատէրները կողտուին, թէ գիւղացուն ձեռք կ'արկառած կլինեն նորա անել վեճակին մէջ և թէ այդպիսով հողագործի դրութիւնը բարձրացնելով, երկրի արդիւնաբերութեան զարգացման կնպաստեն:

Երկրագործութիւնը ներքին կողմից ևս կանոնաւոր վեճակի մէջ գնելով համար, ժողովրդի վեճակով հիտաբրբրուող հարուստ հայ վաճառականները պէտք է գառառնելու մանաւանդ երկրագործական կենդրոններում կատարելագործուած ամերիկական երկրագործական գործիքների պահեստներ ունենան և իրենց գործակալների միջոցով այդ գործիքները գնել ցանկացող գիւղացուն կամ գիւղական համայնքին բացատրեն նոցա գործածութեան եղանակը, որ հէնց իրենց օգտին կծառայէ, որովհետեւ քանի որ գիւղացիք աւելի հասկանան նոր գործիքների առաւելութիւնները հինների վերաբերութեամբ և որչափ որ նոցա գործածելու վարժուին՝ այնչափ շատ կծախուի այդ ապրանքը: Օրինակի համար կարելի է մատնացոյց անել նոյն Տաճկաստանում Պանտրմայի վերայ, ուր հայ վաճառականների նախաձեռնութեամբ երկու տարի է, որ երկրագործական կատարելագործուած պարզ մեքենաների գործարան է հաստատուած: Մինչև այժմ շինած ցաքանները (թըրմրիս) և գերմանական արօրը, որ շինած է գործարանի տեսուչ Պ. Պօլար, այժմ ընդհանուր գործածութիւն են ստացած, որոնցից անգացի երկրագործները և ագարակատէրերը չափազանց գոհ են և հեռզհեռ է մտցնում են ամեն տեղ: Ենկատի առնելով որ Պանտրմայի այս մասնաւոր փորձից կառավարութիւնը գոհ մնաց և ամեն կերպով խրախուսում է՝ Տաճկահայաստանի հայ գիւղացիներն էլ իրենց դրամատէրների հետ միանալով կարող էին ղիմել կառավարութեան—երկրագործական նախարարութեան, խնդրելով այսպիսի գործարանի բացման գիւրութիւնները հայթայթել իրենց տեղերում:

Ճանապարհային հաղորդակցութիւնները զիւրացնել գաւառների մէջ ի հարկ է տէրութեան գործն է, սակայն քանի որ կառավարութիւնը առայժմ այդ չէ անում, իրենք հողագործները քաղաքացիների հետ աշխատելու են բաժին բաժին գէթ փոքր ի շատէ օրինաւոր խճուղիներ բանալու՝ այս դէպքում անշուշտ իշխանութիւնն ևս կօղնի, որովհետեւ դա նորան ևս ոչ պակաս օգտակար է:

Մենք գիտենք, որ սորանից 25.—26 տարի առաջ Վանայ կուսակալ Ապտուլլահ փաշան իր նոխաձեռնութեամբ ու յոյժերով շինել է տուել երկրի ոռոգման համար արուեստական լճեր, կամուրջներ և այլն: Ուստի աչքի առաջ ունենալով ջրի պակասութիւնը, որից հայ գիւղացիների ընդարձակ դաշտերը ու այգիները չորանում և փչանում են, հարկաւոր և միանգամայն իրագործելի է նոյնպիսի արուեստական լճեր շինել, զետեղից հեռաւոր առուների բանալ ևն, քան երթալ ու թափառել զանազան քաղաքներում, կամ հեռաւոր Ամերիկայում կեանքը մահի դատապարտել:

Վանք այժմ անասնաբուծութեան: Այս ճիւղը, ինչպէս յիշեցինք, բոլորովին քրդերի ձեռքն է անցած և սորանով երկրի կանխիկ դրամը գրեթէ բոլորն էլ քրդերի ձեռքումն է գտնվում: Թէ ինչպիսի գումարներ են շահում քուրդերը միայն ոչխարներից, կարելի է հետևեցնել սորանից: Ամեն գարուն քուրդերը հայ գիւղացիներից գնում են նոցա մի տարեկան ծնած գառները 10—15 զըուշով (80 կոպ.—1 ռ. 20 կ.), որոնց մի տարի ձոխ մարգագետիններում արածացնելուց յետոյ, քաղաքներն են տանում և Հալէպից եկող ոչխար գնողներին ծախում են իւրաքանչիւր ոչխարը 80—100 զըուշով (6—8 ուլաքիով):

Վանի որ ներկայ պայմաններում, գէթ Վանայ վիլայէթում, հողագործ ժողովուրդը դառն աղքատութեան է դատապարտուած, այս արդիւնաբերութիւնը կարող էր զգալի կերպով բարւոքել նորա տնտեսական վիճակը, մանաւանդ որ երկրագործութիւն և անասնապահութիւն միմեանցից մեծ կախում ունեն և փոխադարձաբար օգնում են միմեանց: Անասնաբուծութիւնը ներկայ պայմաններում, ինչպէս ասացինք, նոյնպէս անհատական յոյժերով դժուար է հայ հողագործին համար: Ուստի այս դէպքում էլ հաւաքական յոյժով գործ

սկսելու է: Արող են մի տասը, տասն հինգ զիւղացիներ միանալ, որոնց մի մասը հողագործութեան կ'հետեւի, իսկ միւս մասը փոխադարձաբար խաշնարածութեան, որով երկու կողմից էլ գործերը յաջող վիճակի մէջ կ'մտնեն:

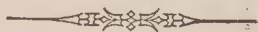
Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ հաւաքական ոյժով հայ հողագործը կունենար տնտեսական յաջող վիճակ և չգաղթելով ինքն իրեն ուժապառ չէր անի: Եթէ մի զիւղացի անկարող է իր սեփական միջոցներով ձեռք բերել նորանոր երկրագործական գործիքներ՝ կարծում ենք, շատ զիւրութեամբ ամբողջ զիւղին հաշուով կարելի էր գնել մեծագին գործիքները և նոցանով համայնքով օգտուել:

Ահա այն միջոցները որոնց վերայ մենք մասնացոյց եղանք: Յանկալի է, որ տաճկահայաստանի հայ զիւղացու վեճակով հետաքրքրուողները և ցանկացողները ուշադրութիւն դարձնէին մեր առարջակութիւններին վերայ և մշակէին մանրամասնօրէն. որովհետեւ, կրկնում ենք, հայ զիւղացու սոսկ տնտեսական վիճակիցն է կախուած գաղթականութեան խնդիրը, ուրեմն և Տաճկահայաստանի ապագան:

Ի վերջոյ աւելորդ չենք համարում յիշել, որ տաճկահայերի գաղթականութեան սկիզբը վերաբերում է յիսնական թուականներին: Որչափ ստուգել կարողացանք՝ 1864 թուին այդ գաղթական հայերի թիւը յանգում էր 15-ի, այնուհետեւ այս թիւը փոքր առ փոքր ստուարանալով տարիների ընթացքում, զլիաւորապէս վերջին 10 տարում, այժմ ամերիկայում գտնուող բոլոր հայերի թիւը հասնում է մօտաւորապէս 1800 հոգու:

Այս գաղթականութիւնը, որ սպառնում է հեռզհեռե ճարակուել, իր հետ տանում է երկրի ամենաթարմ և ընդունակ ոյժերը, որի առաջն առնելու համար տաճիկ կառավարութիւնը գովելի հոգացուղութեամբ դիմում է այժմ խիստ միջոցների, Տաճկահայաստանից այնտեղ գաղթողներին անցաթուղթ չտալով: Բարձագոյն Ղրան այս կարգադրութիւնը, նորա արգելումը Ամերիկայ գաղթելու՝ փոխանակ ընդհանուր, դոհուլթիւն պատճառելու՝ հայ մամուլի մի մասին դժգոհութիւն է ազդում: Չենք հասկանում...

Ս. Գալաթիեանց

ՄԻԱՅԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ.

Տաճկահայոց այս պատկառելի Հաստատութեան նպատակը քաջածանօթ է. կրթութիւն ծաւալել Հայաստանի և Արլիկիոյ մէջ: Մեր ընթերցողներին ճիշտ գողափար տալու Համար Միացեալ ընկերութեանց կրթական գործունէութեան մասին, մենք տպում ենք 184 երեսում այս Բնկերութեանց զպրոցների անցեալ 1887/⁸⁸ և ներկայ 1888/⁸⁹ ձեւորանական տարիների Համեմատական յուլյակը՝ որը մասամբ կարող է Տաճկահայաստանի կրթական գործի ճիշտ պատկերը Համարուել. նախ այն պատճառով, որ բացի այս ընկերութիւնից, ամբողջ տաճկահայերի մէջ, ինչպէս յայտնի է, չկայ մի այլ այսպիսի ընկերութիւն Հաստատուն ու որոշ ծրագրով, երկրորդ որ Միացեալ Բնկերութեանց կրթական Հաստատութիւնները, բացի մի քանի ուրախալից բացառութիւններից — օր. Սանասարեան վարժարանը, որ իր տեսակին մէջ հզակի դիրք է բռնում — աւելի քան այլ ազգային — եկեղեցական և ընկերութիւնների վարժարանները, ունին որոշ կազմակերպութիւն, ժամանակակից մանկավարժական ուղղութիւն և ուսուցիչների Համեմատաբար լաւ ընտրութիւն:

Այս միտքը յայտնելով, մենք բնաւ չենք մոռանում և ուրանում Հայուհեաց, Խիզանու ընկերութեանց վարժարանները և կարգ մի ընկերութիւնների արդիւնաւոր գործունէութիւնը Հայ դպրոցական գործում, ինչպէս է Այնթապի Վարդանեանց Բնկերութիւնը և Տաճկաստանի մի քանի Հայաբնակ քաղաքների օրինաւոր վարժարանները, ինչպիսիք են, Չմիւռնայինը Տրապիզոնինը, որը այժմ գտնվում է յայտնի մանկավարժ Պ. Դաւիթ Վալանթարեանցի տեսչութեան տակ: Այլ այս անգամ ուշադրութիւն ենք դարձնում ներկայումս աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցող Բնկերութեան վերայ, որ գործունէութեան աւելի ընդարձակ շրջան ունենալով, աւելի կարողանում է իր յոյժերը կենդրոնացնել այնպիսի տեղերում, ուր Հարկաւոր է Համարում միջել Նւրոպայից և Ամերիկայից եկած միսիոնարների կրթական Հաստատութիւնների Հետ և

ՄՇԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

Միացեալ Անկերութեանց օրիորդաց վարժարանի ստորին
դասատան աշակերտուհիները

ուր բացարձակ կարիք է զգացվում ուսման մէջ, տեղացիների չքաւորութեան կամ տղիտութեան պատճառով:

Մեր տպած Համեմատական ցուցակից երևում է, որ անցեալ ձմեռանական տարուայ վերջում փակուած են տեղական պատճառներով չորս արական վարժարաններ, Քիարէթ (Տուրուբերան), Չմշկաձագ (Տաւրոս), Սիա (Սիլիկիա) և Նըրիշա (Նիկեդեաց) և նոցա փոխարէն բացուած են տասը նոր վարժարաններ, որոնք են. 1 Սղերդ—ծաղկոց (Տուրուբերան), 2 Պալտազան—ար. (Տուրուբերան), 3. Ալաշկիրտ իգ. (Բազրեանդ). 4—6. Օւթթուն, ծաղկոց երեք Հատ. 7—8. Մերսին, արակ, և իգ. 9—10 Թարսուս ար. և իգական Սիլիկիոյ մէջ:

Փակուած բոլոր չորս վարժարաններն էլ տղայոց էին, իսկ նոր բացուած տասից՝ երեքը արական են, երեքը իգական և չորսը ծաղկոց:

Ցուցակից երևում է, որ այս տարի, անցեալ տարուայ Համեմատութեամբ Բնկերութեան վեց կրթարան են աւելացել, սակայն փոխանակ Համառոտսիան քանակութեամբ աշակերտներ աւելանալուն, ջաւօք սրտի նկատում ենք Հակառակ երևոյթ, այսինքն որ այս տարի անցեալ տարուանից 298 աշակերտ պակաս են: Անցեալ տարի իւրաքանչիւր կրթարանում միջին թուով սովորելիս են եղել 80 աշակերտ և աշակերտուհի, իսկ այս տարի միայն 61, ուրեմն մի քառորդով պակասել են աշակերտները իւրաքանչիւր կրթարանում: Մենք դժուարանում ենք բացատրել այս տխուր երևոյթը, և յոյս ունենք, որ Միացեալ ընկերութիւնք, որոնք արդէն գրաւել են ազգի մեծամասնութեան համակրութիւնը, որից և կախուած է նոցա ապագայ գործունէութեան յաջողութիւնը՝ կշտապեն մեկնել այս անբնական երևոյթը:

Առանձին խրախուսանքի արժանի է յարգելի Բնկերութեանց ղեկավարը Սիլիկիոյ կրթական գործին, ուր այս տարի նոքա վեց նոր կրթարաններ են բացել, որոնցից երեքը ծաղկոցներ են:

«Արաքսի» այս համարում մեր դրած երեք պատկերները Միացեալ ընկերութեանց 1885 թուի ուսումնարանների աշակերտներն ու աշակերտուհիներն են ներկայացնում:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Ե Ր Գ

Ե՛լ թէ երկինք զէթ մի վայրկեան
Լսէր կրճքիս հառաչանք,
Փայլէր ինձ սուրբ ազատութեան
Վառ, կենսատու արեգակ:

Ե՛լ թէ և ես կարենայի,
Որպէս արծիւ անարգել,
Գէթ մի ըսպէ ազատ կեանքի
Ազատ օգուժ սաւառնել:

Որպեսի՜ ջերմ, լի փափագով
Պարօտ պայծառ երկնքի
Այլ թռչէի ես խնդարով
Գէտ չայրենիքս անձկալի:

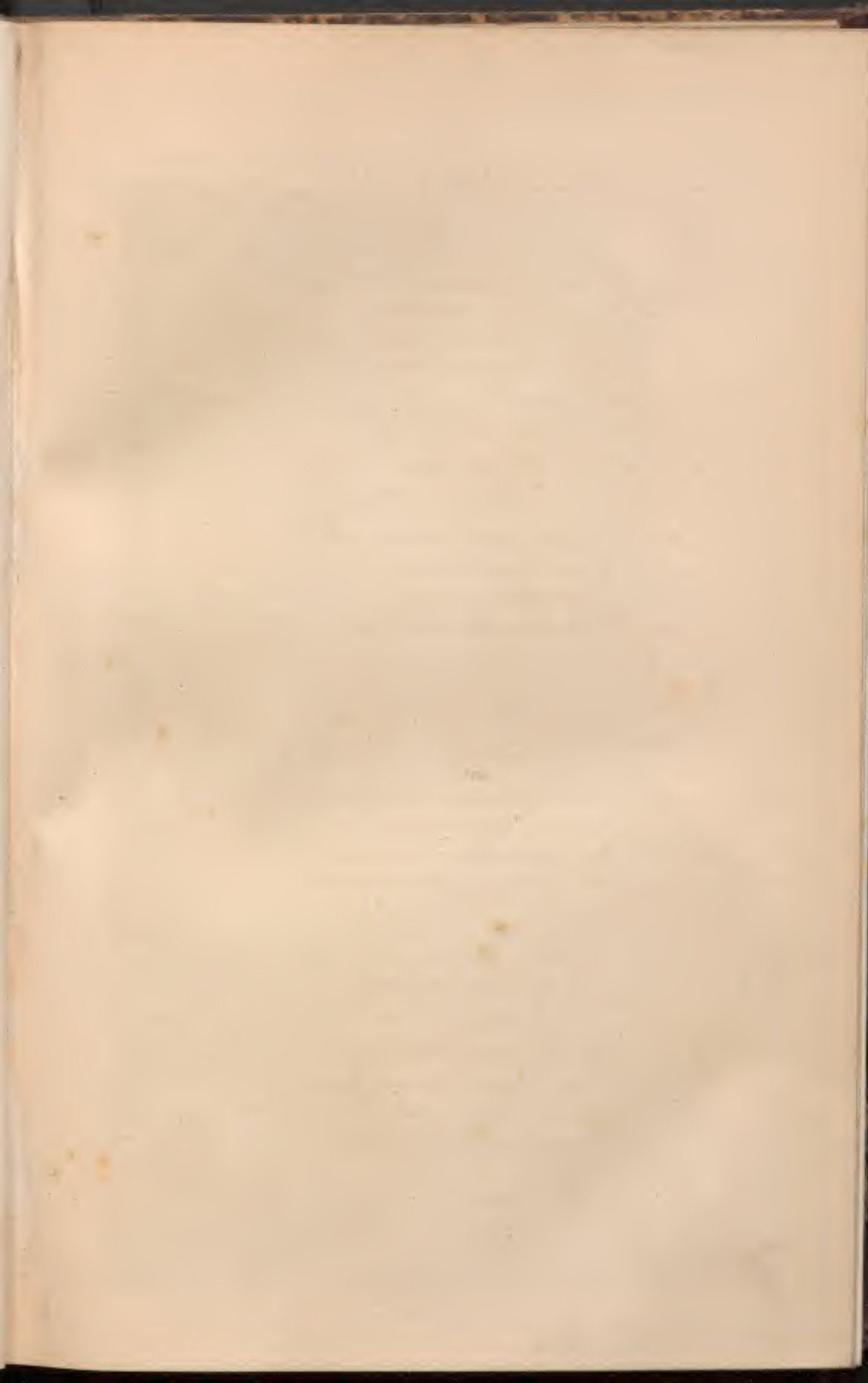
Գէտ այն երկիր նուիրական,
Ուր սահեցան անխրոժ
Չքնաղ օրերն իմ մանկութեան
Լի զրախտային սուրբ սիրով:

Գէտ այն երկիր երջանկալից,
Ուր մայրիկըս նազելի
Իւր ջերմ զրկում պարզեց ինձ
Ն՛ւ կեանք, և՛ սէր, և՛ հոգի:

Ուր առաջին ես զգայի
Ն՛ւ սիրոյ վիշտ, և՛, հրճուանք,
Ուր ես անյագ ճաշակեցի
Վեանքի վայելք ու գգուանք...

Ե՛լ չայրենիք, երկիր չքնաղ
Ն՛րբ պէտք է իմ խեղճ հոգին
Չանդէ անդորր, հանդէ խաղաղ
Քո կենսաբոյր վարդ կրճքին:

Ե. Ծապուհեան

ԵՒՂՈԿԻՈՅ ՏԵՍԱՐԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ի Դ Ո Կ Ի Ա

Վերջին ժամանակներս լրագրաց մէջ յաճախ կը կարդանք որ Ներոպայի զանազան ազգերն գաղթային ընկերութիւններ կը հաստատեն Ափրիկէի եզերքներն կամ անմարդաբնակ կղզեաց խմբերու մէջ. ասոցմէ զատ բազմաթիւ օտարազգիք բնակութիւններ կը հաստատեն Ասիոյ այլ և այլ դաւառներուն մէջ հակառակ տեղական բազմադիմի անպատեհութեանց և ընկերական կենաց բացակայութեան: Սինէոյն ժամանակ մերայինք ալ թողլով իրենց բազմադարեան հայրենիքն՝ կը դիմեն բազմամարդ կեդրոնները: Արդեօք ասոնց երկուքէն ո՞րին պատճառաբանութիւնը աւելի ուղիղ է, ասիացւոյն թէ եւրոպացւոյն: — Նրկուքն ալ կ'ըսեն թէ իրենց սեպհական երկրին մէջ հաց չ'են կարող գտնել, հետեաբար պարտ են գիմել այլուր, երկուքն ալ ճշմարիտը կը խօսին — մէկ բան կայ միայն որ թէպէտ շատ պարզ, այլ սակայն հեռի է տակաւին մեր ուշադրութիւնն գրաւելէ — Քաղաքացիներն ազգաց բնակավայրերն կորստած են իրենց Ժողի բնական հայրապետութիւններն շնորհիւ իրենց բնակչաց մտաւոր գործունէութեան: Սինէ մեր ասիացիք ալ գգգոհ այն մօրմէն որոյ ստինք լինեն մեղրաճաշակ կաթով, «Նրթանք, կ'ըսեն, երթանք Ներոպա» «Նրթանք Պօլիս կամ Ամերիկա, այն տեղուանք թերեւ աւելի առատ սնունդ կը գտնենք» և կը վազեն հոն՝ ուր մայր երկիրն հոգի տալու վրայ է, փոխանակ փոքր ինչ աշխատանք իրենց մօր անարատ կաթէն սնունդ առնելու, և հետեանքն այն կը լինի որ օտար երկրի մէջ հոգեվարքէն դոյզն սնունդ առնելու համար արիւն քրտինքի մէջ կը թաթախուին և օր մը, օրհասականի թու

նաւոր սնունդն զիրենք ևս թունաւորելով կը տանի ի գերեզման: Ասիական երկիրներուն մէջ, բնութիւնն ամենէն աւելի ժպտած լինել կը թուի Տաճկահայաստանի, ուր աշխարհագրական պէսպիսութիւնք առաւել աչքի կը զարնեն քան այլուր: Սենք առիթ ունեցանք անձամբ անձին ուսումնասիրել անոր գաւառներէն մին— Աւդոկիան, որոյ վրայ պիտի ջանանք ըստ կարելւոյն մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել «Արաքս»ի ընթերցողաց, բնական, ընկերական և ազգային երրեակ տեսակէտներով:

Աւդոկիա մի նշանաւոր խառնուրդ ունի կենդանական, բուսական և հանքային ընտանեաց, վայրի գաղաններուն մէջէն առատօրէն կը գտնուի արջ, գայլ, խոզ, սկիւռ, վայրի կատու, նապաստակ, աղուէս և խլուրդ, ընտանի կենդանեաց մէջ կ'առնուին կով, եղ, ձի, ջրբի, էշ, ցուլ, ոչխար, այծ, ուղտ, և այլն: Սողունոց մէջ, մինչև մէկ ու կէս մէթր, երկայնութեամբ օձեր կը գրտնուին, նմանապէս մողէսին շատ մեծ տեսակներն, օղն լի է զանազան տեսակի թռչուններով և ճճիներով, իսկ գետերն կը խայտան երկներանգ սիրուն ձուկերով:

Բուսեղէնք զարմանալի առատութեամբ կ'աճին յԱւդոկիա և շրջակայքն, քաղաքէն գրեթէ երկու ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուին ընդարձակ անտառներ, ուր խիտ առ խիտ կը բարձրանան երկնուղէշ նոճիներ, մայրիներ, բարտի, կնձնի, խոզկաղնի, կաղնի, պիստակենի, զողալ, ուռի, ևն ևն, սոցա մէջ կան այնպիսիք, որ մինչև 50 — 60 կանգուն բարձրութիւն ունին: Հոյժ հաճոյական է շրջել այս անտառներուն մէջ, ուր արեւուն ճառագայթներն չ'ունենալով աղատ մուտք, լուսոյ ցնցուղներ միայն կարող են անձակել ծառոց ճիւղերուն մէջէն, որոց մէջտեղի միջոցն մեծաւ մասամբ լցուած է ծառէ ի ծառ փաթաթուած բաղեղանման տունկերով, գետինն կանաչ օթոցին վրայ կը դողայ կապուտագեղ մանուշակն ցօղի կաթիլ մը գուրգուրանօք պահելով իւր ծոցին մէջ: Աղուէսն և նապաստակն մէկ կողմէն, սկիւռն և խլուրդն միւս կողմէն կը ջանան խզել տեղւոյն լուութիւնն, սոցա հանդէպ, կագան, եկքանեկն և ուրիշ մեղրաբառբառ թռչուններ օդը կը լեցնեն իրենց անոյշ դայլայլիկներով: Ասկայն, այս անտառներն, փոխանակ խնամով պահուելու և օր քան զօր ուռճանալու, նշաւակ են անխիղճ և ծոյլ գիւղացւոց տապալարի հարուածներուն, կացինին ծայրը չը բթացնելու համար, թողլով չորա-

ցեալ ծառերն, մէկ հարուածով արմատախիլ կ'ընէ պերճահասակ մատղաշ տունկերն: Յետգոկիս կայ նաև մարդակերպ չքնաղ տունկ մը, զոր հայերէն լեզուաւ լօշդակ կանուանեն, ես տեսայ զոյգ մը այդ տունկէն, մին իգական սեռին և միւսն արականին կատարեալ պատկերը կը կրէր. տեղացիք կը հաւաստեն, թէ այդ տունկ հողէն քաղուած ժամանակ սուր և աղիողորմ ճիւղեր կ'արձակէ: Թէ՛ տունկն ըստ ինքեան և թէ՛ նորա արձակած ճիւղն, որպէս կը պատմեն, արժանի են գիտնոց ուշադրութիւնը գրաւելու: Երկու հարիւրէ աւելի տեսակաւոր ծաղիկներ կ'աճին Եւրոպայի բլուրներուն վրայ, թէ՛ վայրի և թէ՛ թերթաւոր վարդն խիստ առատ են քաղաքիս մէջ, յասմիկն, շահուգրամն, արեածաղիկն, պուտն, երիցուկն ևն ամեն տեղ կը տեսնուին, կայ նաև աֆիօնի տունկն, որոյ վրայ փոքր ինչ առատօրէն խօսիլ կ'արժէ ոչ այնչափ ըստ ինքեան նշանաւոր լինելուն՝ քան որչափ իւր արտադրած նիւթին առևտուրի մեծ աղբիւր լինելուն համար: Սորա հունտն վերջին ծայր աժան է, այնպէս որ մէկ քանի ղուրուշի հունտով կարելի է մի ամբողջ արտ սերմանել. ընդհանրապէս աշնան վերջերը կը ցանուի. թէպէտ կան ոմանք, որք ձմրան մէջ, կամ գարնան սկիզբն ալ կը ցաննեն, երբ բոյսն կէս մատնչափ հողէն դուրս ցցուած ժամանակ, առաւօտներն եղեամբ տեղի ունենայ՝ լիովին կը փճանայ, իսկ դիւրահալ ձիւնը, ֆեաւ չը հասցնելէ զատ օգտակար ևս է, տունկին վերջնական բարձրութիւնը մէկ մէթօն աւելի է, ծաղիկն ճիշտ պուտին կը նմանի, անոր նման հնգաթերթ, բայց համեմատաբար աւելի մեծ, գոյնն՝ սպիտակ, կարմիր և մանուշակագոյն, ծաղկին թերթերն թափելէ վերջ, բաժակն կ'սկսի տակաւ առ տակաւ ուռել որպէս սերկելիլին, և հասարակ ընկուզէն քիչ մ'աւելի մեծ կ'ըլլայ, հասունցած լինելը հասկանալու համար, կը դիտեն թէ բաժակին ներքեւը սև շրջանակ մը գոյացած է և կամ բաժակն կակո՞ղ է, երբ յիշեալ երկու նշանները տեսնուին, յայնժամ գործաւորք և ուհիք մեծաւ մասամբ գեղջուկ թրքուհիք արան կ'երթան աֆիօնն ճեղքելու, իւրաքանչիւրն ունի փոքրիկ պատառաքաղ մը, որով կը ճեղքէ տունկի ուռած բաժակն մէկ քանի տեղէ, նոյն հետայն սպիտակ կաթի նման հիւթ մը դուրս կը ժայթքէ, դա է այն աֆիօնն, որ թէպէտ յարտաքուստ խիստ անմեղ կերպարանքի ներքեւ է ծածկուած և սակայն քանիննր կրնայ փութոյ պնդութեամբ

Հանդերձելոյն փոխադրել: Սոյն հիւթն նոյն օրը չը հաւաքուիր, կը ֆնայ միւս օրուան, եթէ այդ պահուն անձրեւ է՝ ամբողջովին կը սենայ և կը փձանայ, հետեւալ օրն կաթի գոյնը կը փոխուի սաթի գոյնի, ա՛հա այն ատեն դանակներով կը հաւաքեն յազարաձև թիթեղեայ անօթներու մէջ. կիսագուններ կը շինեն որք տեղական բառով «կիլիկ») կը կոչուին, սոյն կիլիկներն կը պատեն աֆիօնին տերևներովն, յետոյ թիթեղապատ սնդուկներու մէջ 50-ական օխա շարելով կը ճամբեն 1 օնգրա, սնտուկներուն մէջ կը ցանեն մասնաւոր տունկ մը որ **ԷԷԷԷ** կը կոչուի, սա՝ կը ծառայէ աֆիօնն կակուղ պահելու, ամենէն աւելի յարգի կը նկատուի այն աֆիօնն՝ որ կակուղ, դեղին մի օրինակ և հոտաւէտ է, եթէ աֆիօնն հիննայ՝ շատ ստակ չ'արժէր, ըստ որում իւր զլիսաւորագոյն հիւթն, մօրֆինն, թուշտուն (volatile) լինելով մեծ մասամբ կը ցնդի: Առաջնակարգ աֆիօնի լիպրան (144 տրամ) մինչև 16—17 շիլին կ'արժէ: Թուրքիոյ գաւառաց լաւագոյն աֆիօնն կ'ենէ Սալաթիայէն, անկէ անմիջապէս յետոյ կուգայ Օւիլէ, մին Եւզոկիոյ գաւառակներէն որ մեզ համար ունի նաև պատմական նշանակութիւն, քանի որ հոս տեղի ունեցաւ վճռական պատերազմ՝ մը ընդ մէջ Սիհրդաստայ որդւոյն Փառնակէսի և Յուլիոս Կեսարի և յորժամ այս վերջինս ծերակոյտին յղեց հռչակաւոր խօսքն *veni, vidi, vici*, եկայ, տեսայ, յաղթեցի: Եւզոկիոյ մէջ կ'աճի նաև **Ֆէհրէ** թուփն, ոչինչ աւելի բանաստեղծական է քան այս տունկի թարմ կանաչն, երբ գարնան սկիզբն կը ծլի, սորա ծաղիկն դեղնաճերմակ է և կը նմանի զօղալի ծաղիկին, ծաղկաթուռի լինելէ վերջ աֆիօնին նման ծաղիկն բաժակն կ'աճի և կուռի, միայն թէ փոխանակ ընկուղի մեծութեան հասնելու, լողոտի հատապտուղէն մի քիչ աւելի մեծ կը լինի միայն, անկիւնաւոր և կանաչ է, սա կը ծառայէ կանաչ ներկ շինելու և մեծ քանակութեամբ կ'արտածուի յԵւրոպա, լաւագոյն ճէհրին Կեսարիայինն է, յետ որոյ կուգայ Եւզոկիա, միջին գինն է՝ օխան 6-7 զուրուշ: Վաւառիս մէջ կը գտնուի նաև մահալէպ, տեսակ մը հատապտուղ ճիշտ լողոտի նման, որոյ իւղն եգիպտացիք դեղի տեղ կը գործածեն, տերևներն մեծ քանակութեամբ ածխական թթու ծծիւնուն պատճառաւ մթնոլորդի մաքրութեան մեծապէս կը նպաստեն, սալէպն և առնիսոնն առատ կ'աճին բլուրներուն վրայ: Նարեխառն կլիմայի բոլոր պտուղներն ալ խիստ առատ են Եւզոկիա, միայն տասնեակ

տեսակներ տանձ և խնձոր կը գտնուին խիստ ընտիր, դեղձն ևս յոյժ գովելի է:

Լնցնինք այժմ տեղային հանքերուն, արդէն մի անգամ խօսեցանք համառօտէն «Լրաքսի» առաջին գրքին մէջ հանքերու տեսակներուն վրայ, այսու հանդերձ ներուի մեզ անգամ մ'ևս կրկնել զանոնք, հոգն խաղնուող մ'է սիլիքօնի, կիրի և ալումինիումի, կան տեղեր ուր կիրն գլխաւոր մասն կը գրաւէ, իսկ հոգեր ալ կան, ուր մեծ բաժինը միւս երկուքին է, երբեմն ասոնց հետ խառն կը գտնուի նաև երկաթն, որ բոլորովին կարմիր գոյն մը կը տայ հոգին և սակայն գէթ ցորենի մշակութեան համար այնչափ բարեբեր չէ: Վաղաքին ժայռերու շղթայն, ոյր վրայ հաստատեալ է հինաւորաց պատմական բերդ մը, ամբողջ սիլիքօնէ շինուած է: Պարզ կրոյ բնածխատէն (*carbonati de chaux*) զատ, կը գտնուի նաև առատօրէն, բիւրեղացեալ տեսակն, զոր պարզ լեզուաւ մարմարիոն կ'անուանենք, կապոյտ, կանաչ և դեղին մարմարիոններու հանքեր գտնուած են քաղաքէն մէկ երկու ժամու հեռաւորութեամբ, և ասոնցմէ ժամանակաւ մեծաքանակ մարմարիոն փոխադրուած է Պօլսոյ արքունական պալատանց շինութեան համար, այժմ սոյն հանքեր չ'են գործուիր: Որձաքար (*granit*) ուրեք ուրեք կը տեսնուի, բայց միքան (*mica*) չափազանց առատ է, երկաթի ոքսիտն և ծծմբախառն երկաթն ու պղինձն ամեն տեղ առատապէս տարածուած են, պղինձի և արսէնիքի կանաչ ոքսիտն ևս տեսնուած է Եւդոկիայէն տասն և հինգ ժամու հեռաւորութեամբ: Մանկանէզի սև ոքսիտն և ծծմբախառն կապարն աստուանդ քիչ քանակութեամբ կ'երևան, կայ նաև պատուական հանքածուխ, (*bitumineux*)-ի տեսակն:

Երկրագործութեան արդի վիճակն Եւդոկիոյ մէջ քաջալերական չէ, ամեն ինչ Լրաքսի նախահօրմէն մնացած եղանակներով յառաջ կը տարուի, հոգի պտղաբերութեան համար միակ աղբն՝ եղանն է, հոս, հող հանգիւցիւն սովորութիւնն հին և ընդհանրական է, տարի մը կամ երկուք թափուր կը թողուն զայն, որպէս զի բնութիւնն կատարէ այս գործ՝ յոյժ դանդաղօրէն: Մարդկանց աղբն, ո՛ւր այնչափ նպաստաւոր է հոգի արդիւն աւարտութեան՝ գործածութիւն գտած չէ բնիկներէն՝ թէպէտ իրենք իսկ փորձով տեսած են որ Չաղակէօլ անուն թաղին բան-

ջարեղէններն աղբախառն ջրով ոռոգուելով շատ աւելի համեղ կը լինին քան պարզ ջրով ոռոգուածներն: Վաղաքին մէջ և շրջակայքն աղանիներու և այլ թռչնոց աղբեր զէզագէզ հաւաքեալ են առանց գործածուելու յօգուտ երկրագործութեան: Որչափ աւելի արդիւնք ձեռք կրնար բերուիլ եթէ տեղւոյն առատ հանքերէն մի քանին, որպիսիք են գաճն (*sulilati, de calcium*), ֆէլտսբաթն, սիլիքօնն և ալիումինիւմն փոշիի վերածուելով գործածուէին հողն պարարտացնելու: Ընանաբուծութիւնն լիովին անծանօթ է տեղացւոց. կովերն և ոչխարներն վտիտ են, նոցա կաթն ոչ այնչափ յոյժով է, և շինուած սերն ու պանիրն հեռի են առաջնակարգ լինելէ: Ըստ այժմ կը գտնուի էնկիւրիի պատուական այծն, որ մէկ երկու տարի առաջ յիշեալ քաղաքէն բերուեցաւ տեղւոյն մակաղատեղեաց չորանալուն պատճառաւ. սոյն այծն ունի դանգրաւոր, փայլուն և խիստ բարակ պատուական մազ մը, որոյ ճիւղն անունը կուտան և զոր խողելով կը շրջեն Նարոպա. տեղացի վաճառականք կը հրճուին ռիան 15 ղուրուշի եւրոպացւոց ծախելով. իսկ եւրոպացիք ալ ռիան 100—120 ղուրուշի մեզ կը վերագարձեն տարբեր ձեւոց տակ... Տեղւոյն երկրագործութիւնն մեծ զարկ կրնայ ստանալ ճանապարհաց հաղորդակցութեան բարեփոխմամբ, բան մը որ տակաւին յուսալի է. որպէս սովոր են ասել՝ Վոքը Նսիոյ երկաթուղիք ուղտերն են, այլ ի՞նչ օգուտ կարելի է սպասել այս դանդաղ և միանգամայն յոխորտ անասուններէն: Սիւնոյն ժամանակ պէտք է գիտնալ որ եթէ գիւղացիք մի փոքր աշխատասէր լինին՝ շատ բարեկեցիկ կրնան լինել: Նարոկիոյ շրջակայքը կը գտնուին այնպիսի գիւղացիք՝ որք երկու հարիւրէն մինչև երեք հարիւր օսմանեան ոսկւոյ կարողութիւն ունին. բան մը որ քաղաքացւոց քով կը պակսի:

Վաղաքին պարտէզներէն միոյն մէջ կը տեսնուի քառակուսի մարմարեայ շէնք մը, որ ութանկիւնի գմբէթով ծածկուած է: Ուրն շէնքն անդուծ Վէնկթիմուրի որդւոյն ոսկերքն կ'ամփոփէ իւր մէջ — թէպէտ տխրազեցիկ՝ այլ կարեւոր հնութիւն մը: Վմբէթին գագաթն արդէն կործանած և ծածկուած է ջայլումներու անհետեւ թոյներով, որք երեկոյեան գէմհոն հաւաքուելով լալկան բուերու նման անախորժ ու խալոտ ձայներով կը ճռան: Պարտէզն, յորում կը գտնուի գերեզմանն՝ մին է հայոց եկեղեցեաց կալուածներէն:

Որպէս ճարտարապետական նշանաւոր հիմնարկութիւն՝ յիշենք

Աւգոկիոյ ստորերկրեայ կոյանոցը, որ ամբողջ քաղաքին մեծութեամբը շինուած է կամարակապ և որոյ միջէն կարելի է ազատ պտոյտ ընել ձիու վերայ:

Աւգոկիացիք վերջին ծայր հիւրասէր, ընկերական և զուարճասէր մարդիկներ են, եթէ հարկ լինի իրենց սոյն բնակարանութեան մի փիլիսոփայական բացատրութիւն տալ՝ մենք խոնարհաբար կը կարծենք գիտնալ թէ պէտք է ուսումնասիրել նոցա ընկերական կազմակերպութեան ծագումը, յայտնի է թէ ո՛չ միայն Աւգոկիացիք, այլ Ասիոյ ամբողջ ժողովուրդն ի սկզբան նահապետական դրութեամբ կ'ապրէր, և սոյն դրութիւն տակաւին ամբողջովին անհետացած չէ նորա մէջէն: Այսպստանի մէջ սովորական բան մ'է տեսնել 50-60 անձանց մի յարկի ներքեւ ապրելն, արդ այս կերպ կենցաղավարութիւն մը մեծապէս կը նպաստէ ժողովրդի հիւրասիրութեան և ընկերական ոգւոյն, ուրիշ կարևոր պարագայ մը ևս կայ զոր պէտք չէ զանց ընել:—Որչափ որ մարդուս նիւթական պէտքերն քիչ լինին՝ նա կ'զբաղուի իւր ընկերով կամ նորա գործերով, բայց երբ այդ պէտքերն բազմանան՝ նա հետզհետէ կը լինի անտարբեր մը դէպի այլոց գործերն: Արդ, որովհետև գաւառաց մէջ ապրելն սուղ չէ և աւելորդ ծախքեր չեն պահանջուիր՝ ժողովուրդն աւելի հակամէտ է ընկերական մարդ գառնալու քան այլուր: Բայց եթէ գաւառացւոց ընկերասիրութիւնն մի գովելի յատկանիշ է իրենց համար, միւս կողմանէ ունին կարևոր թերութիւն մը զոր հաւասարապէս նահապետական դրութեան կը պարտեն.—լինն իրենց համար ստրուկ արարուած մէ: ՅԱւգոկիա, կինն դուն ուրեք արանց ընկերութեան մէջ կ'երևայ և երբ փողոց կ'եննէ՝ թրքուհեաց նման դէմքը կը ծածկէ, երբ մարդ փողոցին մէջ գիշեր ժամանակ հայուհեաց թափօրի մը հանդիպի՝ որոց իւրաքանչիւրն ծածկուած է սպիտակ սաւաններով, կը կարծէ գիտնալ թէ սոքա գիշերային ոգիներ՝ կամ խրտուիլակներ են գերեզմաններէն փախած: Բաղդատամբ ուրիշ գաւառներու՝ Աւգոկիոյ ընտանեկան սովորութիւնք ըստ բաւականին վայելուչ են, ձեւակերպութիւններն սակայն անվերջ են և հետեւաբար անտանելի: Կանայք ընդհանրապէս մաքուր և աշխատասէր են, բնակչաց փոքր մէկ մասն կը կրէ սեփական տարազ, իսկ մեծամասնութիւնը՝ Աւրոպական: Աւգոկիացիք նորաձեւութեան ընդունակ ժողովուրդ են:

Սեք պօլսեցիքս նախապաշարուած ենք, որ գաւառացիին բթամիտ կ'ըլլայ և շատ անգամ, երբ գաւառացւոյ մը դէմ զայրարանք՝ առաջին խօսքերնիս կը լինի «խըմպըլ»։ Սակայն իրողութիւնն կ'ապացուցանէ թէ այսօր գաւառացիք մեծաւ մասամբ պօլսեցիներէն շատ աւելի հանճարեղ են։ Ըսածս ապացուցանելու համար դժուարութեանց չ'եմ մատնուիր, այսօր Պօլսոյ աւմենէն առաջնակարգ հայոց ծագումն գաւառական է։ ՅԵՂՈԿԻԿԻԱ ես անձամբ աշակերտացս վրայ փորձելով, տեսած եմ որ անոնցմէ շատեր յոյժ խելացի և ընդհանրապէս աւելի բանգէտ են քան իրեցնմէ տարիքոտ պօլսեցի դպրոցականներ, եօթն տարեկան աշակերտ մ'ունէի որ կրնար ընդարձակօրէն խօսիլ տեղական օրինաց, արտագրութեանց և սովորութեանց վրայ, ասկէ զատ կրնար տեղական բերքերն որոշ կերպով ճանչնալ և զանոնք մաս առ մաս դասակարգերու վերածել ևն. ես գիտեմ թէ պօլսեցի երիտասարդաց մտքեր որչափ սահմանափակ են և երբ դպրոցէն կ'ելնեն՝ կը շուարին կը մնան թէ ինչ գործի ձեռնարկեն։ — Վործ չ'կայ — այս է ահա ընդհանուր տրտուհնն որ ամեն բերնէ կը լսուի։ Լաւագոյն չէ՞ր ըսել — գործ կայ գործող չ'կայ։ Օգրամանալի չէ՞ որ այս ընդարձակ ոստանին մէջ մեք այս աստիճան տգէտ կը մնանք։ Վաւառացի ուսանող մը երբ վարժարանէն կ'ելնէ՝ բնաւ չը մտածեր թէ ինչպէս պիտի ապրի, զի նա **Գործ Գիտէ** ի մատաղ տիոց։ Եւ պօլսեցի եօթն տարեկան տղան գիտէ՞ք ինչ սորված է — պարել և արեւելեան երգեր երգել, ձեռք թոթուել ու սիրաբանել։ Ինչ որ ցանես՝ զայն կը հնձես, գաւառացիք, երբ գիշերները իրարու տան հաւաքուին՝ գործի, օրինաց և արհեստից վրայ կը խօսին, մանուկն երբ կ'սկսի ըմբռնել, այդ բաներն կը սորվի, կը տեսնայ, կը շօշափէ։ Պօլսեցիք ալ երբ տեղ մը համախմբուին՝ **շարքի կ'երգեն**, մանուկն ալ **շարքի** կը սորվի...

Եւզոկիոյ գաւառի և շրջակայից գիւղացիներն մեծաւ մասամբ կասկածոտ և խաբեբայ մարդիկներ են, իրենց այս բարոյական անկման պատճառն իսկ և իսկ քաղաքացիներն են. գիւղացւոյն միտքն սահմանափակ լինելով, երբ քաղաքացւոյն հետ յարաբերութեան մէջ եղած միջոցին անկէ խաբուի՝ և յետոյ զգայ թէ խաբուած է՝ ալ անկէ վերջ կը դառնայ մի կասկածոտ մարդ, կարծելով թէ ամեն ոք զինքը պիտի խաբէ, խեղճը մէկ օրինակէն ընդհանուր հետեւութիւններ կը հանէ, արդարեւ տրամաբանական սխալ մը, բայց

կը հասկնայ, նա անկէ վերջ ալ յաճախ կը ստէ, կը խորդախէ և կը լինի կատարեալպէս անբարոյական մարդ, մեղքը քաղաքացւոց վրիդը:

Եւդոկիոյ ազգային վիճակ շատ անկերպարան և ցաւալի է. պատճառն այն է որ Եւդոկիոյ հայերն մեծաւ մասամբ բարոյապէս անկեալ մարդիկ են: Ազգի մը արժէքն իւր դրական յատկութիւններէն կը ճանցուի, իւր ընտիր բնաւորութենէն կը գնահատուի, որովհետև Եւդոկիա ո՛չ հաստատուն դաստիարակութիւն, ո՛չ տիպար մարդիկ և ո՛չ ընտիր միջավայր կը գտնուի, և հետեւեալը յիշեալ գաւառի հայ ժողովուրդն անբարոյական լինելով կը բերէ ազգին գլխուն այնպիսի բռնութիւն որոց օրինակներն դժբաղդաբար ցարդ կը տեսնուին այդ գաւառին մէջ, այս տեսակէտով Սեբաստիա աւելի միտթարական լինել կը թուի, ըստ որում յիշեալ գաւառի ժողովուրդն կուսակցական ոգիէ մղեալ Ազգին երեսն աղտ բերելու գաղափարն մտքէն իսկ անցուցած չէ:

Եւդոկիոյ գլխաւոր դրօսավայրերն են այգիներն, թուով իբր երկու հազար, սորա քաղաքին շուրջը կը պատեն և օժտեալ են բնական հրապուրիչ գեղեցկութիւններով, իւրաքանչիւր այգի ունի մի համեստ [†]էօզի, որ տեղական բառով [‡]ալանդ կը կոչուի: Այս- ղովն, որ իր բոլոր տեսակներովը կը գտնուի, բաւական ընտիր է և համեղ, ընդհանրապէս կ'աճի կարճ որթատունկերու վրայ, բայց և այնպէս կարելի է զայն տեսնել բարձր կիւսիւսային^{*} վրայ ևս: Այն մի քանի մեծամեծ այգիներ, զարդարուած ծառուղիներով, մարմանդներով, աւազաններով, ծաղկանոցներով և շատ- րուաններով, յաճախ այս դրօսավայրք կեդրոն են խնճոյքներու և երբեմն պատճառ կը լինին զեղխութեանց և շռայլութեանց: Այսիսի ամսուն մէջ, այգի ունեցողներն օգտիրոխութեան կ'եր- թան, կիւրակէ օրերն, վաղընկուցով (աղաւաղումն «վաղ այգուց») ի, այսինքն թէ [†]աւազան [‡]ալանդ) արք և կանայք ծերք և տղայք ձիանին և իշանին (սովորաբար պարսկերէնի օրինօք «էշ») բաւին յոգնակին «իշան» և «ձի» բառինն ալ «ձիան» կը գործածեն) վրայ հեծած կը ճախրեն դէպի այգիներն, ուրախութեանց և եր- գոց ձայնին կ'ընկերանայ [‡]աղաւաղումն (ջաղայ, բառ տեղական, կը

^{*}) Բառ տեղական որ կը նշանակէ ձողաբարձ որթոյ:

նշանակէ («մանկիկ») լալիւնն. ամբողջ կիւրակէն կ'ըբօսնուն ուրախ զուարթ. մի թեթեւ ճաշ կ'ընեն խորտիկով կամ «բիլավի» վերայ ձգուած խորոված միսով. վառվռուն աշխուժութեան մէջ Բէրնէն (բերոն, բառ տեղական որոյ նշանակութիւնն է «գլրգալ»): արագաբար կը մտնեն իւղապարարտ Բիւլլին Ռի. բայց ոգելից ըմպելիք պէտք են, քիչ մը գլուխները տաքնալու են. որպիսի ազգասիրական և բարեկամական բարեմաղթութիւններ կ'ընկերանան կարմիր և ճերմակ ջուրին. առջին անգամ տեսնողը կը խորհի թէ եւդոկիացոցմէ աւելի հայրենասէր և բարեացալ կամ ժողովուրդ չ'կայ...: Իրիկուն է, իշան և ձիան կը պատրաստուին, զբօսաշրջիկք թեթեւ մը կը ցատկեն նոցա վրայ և ահա կենդանիներն կարծես իրենց տեարց զուարթութենէն զգածեալ, արագասլաց կը թռչին դէպի քաղաք: Այս կարգի ուրախութիւններ կը պատահեն նաեւ հասարակ օրերն և կը շարունակուին շաբաթներ և ամիսներ: Աւդոկիացիք, անձամբ կը խոստովանին թէ այգիներն, հակառակ իրենց առ երեւոյթ զբօսանաց և վայելքնորուն, գլխաւոր պատճառ են երկրին աղքատութեան, զի ամեն տարի այգիի բերքէն աւելի ծախք կ'ընեն ջուրի ճամբայները շտկելու, հողը կակղելու, չորցած ծառերն կտրելու, ալաճուելը նորոգելու են»): յաւել սմա սա պարագայն ևս թէ, այգիներն երբեմն սրիկայից մեղապարտ մոլութիւններուն ապաստանարան կը լինին:

Պարտէզներն, որք գրեթէ իրենց ամբողջութեամբ թուրքերու սեպհականութիւն են, բաւական հասոյթ կ'արտագրեն ամեն տարի. զարմանալի է տեսնել թէ թուրքերէն շատ քիչերը այգի ունին, պարտիզին սիրահարեր են և իրաւամբ հայերն այժմ ունին այնպիսի կալուածներ, որք զիրենք կը փճացնեն, իսկ ընդհակառակն թուրքերն ունին հողեր՝ որք զիրենք օրքան զօր կը հարստացնեն. սա պարագայ բացայայտ ցոյց կուտայ թէ քաղաքիս թուրքերն դրամական տեսակէտով խորհող և դրական մարդիկ են, իսկ հայերն նոյն տեսակէտով՝ յանդուգն և երեւակայական: Թուրքերն իրենց պարտիզին բերքերն, առանց հատ մը փեսսելու, խաշնութներու մէջ կը վաճառեն. հայերն, այգիին հասոյթից մէկ մասը որկորին տալէ վերջ, մնացեալ մասն խնամով կը պահեն ձմեռուան եղանակին մէջ գիշերային խրախճանաց վատնելու համար: Թուրքերն հետեւաբար և բնականաբար հարուստ են, իսկ

հայերն մեծամասնութեամբ աղքատ են և թշուառ: Բայց առանց երկարելու անցնինք պարտեզներու նկարագրութեան, ամենէն գեղեցիկ պարտեզներն կը գտնուին քաղաքին հարակողմն Պէյ-Պաղը կոչուած վայրն, հոն, հիւղիկի մը մէջ պատսպարուած, թուրք կինը հաւատարմաբար կ'աշխատի իւր ամուսնոյն հետ. նորա բացակայութեան, ինքն է որ սակարկութիւն կ'ընէ յաճախորդաց հետ, պտուղներն կը քաղէ, կը դասակարգէ, պարտեզը կը ջրէ, կոփն կը կթէ, մածուկն և սեր կը շինէ, պանիր և արգար իւղ կը պատրաստէ: Հայ կիսն ալ ունի իւր աշխատանքներ և թերևս չարչարանքներ, զորս վերջը պիտի տեսնենք, բայց միշտ նոյն տարբերութիւնն, մին՝ աշխատանք վասն հարստութեան, միւսն չարչարանք վասն փառապանծ ստամոքսին: Պարտեզներն հարթ կամ բլրոտ, ծածկուած են համակ, մարգագետնի գործքերով, որոց մէջէն սուրալով և օձապտոյտ իմն եղանակաւ կ'անցնին արծաթի նման մաքուր և յստակ առուակներ, որոց ի կարկաջ մեղկ այցելուն պիտի սիրէ անշուշտ նիրհել: Նառերն, առանց չափական դասաւորութեան, խառն ի խուռն տնկուած են, խնձորենիներն, տանձենիներն, բալենիներն, կեռասենին, դեղձին, թթենին, մամուխն, սալորն, քարանց բալն (մահալէպ), գահրին և կռապոլան (տեսակ մը միջնահասակ ծառ, որոյ կարմիր և կլոր հատապտուղներն ողկուղներով կախուած, շատ գեղեցիկ կ'երևին, տեղացիք այս հատապտուղներն քաղելով կը չորցունեն և կ'ուտեն. համն այնչափ ակորժելի չէ) առատ կ'աճին պարտեզներուն մէջ. 15-16 տեսակ տանձ և 10-12 տեսակ խնձոր հաշուած են: Սեփ Խաչի պահքին շաբթուն, Ս. Լստուածածնայ ծննդեան տօնին օրը խնձորի կիւրակէ է. այն օրը, հայ կանայք գործ չեն տեսներ, այլ ընտանեօք կը դիմեն պարտեզներն, խնձոր և տանձ գնելու: Սեփ կենդանութիւն և զուարթութիւն կը տիրէ ամենուրեք. տղոց ճլուլիւն, սոխակի դայլայլիկ, պտղոց անմահական բուրումն, զեփիւռի քաղցրասիւք շունչերն, այսօքիկ և եթ են պարտիզաց հրապոյրն:

Սեպտեմբերի 15ն է. «Եւ սեաւ 'ի խայծ անկեալ են ողկողք» որպէս կ'ասէ Հոմեր. միայն թէ, երբ պատմական Յունաստանի խորհրդաւոր քերթոգահայրն սև խաղողն և եթ գովել յարմար կը դատէ, մեք, արդարութեան պարտք կը համարինք յիշեցունել ընթերցողաց թէ Եւգոկիոյ օսկեգոյն մշկաշոտ խաղողն ոչ նուազ.

արժանի է գովեստից. այգիներն դարձեալ կ'սկսին լեցուիլ, խաղողկիթի ժամանակ է. ամեն ոք կ'աշխատի, ժիր մշակն կողովներ կը բեռնաւորէ խաղողով, մանկտին կը դինովնայ անոր հոտէն և համէն. Աւգոկիոյ մէջ «Համով հոտով» բան՝ խաղողն է: Արկու շարաթուան մէջ այգեկութն կ'աւարտի, բնակիչք կը վերադառնան քաղաք:

Հայ կնոջ աշխատութիւններն այժմ կ'սկսին, ամուսինն, հայրն կամ եղբայրն առատ խաղող բերած է, պէտք է շինել գինի և օղի. զօրաւոր խաղողն յայնժամ կը ճմլուի հայ տիկնոջ ջրուտ ոտից ներքև և կ'արտադրէ բնականաբար պատուական գինի: Վինին կը պահուի մեծ կարասներու կամ պղուկներու մէջ տուններու ստորնաշարկերը որք ընդհանրապէս շատ զով կը լինին, խաղողին կճեպներէն կը շինուի օղին. ջուրի զտիչներու նման, ամեն տուն կը գտնուի օղիի պղնձեայ զտիչ մը, զոր Խալկին կ'անուանեն: Կճեպները կը դրուին խալկինի կաթսային մէջ, օղիի ոգին ջերմութեամբ նախ կը կազանայ և յետոյ գործիքին վրայի կողմը կամ շուրջը գտնուող պող ջուրի միջոցաւ խտանալով՝ միւս ծայրէն կը կաթկթէ սաներու մէջ: ()ղին բարկ (այսինքն կծու, զօրաւոր) ընելու համար, խտացեալ ծորելին մի քանի անգամ կը շոգիացնեն: Վարով օղի շինելու համար, կաթսային մէջ կճեպին կը խառնեն վարդ, աննախով (կըճատուին «անանուխ» բառին, տեսակ մը հոտաւետ բոյս, զոր թուրքերէն նախ կը կոչեն), օղին, որ շատ յարգի է, կը շինուի կաթսային մէջ անանուխ խառնելով: Յետոյ օղին ծաղիկներով գոյն գոյն կը ներկեն, և ահա կը լինի ամենեւին կատարեալ և կը շողայ բիւրեղեայ շիշերու մէջ:

Բերվերն տեսակ մը տեղական քաղցրաւենի է, զոր կը պատրաստեն խաղողի հիւթէն, խառնելով զայն վարդի ուռած բաժակին հիւթովն, սոյն երկու հիւթերն շարունակ իրար խառնուելով և կրակին վրայ տաքնալով կը խտանան և կ'ստանան սև գոյն մը, երբ պէտք եղած խտութիւնը ստանայ բերվերն, յայնժամ կրակարանէն վար առնելով, պնակներու և ասներու մէջ կը պաղցնեն: Այս քաղցրաւենին գրեթէ ամեն տուն կը շինուի:

Հայուհին վերոյիշեալ աշխատութիւններն աւարտելէ վերջ կը պարապի մսացուով: Իւրաքանչիւր ոք, իր նիւթական կարողութեան համեմատ, կը գնէ կէս, մէկ և կամ երկու գոմէշ: Հայուհին գոմշու մսէն կը զատէ ապուխտցուն և պատուական ապուխտ

կը շինէ. կը զատէ երշիկցուն, և ընտիր երշիկ կը պատրաստէ. իսկ մնացեալ մասին իւղն կը հալեցնէ կը տաճէ ապագայ գործածութեան համար և միսն կը համբարէ ձմրան պաշարի համար:

Ընն աճ, որ կարողութիւն չ'ունի գոմէշ գնելու, կը գնէ մէկ երկու ոչխար և այս կերպ կը հոգայ իր տան պակասն:

Սագուին իւղն կը գործածուի աճառ և մոմ շինելու. աճառն կը պատրաստուի մոխիրով և խարխնծինով, բայց տեղական աճառն լաւ չէ և աղքատ դասակարգն միայն կը գործածէ զայն. իւղամոմն բաւական լաւ կերպով կրնան պատրաստել ոմանք. ունին թմբիի երկար և բարակ գաւազաններ, նախ բամպակեայ պատրոյգներն կարգաւ. կը կախն գաւազաններէն. իւղն մեծ կաթսայի մը մէջ կը հալեցնեն և ապա իւրաքանչիւր գաւազան կը ներմուծեն կաթսային մէջ. հոն 1-2 վայրկեան կենալէն վերջ դուրս կը հանեն մոմի բարակ. բան մը կը պատէ պատրոյգն. նոյն գործողութիւնն կը կրկնեն, մինչև որ պատրոյգն ստանայ մոմի պահանջուած խտութիւնն: Կը պատրաստեն նաև ամեն տեսակ մեղրամոմ: Լւելորդ է ըսել թէ աճառն և մոմն հայուհւոյ աշխատութեան արդիւնք են.

Եւգոկիայ մէջ գրեթէ ամեն ուրի խմորեղէն բանալ գիտէ իր տեսակներով. շատ մը տեղական խմորեղէններ կան որք այլուր անծանօթ են: Պօլսոյ Բախլապի շատ լաւ տեսակը կրնան շինել, և եթէ Պօլիս կան մի քանի համբաւաւոր բախլապաճիներ, գրեթէ բոլորն ալ ազգով թուրք եւգոկիացի են. նշանաւոր են հոս «Պէօրէկի» և «Գապիկի». լաւ կը պատրաստեն տեղական մագարօնիս:

Ըսոնցմէ զատ հայուհին ունի ուրիշ զբաղումներ, ամեն երկու շաբաթը անգամ մը հաց կը թխէ և կեփէ. գրեթէ ամեն տուն փուռ կայ: Ընչան մէջ կը պատրաստէ ցորենէն՝ ձաւար, ապուրցու ևն: Գիտէ տան համար պանիր և մածուն շինել. եթէ տանը մէջ կով ունի, կերը կուտայ, կաթը կը կթէ: Տանը լուացքը և սրբատուքը (ատաղձները ջրով մաքրելն) իր վրայ են: Գուլպա շինելու համար, իրեն պէտք եղածին չափ բուրդ կը մանէ և մնացեալ ժամանակն եթէ հանգիստ գտնէ՝ բարեկամուհիաց այցելելով կամ նոցա այցելութիւնքն ընդունելու կ'անցունէ ժամանակն:

Ռաւանակ

ՀՈՈՄԿԼԱՅ ԿԱՄ «ՏԵՐ ՆԵՐՍԵՍ»

ԻՅՆԷՇ.—ԺԻՊԻՆ.—ԱՐԱՀ.—ԵՌՓԱՐԱՆ.

(Ուղեորութիւն)

Արեւը մերձ է միջօրէին երբ մենք կը թողունք հնոյն պալօք
աւերակներն ու Եփրատայ արեւմտեան ափանց վրայէն կը
յառաջանանք ի հիւսիս: Մեր առաջնորդ քուրդերն կ'երգեն
բարձրաձայն և միակ ուղեկիցս, որ Այնթապի Արդանեան սա-
ներէն դեռափթիթ պատանի մ'է, Եփրատը տեսնելով անհուն ու-
րախութեամբ կը համակուի, կը յածէ իր աչքերը պատմական գե-
տի հոսանքին և արեւելեան լեռանց շղթային վրայ, պահ մը խոր-
հուրդներու ուղկէանը կը սուզի, պահ մը ներքին ալիքներով կը
յուզի, մէյ մը գետէն անդին կը նայի, մէյ մը մտազբաղ՝ գետին
կը հայի, մերթ հարցումներ կուղղէ ինձ. ծերունւոյ պէս անխռով,
մերթ կը միմնչէ տղու պէս՝ ծանօթ երգ մը յիշելով.

«Մայր Եփրատայ ափերով քայլամուրը գնում եմ»

«Հին հին դարուց յիշատակ ալեաց մէջը պտուռւմ եմ»...:

Բայց իրաւ է որ, Եփրատ չը լսեր, իր դարեւոր յիշատակները
սպիտակ փրփրներուն մէջ ծրարած կը յառաջանայ...:

Տակաւ առ տակաւ կը կարմրի արեւմտեան հորիզոնը, մենք
միշտ Եփրատայ ափը քերելով կը յառաջանանք և կ'օթեանենք
հայ գիւղ մը, Էհնէշ:

Էհնէժ, այս գաւառակին միակ հայ գիւղն, հաստատուած է
ճիշտ Եփրատայ ափը, բարձր դիրքով և գեղեցիկ տեսարանով:
Այլ բաղկանայ 50 բնտանիքէ որք թուրքերէն կը խօսին և հա-
րուստ մշակութեամբ, ընդարձակ պարտէզներով ու պիստակի անս-
պառ բերքով դիւրակեաց վիճակ մ'ունին:

Եհնէշ գիւղը կը թուի թէ հին ատենները կարեւոր դիրք
մ'ունեցած է: Գիւղին մօտ հաստատուած Ս. Սարգիս անուն մա-
տուռ մը յոյներէ գրաւեալ է: Նոյնպէս բազմաթիւ վիմափոր ըն-
դարձակ գերեզմաններ և ուրիշ նշաններ՝ քեդացի ազգաբնա-
կութեան հետքերուն կը նմանին, որոնց պատմութիւնը 3000 տա-

րուան հնուծիւն ունի: Եւհէշի առատ քարահանքները երբեմն Պերէճիք քաղաքին շինուծեան նիւթ մատակարարած են և այս քարահանքերու պատերուն վրայ նշանակուած լատին արձանագրուծիւնները և զանազան նշանները խաչակիրներու այցելուծեան հաւանական ապացոյցներ կուտան: Բայց վերջապէս հայերու բնակավայր լինելով ժամանակին դժբաղդ փոփոխուծեանց դէմ կըըցած է իր գոյուծիւնը պահել մինչև ցարդ:

Եւթմ գործունեայ քահանայ մը, որ Եդեսիայէն ղըկուած է, կը ջանայ ժողովրդին մէջ հաստատել կրօնական զգացումն և 25 աշակերտէ բաղկացեալ դպրոց մը կը կառավարէ: Աշխատի նաև նոր եկեղեցւոյ մը շինուծեան ձեռնարկել, զի այժմ հոգեւոր պաշտամունք կը կատարուին վիմափոր եկեղեցւոյ մը մէջ: ()տար կրօնական առաքելուծիւնք աստ ևս չեն թերացած իրենց այցելու պաշտօնին մէջ, բայց անյաջող մեկնած են:

Վիշերը անցուցինք ահա այս գիւղին մէջ ասպնջական տան կտուրին վրայ, գիտելով պայծառ աստղերն ու շնչելով արևելեան հովը:

Վիւղին ստորոտը կիսակործան մատուռ մը կայ որ յունական յիշատակը կը թուի. հոս տարին միանգամ պատարագ կըլլայ երբ Եւթմապէն ուխտաւորք կ'ուզան Տէր Վերսէս երթալու համար:

Եւաւօտուն՝ Տէր հայրը կառաջնորդէ մեզ գէպի նուիրական կլայն, պահ մը կը թողունք Եփրատը և կընտրենք կտուրկ ճամբայ մը՝ քարուտ և ժայռուտ լեռներու մէջէն: Արստին կը միանանք և մեր գէմ կը տեսնենք Խաչէլի գիւղաքաղաքը, որ 1500 բնակիչներով՝ հաստատուած է արևելեան եզրն և այժմ Զոռմլայի գայմագամուծեան կեդրոնն է:

Եւհամբեր կը շարունակենք մեր ուղին գէպի կլայն, որոյ բարձաբերձ ժայռերն կը նշմարուին արդէն: Վեղ ճանապարհ մը կառաջնորդէ մեզ այժմ, աջ կողմէն գետը կ'ընթանայ, ձախ կողմէն լեռան կողն ու ստորոտը գեղազարտող վայրի ծառերէն ու թփերէն՝ պատուական հովանի և ախորժելի տեսարան մը կը ձևանայ: Եւհ սքանչելի վայրեր, մարդ աղամայ կը բաժնուի: Վլուխդ վեր կամբառնաս և կը տեսնես որ լեռան լեռկ կողերէն վճիտ ջուրեր կը մղին, փոքրիկ ջրվէպներ կը թափթփին և օձապտոյտ առուակներ կազմելով մարգերուն մէջէն ու թփերուն ներքեւէն գէպի գետը կը սողոսկին:

Ըստ դադար կառնունք: Ալայէն յառաջ կ'այցելենք Ս. Յա-
կոբ անուանեալ վայր մը: Սաղարթախիտ ծառերու մէջէն դար
վեր կեննենք և հին շէնք մը կը մտնենք որ վանքի մը նմանու-
թիւն ունի: Եղիտի բնտանիք մը կը բնակի աստ: Տանտիկինը
խակոյն տեղ կը պատրաստէ և ծառերու պտուղներով կը մեծարէ
զմեզ: Տէր պապան յարգելի է ասոնց մօտ, քանզի իրենց գլխուն
Լսեալաբան կը կարդայ երբեմն: Ար մեկնինք: Քառորդ ժամ վերջ
կը մտնենք Հռոմկլայի մեծ դռնէն ներս: Համբոյր հողերուն, համ-
բոյր Կարէրուն, համբոյր Բալասկայ Կարէրուն:

Ի զուր կը փնդունենք շէնք մը զոր ժամանակը պարզեալ լինի
մեզ: Երբ տուններ կառուցուած են միայն ուր սակաւաթիւ քուր-
դեր ու թուրքեր կը բնակին ձմեռը: Եւ ժամ ամայի է ամբողջ վայրն:
Երկու եկեղեցեաց աւերակները որոշ են: Եւսոնց մին կը կարծուի
լինել բերդին ժողովրդին եկեղեցին: Եւս եկեղեցւոյն ներքեւ ըն-
դարձակ սրահ մը կայ, որ կանգուն է տակաւին և համբարանոցի
նմանութիւն ունի: Եկեղեցւոյն տեղ մզկիթ մը այժմ կառուցուած
է որոյ զանգակատան ստորին մասը կանգուն կը մնայ:

Սիւս աւերակը կաթողիկոսարանի եկեղեցին կը թուի լինել,
և բաղդատմամբ փոքր է: Չորս սիւնակները ամբողջապէս կը տես-
նուին յաղթ և պատուական խոյակներով: Եւս չորս սիւնակներուն
միջավայրն է ահա ուր իբրեւ Տէր Երեստի ուխտատեղին ամեն
տարի կը դիմեն Ս. Եստուածածնի վերափախման տօնին՝ Եւս-
թապէն, Երեստիայէն, Պերէճիկէն և մերձակայ տեղերէն*):

*) Ընդհանրապէս ուխտատեղին թէ և աւերակ ու ամայի, դարերէ ի վեր չէ կորուս-
ած իր սրբազան համբաւը: Երկուց քուրդ և թուրք ցեղերը երկիւղած պատկառան-
քով կը համակուին Տէր Երեստի անունը յիշելով և ցեղապետները աւանդական հարկ
մը կ'ըզան պահպանելու անոր ուխտատեղին: Հետաքրքրական պատմութիւններ կան
այս ուխտատեղոյն նկատմամբ որք ճշմարտութեան դրոշմով հաստատուած են տեղաբ-
նակ հայերու և թուրքերու մտաց մէջ: Ասոնցմէ մին ժամանակակից դէպք մ'ըլլալուն
շատ կը յիշուի:

Տէր Երեստի անուն քահանայ մը Երեստի արեւելեան եզերքէն նաւակի վրայ
Հռոմկլայ կողերորի: Նաւակին վրայ ուրիշ ուղեորներու հետ կը գտնուի նաև ձիուն
վրայ հեծած եիւզալ աշի (հարիւրապետ) մը, որ կսկսի նախատալից խօսքեր ուղ-
ղել քահանային և Տէր Երեստի ուխտատեղոյն: Եիւզալ աշին այնքան կը չափա-
զանցէ, որ խեղճ քահանան դըռնը կը բանայ և վշտալից ակնարկ մը կը ձգէ բերդին
վրայ: Հինգ վայրկեան յետոյ, երբ նաւակը ընդդիմակաց եզրը կը մօտենայ, գետը կա-
տաղի ալիքներ կը բարձրացնէ անմիջապէս: Նաւակը կը շրջի քանի մը անգամ և վեր-
ջապէս եիւզալ աշին իր ձիովը մէկ տեղ կը խորասուզի գետին մէջ: Ասոր վրայ
ջուրը կը խաղաղի և միւս ուղեորները հանդիստ կեննին ցամաք: Եւս օրինակ ուրիշ
շատ դէպքեր ալ կը պատմուին:

Սեր առաջնորդն Տէր Աերսէս, երբ հոս հասաւ բացաւ իր գլուխը և դարձաւ յարեւելը: Հետեւեցանք իրեն, Լփրատ ճիշտ մեր տեսութեան տակ կը հոսի:

Սիրտ կուղէ որ դիմանայ, հոգի կուղէ որ չը յուզուի և աչք կուղէ որ չը հորդէ այս տեսարանին: Պաճարեր յառաջ հոս էր մեծ մարդը, եկեղեցւոյ արի ակոյեանը, Շնորհալին Աերսէս, հոս կերգէր իր աննման աղօթքները և հոս կարտագրէր իր անգին գոհարները: Այստեղ կարդացինք իր մաղթանքներէն մի քանին և բարձրացուցինք մեր սրտայոյզ ձայները: Առնները միայն արձագանք կուտային: Անկարելի է նկարագրել ինչ որ անցաւ ու դարձաւ մեր ներքին աշխարհին մէջ, ինչ ալիքներ որ ծփացին և ինչ հրաբուլիներ որ մնացին: Հայ-Քրիստոնեայ ըլլալ և զգալ այս չափ միայն:

Ամեն դի պոտեցանք, իջանք այն լայն և ընդարձակ ջրամբարը, որոյ օձապոռոյտ սանդուխին 300 աստիճանը միայն մնացած է հիմայ: Այս ճամբով Լփրատէն ջուր կը բերեն եղեր պաշարման առեն: Հոռմկլայի աւերակ բերդին 7 դռները կրցանք համրել, մի քանիներու վրայ արաբերէն արձանագրութիւններով: Բերդին ստորոտը կը հոսի Մերդէն անուն վատառողջ ջուր մը որ կը միանայ Լփրատին:

Անցանք այս ջրէն անդին և լերան կողին վրայ փորուած իրերահաղորդ սենեակները մտանք: Աստ աւանդութեան ասոնք ոստայնանկի հորեր են, որոց մին կ'որոշուի իբր սրբոյն Շնորհալոյն հօրը՝ ուր թաւիշ կը դործէ եղեր երբեմն. — թաւիշ, միայն արտագրելու արժանի են արդարեւ այն մատունք որք գրական հրաշակերտներ կտակեցին մեզ: Այս քարափոր սենեակներու ներքեւ մաքուր ջրոյ աղբերակ մը կայ և հայերէն յիշատակութիւններ, որոնք անընթեռնելի են իսպառ: Աւրիշ արձանագրութիւն մ'ալ կայ բերդին արեւմտեան պարսպին վրայ, արտաքին կողմը, որ շատ բարձր ըլլալուն համար կարելի չեղաւ կարդալ: Ալ մինչ լերան յեցած մի քանի ակնարկներ ձգեցի վեր ու վար, գետէն անդին ու աստին՝ ուղեկցիա շրթունքները կը մըմնջէին անգիտակցաբար: «Ապառաժուտ լերան մի կող, յեցեալ ի քար գերեզմանի, աչք մերթ յերկինս և մերթ ի հող, խարտեշագեղ կայր պատանի...»:

Ալ երջապէս հրաժեշտ տուինք այս քարանձաւներուն ու այս լերանց լուռուտ կողերուն, որոնք իրենց թուփերու տերեւներուն

տատանումովն ու ճպուռներուն խօլ երգերովը մեզ պատասխանեցին *):

ՄԻՊԻՆ.—Եւփրատ գետի արեւելեան կողմը երկու ժամ հեռաւորութեամբ բարձրագիւր լեռնադաշտի մը վրայ հաստատուած է այս գիւղն ալ, որ ունի 150 տուն, որոց կէսը հայ է և միւս կէսը հայ—մահմետական:

ՌԻՊԻՆ՝ գուցէ եզական է իր այս հայ—մահմետականներովը, որոնք կէս կը կոչուին և բացորոշ է որ երկար ժամանակ առաջ քրիստոնէութիւնը թողած են **):

Այս գիւղացիք, թէև մահմետական կրօնքը ընդունած են՝ չեն թողած մեր կրօնական արտաքին ձևերը և նշանները: Օրօրինակ երախայի ծննդէն յետոյ իմասին ձեռք թլփատելէ զատ մկրտել կուտան քահանային: Թաղման կարգի և ամուսնութեան պսակի կատարումն ալ կը լինի նոյնպէս՝ իսլամական արարողութիւններէ յետոյ: Կանայք կը խոստովանին և պահքի մասին աւելի նախանձախնդիր են քան բուն հայերը:

Ընդհանրապէս Ռիպինի հայ ժողովուրդը ոչինչ կը ներկայէ ազգային, բայց միայն հայկական կրօնը: Ինձ կը թուի թէ ասոնք արեամբ հայ չեն, այլ թուրք կամ քուրդ. յիշեցնում են ինքնուրոյն քարոզութիւններով քրիստոնէութիւն ընդունած են: Ընդհանրապէս ժամանակակից սեռերները, ըստ տեղական աւանդութեան ասոնք են ահա, որոնք յետ ժամանակաց մասամբ տաճկացած են: Այս բանին ապացոյց մ'ալ սա է թէ, և ոչ մէկ հայերէն բառ կը պարունակէ ասոնց լեզուն, ինչպէս է ուրիշ թրքախօս հայոց մէջ, որոնք տակաւ առ տակաւ մոռնալով մայրենի լեզուն, պահած են սակաւաթիւ բառեր կրօնական, ընտանեկան ևն:

Ռիպինի ժողովուրդը թէ և ուրիշ ո և է հայկական նշան չը ներկայէր, բայց յայտնի է որ երկար ժամանակ է ի վեր Տ. Ներսէսի անունը մոգական ներգործութիւն մը կը գործէ նոցա վրայ,

*) Նշանակելի հարց մ է թէ Ընդհանրապէս գերեզմանը հռոմէացի մէջ է ստուգել, թէ Յովք սղեակին մէջ, զոր նկարագրած է գեր. Գ. Սրուանցտեանը՝ իր Թորոս Աղբարիի մէջ:

**) Այսպիսի հայ—մահմետականներ կան տասնի չափ գիւղերում Տրապիզոնի արեւելեան և հարաւային կողմ ընկած երկրում ևս, որը Լազիստան անունն է կրում: Այնտեղ ևս տեղացիք անուանում են սրանց կէսկէս հայեր: Սոցա մասին մանրամասնօրէն գրած ենք 1887-ին Պետերբուրգում հրատարակուած «Մանկավարժանոց» ամսագրի Մարտ 4-րդի մէջ, 13 էրեսում:

և զգացմամբ որ նուազ յուսալից երևոյթ մը կը ընծայեն քան այլ հայ գիւղացիներ:

Վժբադդաբար մեր հոգեւոր իշխանութեան անտարբերութեան պատճառաւ հոս ալ անխնամ կը թողուին: Այս քաջարի, կատառ, գեղեցկագէտ, գիւղացիները զուրկ են կարեւոր բարոյական սնունդէ, թէև երկրագործ քահանայ մը կայ, անուամբ միայն կը երական: Օտերունի քահանայ մ'ալ կար որ գիւղացւոց հետ գժտելով վերջերս կաթողիկոսութեան յարած է Պերէճիկի լատին պատերնեւոլ գիմելով, բարեբաղդաբար իր զաւակներէն զատ հետեւող չէ ունեցած:

Ամերիկացի միսիոնարաց երկար աշխատութիւններն և մեծագումար ծախքերն ալ ի գերեւ ելած են, և բողոքական եկեղեցւոյն նորաշէն պատերը կործանելու սկսած են արդէն: Ադեսիայէն եկած վարժապետ մը 25 ի չափ տղայոց կարգաւ գրել կը սորվեցնէ եկեղեցւոյ բակը դպրոցի համար հիմնուած մասնաւոր շէնքի մը մէջ:

Ղիպինի եկեղեցին դարաւոր շինութիւն մ'է, հսկայական քարերով: Բայց 80 տարի առաջ բռնաւորի մը ձեռք հրկիզուելով, շաճի պէյ անուն ուրիշ բռնաւորի մը աշխատութեամբ ի պատիւ Շնորհալուոյն նորէն կը շինուի:

Ղիպին գիւղի օգը հիանալի է և այգիները, որոնք լայնածաւալ լեռնադաշտին մեծ մասը կը գրաւեն, սքանչելի խաղող կ'արտադրին: Ասկէ զատ ցորեն, գարի, կորեկ, և ուրիշ հացեղեններ կարտադրուին հոս: Տեղւոյն գրից բարձրութեան պատճառաւ, աղբիւրներ չունի Ղիպին և արուեստական լայնափոր ջրամբարներու մէջ ձմեռը հաւաքուած ջուրերով կապրին:

Ղիպինի մօտ տեսնուած աւերակները կը ցուցնեն թէ փառաւոր անցեալ մը ունեցած է այն, բայց յայտնի չէ թէ ի՞նչ ազգի կը վերաբերի, որովհետև գրաւոր յիշատակ մը չը կրցայ տեսնել: Շաւանական է որ հոովմէական տիրապետութեան հետքերն են այս աւերակները:

Ափրատայ արեւելեան այս ընդարձակ լեռնադաշտը դարեր յառաջ ծաղկեալ և բազմամարդ բնակութիւն մ'էր անշուշտ: Ղիպին ամէն կողմէ նման օրինակ գիւղերով շրջապատուած է, որոնք թէև թուրքերէ և քուրդերէ կը բնակուին այժմ, բայց երբեմն մեծ կեդրոններ եղած լինելու յայտնի նշաններ ունին: Ասոնց մին է

Տ'իպինի արևելեան կողմը Արաք անուն գիւղը: Հոս տեսայ կործանեալ եկեղեցւոյ մը չորս պատերը, կիսովին հողոյ ներքե թաղուած: Այս պատերէն միայն յատակի հողը կէս կանգունի չափ փորել տալով, քարի մը վրայ գտայ սա միակ արձանագրու թիւնը:

Թ. Թ.Թ. Ե.Օ. ՏԲ
Ժ.Բ. + +
+

Նոյնպէս պատերուն վրայ զարդարուած բազմաթիւ խաչան շաններուն միայն վրայ Տ՝ր բառը: Սակայն շէնքին հնութենէն և գրերուն տձեութենէն յայտնի է որ այս հայերէն արձանագրու թիւնները շէնքին հետ բաղդատմամբ նորագոյն թուականներու կը վերաբերին և թէ յոյներու ձեռքէն հայերը գրաւած են զայն:

ԱՐԱՅ գիւղէն աւելի նշանաւոր է ԲԻՖԱՐԱՆ, Տ'իպինէ 3 ժամ հեռի դէպի հիւսիս: Հոս, 5-10 քուրդ ընտանիքներ պարունա կող ողորմելի բնակարաններու վրայ կը թագաւորին հնութեան սքանչելի շէնքերու 5 աւերակներ, որոնց մին կիսակործան եկեղեցի մը, արդարեւ հիացում կ'առնէ: Այս եկեղեցւոյն շէնքը կը յիշեցնէ հին Սուրբոյ հեթանոսական մեհեաններու ճարտարապետութիւնը: Վիտուն խուզարկուներ կրնան որոշել ասոնց մանրամասնութիւնները:

Այս եկեղեցին ըստ երեւոյթին վերջէն հայոց ձեռքը անցած է և սիւնակներէն միոյն վրայ անխնամ կերպով գրուած հետեւեալ արձանագրութիւնը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ:

ՅԵՄՍԻՄ ԼԵՅՈՅ ԹԻԻ
ՊԵՉԻ, Բ. Օ. Գ. Բ. Գ.

Եկեղեցւոյն մօտ է կիսաւեր զանգակատունը և ուրիշ մատուռներ և այլն, որոց ներսերը խաչերով և արտաքին պատերը հինասորերէն և յունարէն արձանագրութիւններով և ուրիշ նշանագրերով զարդարուած են:

Ընհնար է այս համառօտ ուրուագծով լուսաւոր գաղափար մը տալ այս պատկառելի մնացորդներու մասին, միայն հետաքրքրներու ուշադրութեան կը ներկայացնենք, յուսալով որ ապագայի համար գէթ գրգիռ մը կը լինի գիտուն ուղեւորներու:

Լ.Քէն

ՅԱԻԵՐԱԿՈՒՆՍ ՀՌՈՄԿԼԱՅ

Ողջոյն, աւերք յրտասարսուռք, ողջոյն լերինք հովասունք
Ենձկալի վտարանդիս դամ ի համբոյր ձեր փոշեաց,
Եւ քայլերով դողդոջուն մտամոլար շրջիմ ի ձեզ:
Քանի վճիռ են ու ջինջ աղբերակունք սառնորակ,
Որք մրդին քաղցրամրմունջ ի ձեր կողիցն դաճավէժ:
Եպալիր ժայռք տխրատեսիլք, իբրեւ վկայք անբարբառք,
Բարձրանան ուրեք ուրեք զինչ մահարձանըս անեղծ,
Եւ հողմիկ տխրանուագ, որ ի շշունչ իմի յուսահատ
Օրօրէ անշշուկ զձեր ողին մենաւոր,
Նուագունքն թռչնեկաց, իբր արձաղանք հաւատարիմ
Երկնային մեղեդեաց, որք՝ էր երբեմն հնչէին աստ,
Եւ Եփրատ խորախորհուրդ անհուն գաղանեօքն ծրարեալ յալիս
Բնթանայ ընդ ուղիս ամայացեալ, դարուց ի դարս,—
Յուզին զհոգեակ իմ յաւէտ և արտասուք դառնաղէտ
Սաթկըթին բոցակէզ յականողեացն իմ շիթ առ շիթ,
Եւ զլսայած և ձեռնամած իբր արձան ինչ անկնդան
Բեհում ժայռի մի յեց, այրած ճակատս ընդգէմ հողմոց,
Եւ սուգեալ անդնդախոր յովկէանին ի կոհակս
Հայիմ ի պիշ մերթ յերկինս և մերթ յեփրատ ծիծաղախիտ
Եւ յուշ ածեմ... ո՛ր աւուրք բիւրիցս քաղցրիկ և ահաւոր...
Թէ այս լերինք սեաւ և մթին, թէ այս ծմակք հովանաւէտք,
Թէ այս վէմք անըզայք յուզուէին մերթ 'ւ ողևորեալ
Օնուագս բարբառէին քրնարի ինչ աստուածային,
Թէ այս սիւնք գետնատարածք և խոյակըք փռուահեղք
Եին վէմք հաստատութեան Նկեղեցւոյն Հայաստանեայց:
Սամարքս այս ահեղաշուք տային թնդիւն խորհրդաւոր:
Եղօթիւք սրտամրմունջ և մեղեդեօք երկնասլաց:
Բեկորքս այս և նշխարք՝ որք ի փոշիս արդ առաթուր,
Սանդեցին ընդ երկար Խորանն սրտից Հայկական:
Թէ նշանակն արքունի, որ քանդակեալ որմին հանդէպ
Եր երբեմն, զի ծալ ի ծալ ռահահորդէր բանակաց...
Թէ երբեմն, ապրէր երգէր աստ Հանձարն այն անման
Եւ անդր ի խոր ու անմատոյց յանձաւին խուց,
Երտաղրէր ըզթաւիշ իւր սուրբ մատամբքն քնքոյշ:

— ... Չայն տո՛ւք ռ քարինք, ձայն տո՛ւք լերինք ձայն ալիք,
Թէ յօրէ անտի, երբ, լուաց քընաւ Շողակաւոյն
Հնչեանց ի ձեզ երբէք բարբառ այնքան վսեմ և ազդու:
—... Ո՛հ, ի սարսուռ ես համակիմ ի լուր լին ձեր ձայնին
Որ ի խորոց ջուրց ու քարանց ի սոյլ հողմոց և յերզ թռչնոց,
Մշտամուռնչ յար մրմնջէք զանմահ նուագն Ռաբինի փառքն:

Պարսկ

Մ Ա Ր Ա Շ

«Պարքսի» ազնիւ ընթերցողաց պիտի ջանամ այժմեան Սա-
րաշն իր գոհհիկ բացատրութիւններով ներկայացունել, յոյժ ցաւ
է ինձ որ կը պակսին յիս կարեոր պատմական ծանօթութիւններ,
որոց պարզութեամբ և յիշատակութեամբ միայն տեղագրութիւն
մը կրնայ լինել ընտիր, հետաքրքրական և գիտական: Թէև տեղ
տեղ ընթերցողաց տաղտկութիւն պատճառեմ իմ չոր ու ցամաք
տեղեկութիւններով, այլ սակայն որչափ որ աստ մեծ քաղաքաց
յատուկ պալատներու, ուղիղ գծով հարթ պողոտաներու, հանգ-
ստաւէտ հասարակային պարտէզներու, ուսումնական մեծ հաստա-
տութիւններու տեղ կան գիւղական խրճիթներ, ել և էջ ունեցող
արահետներ, անշուք պարտէզներ, ուսման անարժան տուններ, ա-
սոնք ալ իրենց մասնաւոր համն ու հոտն ունին, զի աստ օդն ու
ջուր, հողն ու քար, վերջապէս ամեն տեսանելի առարկայ Վիլի-
կեան անցեալ փառաց յիշատակովն կը ներկայանայ: Չայնակցելով
հայրենեաց հօր այն ոսկեղէն տողին, թէ «Վան զօտարին վարդ-
քաղցր է հայրենեաց փուշ», կուգամք այդ փուշերն իրենց նոյնու-
թեամբ ցուցնել, պատմագէտներու, հնագէտներու և հայրենագէտ-
ներու թողլով որ իրենք ալ այդ փուշերու վարդերն ցուցնեն մեզ:

Սահման:—Սարաշ, այն է Վերմանի, Բերիոյ (Հալէպ) նա-
հանգապետի իշխանութեան տակ գաւառ մ'է այսինքն սահմանի,
արեւելքէն Բերիոյ, հարաւէն և արեւմուտքէն Բտանայի և հիւս-
սիսային կողմէն Սեբաստիոյ կուսակալութիւններէն (Վիլայէթ)
չրջապատեալ է: Սարաշի միւլթէսարըթութեան տակ կան Գայ-

Տագնաթներ, որոց գլխավորն են Ապարան և ժայռոտն Օւշ-
նի:

Վարդապետ և դպրոց: — Մարաշ իւր հիւսիսակողմն գտնուած
Ախլար կոչուած լեռան ստորոտի 7-8 բլուրներու վրայ կայ բարձ-
րացած, որոց ձորերու մէջէն կը հոսեն առուակներ. բլուրներու գա-
գաթներէն սկսեալ մինչ ձորերն շինուած տուններն ի հեռուստ
ամբիթէատրօնի ձևն կը յիշեցունեն: Տարիներու բեռանց տակ
ընկճուած հոգիք կը հաւաստեն, թէ հին քաղաքն այժմեանին
դէպ արեւելեան հարաւակողմն գտնուած Կր լեռանց կողմէն շի-
նուած, որոյ այժմ Վարդապետ անունն կուտան, ուր չէ կա-
րելի գտնել նոյն իսկ մի աննշան գիւղ կամ մի որ և է բնակութեան
տեղի. և թէ այժմեան Մարաշի տեղն անտառ և աւազակներու
ապաստանարան է եղեր: Վաղաքին հարաւային կողմը կը տարածի
մի ընդարձակ դաշտ, որոյ տարածութիւնն է արեւելքէն դէպ ա-
րեւմուտք 16 մղոն և հիւսիսէն հարաւ 8 մղոն. այս դաշտի հա-
րաւային կողման վրայ գտնուած լեռանց կողերն և ստորոտներն
լին են բազմաթիւ գիւղերով: Վաշտն յարմար է մշակութեան և
մշակուած ալ է. ցորեան, գարի, բրինձ, բամպակ, բանջարեղէնք
ամեն տեսակէ, դաշտիս բերքերն կը կազմեն. աւելի լեռնային տե-
ղեր յոյժ մշակուած է այգեպանութիւն. գրեթէ առ հասարակ ա-
մենն ալ այգի մ'ունին, նշանաւոր է տեղւոյս խաղողն ու գինին:
Այս դաշտի հարաւային կողմէն կերթայ այն ուղղին որ Ատանա
կը տանի, արեւմտեան կողմէն Այնթապ և Բերիա: Իսկ այն ուղ-
ղին որ կառավորող է ի Վիւրին և կամ ի Սեբաստիա, լեռնային է
և դէպ հիւսիս:

Մարաշի օդն ոչ այնչափ տաք և ոչ այնչափ ցուրտ, այլ միշտ
բարեխառն է. ջուրն առատ է: Ախլար լեռանց ամբարներն կը հայ-
թայթեն այն մշտահոս ջրերն որ քաղաքին հիւսիսակողմը լեռան
ստորոտէն կը բղխին և այն վայր մի հրապուրիչ տեղի կը ներ-
կայանայ աչաց երբ ի գարնան դիտէ ոք. ամեն կողմէ ջրերու խո-
խոջք, ծառոց տերեւներու սօսափիւն և զմայլելի երգ թռչնոց կը
միանան և ներդաշնակաւոր եղանակ մը կը յօրինեն և մարգա-
րետնի վրայ կեցած դիտող մը կը պրկեն մի դիւթիչ զօրութեամբ.
այս վայր կը կոչուի Վարդապետ (քառասուն ակն):

Ապարան կոչուած գետակն որ դաշտին արեւելեան մասէն կը
մտնէ և դէպ հարաւ կ'ընթանայ կ'ոռոգէ իւր շրջակայ անդաս-

տաններն, ընդունելով իւր ի ծոց հաղարաւոր վտակներ, կերթայ
և ինք խառնիլ Ղինդի որ լայնանիստ Ախլը լեւանց ստորոտն
քերելով կ'երթայ դէպ հարաւային արեւմտեան կոյս և առանց
դաշտին մէջ մտնելու կելլայ մեր սահմաններէն:

Մարաշ կը բաղկանայ մօտաւորապէս 10,000 տունէ որոց բնա-
կիւք են հայ, թուրք և հրէայ: Ալ երջինք հազիւ 15-20 տուն կը
կազմեն: Հայք կը կազմեն 3,000 տուն որոց 2,000-ը լուսաւոր-
չական, 500-ը բողոքական և 500 ալ պապական են.

Ը. Հայ Լոս-Անջելէսի ունին վեց եկեղեցի, որք են Ս.
Քառասուն մանկունք, Ս. Սարգիս, Ս. Ստեփանոս, Ս. Գէորգ,
Ս. Եստուածածին և Ս. Կարապետ: Ըյս եկեղեցիներու թուով
բաժնուած են մասանց, այլ յոյժ գովելի է այն ընթացք որ այս
թեմերէն և ոչ մին ց'արդ հակառակութիւն մը ունեցած չէ մի
այլ թեմի դէմ. որչափ դիտեմք ց'արդ Լոս-Անջելէսի ունի երբեք
ոնեցած չէ ծայրայն: Դողովուրդն կրօնասէր է. ամեն առաւօտ
յառաջ քան շուկան իւր գործոյն սկսիլն կը դիմէ եկեղեցի ուր
իւր աղօթքն կը կատարէ, յետ որոյ կերթայ իւր զբաղման: Կը
պատուէ իւր կղերն, այլ ցաւ ի սիրտ կը յայտնեմք զայս ճշմար-
տութիւն, թէ այս վերջինք յոյժ անմշակ և իրենց կոչման եր-
բէք չը համապատասխանող անձնաւորութիւնք կը կազմեն. այս
ընդհանուր ճշմարտութիւն հազիւ ունի մի, երկու բացառութիւն:
Մարաշի հայն չարքաշէ բնաւորութեամբ. չը խնայեր ծանր
աշխատութիւններ մի ոչինչ շահի համար. շատ կաշխատի, քիչ
կը շահի. այլ սակայն դիտելի է որ այդ բոլոր Լոս-Անջելէսի և
պոսթ-Լոս-Անջելէսի չը դիմէր Բնա- և ոչ ալ պանդխտութեան վրայ
լաւ գաղափար ունի. մասամբ իւրիք կղզիացեալ է:

Կրօնական վիճակ:—Մարաշի կրթական վիճակն գոհացուցիչ չէ,
թէ և ամեն եկեղեցի իւր դպրոցն ունի, այլ սակայն հին դրու-
թիւնն կը տիրէ. մի կամ երկու վարժապետ 75-100 աշակերտ
կ'ունենայ որոց թէ դասաւանդութիւնն, թէ կառավարչութիւնը
և թէ ամեն հոգատարութիւն վարժապետաց պարտուց սահմանին
մէջ է ամփոփուած: Երբ տակաւ կը վատթարանայ մեր նիւթական
վիճակն, ուստի և կարեմք մակաբերել թէ շատ դժուար պիտի
կարենամք այս գրութիւն փոխել:

Ընդունին հաստատութիւն մը կը սեպուի Ս. Կրիստիան Ժառանգ-
դատարան իւր Կիլիկիոյ վեհափառ Ս. Կրտիչ կաթողիկոսի

հովանաւորութեան տակն է. իւր ծախիւք կը հոգացուի ամեն պիտոյք, սակայն ըստ մեզ «զուր ջանք, անօգուտ վաստակ»: Վարդրոցն քաղաքին շէփէր Կէրէ ըսուած թաղն է. պատուհաններն կը նային խաղաղորդներու (տապախ) կրպակներուն վրայ. դպրոցի և խաղաղորդաց միջոցն քայլ մ'ալ չէ, ահա մի յոռեգոյն տիպար արդի մանկավարժական սկզբանց գլխովին հակառակ, փոխանակ օգասուն սենեակներու մէջ կենալու երթալ խաղաղորդի գարշահոտութեանց մեծաքանակ զանգուածին մէջ շրջիլ, ճաշել, ննջել, և ուսանիլ: Վէթ այդ դժբաղդ արարածներու հարկ եղած սնունդն տրուէր: Վախկին սնորէն Վ. թէրզեանի մահէն յետոյ դպրոցն աղմկակից մի վայր դարձած է և կը մնայ նոյն վիճակի մէջ: Ահա փառ կաթողիկոսն այս վարժարանը, որ ժամանակ մը իրեն ապագայ փառքը կը սեպէր և ազգային մեծ վարժարանաց հետ կը ջանար բաղդատել, եթէ վերջին աստիճանի նուաստութիւն մը չը սեպուի, թերեւ այսօր թողու որ ամեն աշակերտ իւր տեղն երթայ:

Վորին վեհափառութիւնը ի դարնան կուգար իւր ամարանոցն որ ի Վէրիւն, Սարաշէ 2¹/₂ ժամ հեռու, աշնան դարձեալ կը դառնար ի Սիս. այս տարի շնորհիւ իւր վաճառականական գործողութեանց մեծ վնասուց Սոյ յաթոռն ի Սարաշ փոխադրած է. ձմերն աստ պիտի անցունէ.

Ընկերոջներէ:— Սարաշի մէջ այլ և այլ նպատակներ ունեցող ընկերութիւններ կան որոց մէջ նշանաւորներն են 1. Արեւիկեան—Հայրենասիրաց, որոյ յօգնական աշխատութեանց շնորհիւ այսօր Սարաշու հայք քաղաքին ամենէն յարգի մասին մէջ Կերտնական անուամբ մի ընդարձակ վարժարան ունին. ունի ընտիր օդ և ջուր նաև պարտէզ շրջագայութեան համար. և ոչ մի թեմի կը պատկանի այս վարժարան. ամեն թաղային դպրոցներու յառաջագէմ և շրջանաւարտ աշակերտներն կը բերուին աստ, ուր կստանան մի հասարակ ուսում. 7-8 տարիներէ աստի, յիշեալ ընկերութիւնն լաւ արդիւնք մ' ունեցած է և կը յուսամք որ իւր ազդեցիկ անդամոց քրտնաթօր ջանքի պիտի մնայ միշտ փայլուն և արդիւնաշատ:

2. Սոքիւնեան ընկ. Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ թեմի երիտասարդներէն կազմուած. սորա նպատակն է որը և անպաշտպան մանկանց մի գիշերօթիկ վարժարան հիմնել. իւր վարժարանի ապագան ապահովելու համար այժմէն սկսած է կալուածներ ձեռք բերել, այս ընկերութիւն մի բաղանիս շինել տուաւ: Վ. Արարապետ

Զօրպաճեան երիտասարդ վաճառականն, որոյ ամեն մտածութիւն կեդրոնացած է կրթական գործից վրայ, այս ընկերութեան հոգին կը կազմէ. այս անխոնջ անձի շնորհիւ դեռ յառաջդիմելու շատ հաւանականութիւն ունի յիշեալ ընկերութիւնն:

3 Մասիկոնեան ընկերութիւն: Ս. Լստուածածին եկեղեցւոյ թեմի երիտասարդներէ կազմուած, օգասուն դպրոց մը շինել տուան ուր կը յաճախեն նոյն թեմի մանկտիք: Ս. արժարանի նիւթականն ևս իրենք կը հոգան, այս ընկերութեան անդամոց մէջ իւր աշխատութեամբ նշանաւոր է Պ. Մարտիրոս Գոմորեան:

4. Բնիկեցասիրաց ընկերութիւն, որոյ նպատակն է քաղաքիս մէջ ընթերցասիրութիւնն տարածել. մի մասնաւոր թանգարան հիմնած է ուր կը գտնուին 200 կտոր ընտիր գրքեր, այս ընկերութեան հիմնադիրն է Պ. Սամուէլեան աղնիւ երիտասարդը որ մի քանի տարի կեդրոնական դպրոցի մէջ իբր տնօրէն-դասախօս պաշտօնավարելէ յետոյ հրաժարեցաւ. այժմ կը գտնուի յԼՆԹմպ, ուր ամերիկաց գօլէճի մէջ հայ լեզուի դասախօսութեամբ կ'ըբարդի:

5. Հայո-հեայ ընկերութիւն: Ս. Ստեփանոս թեմի կիներէ կազմուած. այս ընկերութիւններու նշանաւոր գործիչներն՝ տիկնայք Սայրիկ և Լշմաս Զօրպաճեանք գովելի մի օրինակ կրնան լինել Սարաշի և շրջակայի կանանց, սոքա իրենց երիտասարդ հասակի մէջ այրի մնացած, իրենց միութարութիւն և միակ գործ ընտրած են աղջկանց դպրոցն, տնէ տուն կը շրջին աշակերտուհի և դրամ հաւաքելու. սոյն ընկերութիւն բաւական լաւ մի աղջկանց վարժարան ունի:

6 Գարձեալ Հայո-հեայ ընկերութիւն: Ս. Վառասուն մանուկ թեմի կիներէ կազմուած. սոքա նոր դպրոց մը կառուցին Կեդրոնական դպրոցի ընդարձակ բակի մէջ, ուր այժմ կը յաճախեն գրեթէ ամեն մօտակայ թաղերէ աշակերտուհիք:

Բ. Հայ Բողոքականութիւն: Ս. քանի թաղային դպրոցներէ զատ, ամերիկացի միսիոնարներու հովանաւորութեան տակ ունին մի աստուածաբանական վարժարան և աղջկանց մի գօլէճ: Ս. Խիոնարական Պօրտ ընկերութիւնն որ յԼՄերիկայ կը հոգայ այս դպրոցներու ծախսն: Կան նաև մկրտիչեան և եպիսկոպոսական հայեր:

Գ. Պապական Հայք:—Հայ Լուսաւորչական մը չը կրնար երբէք համակրիլ այս տարրին, զի սոքա կոյր հնազանդութիւն ունենալով իրենց պետին, ինչ որ լսեն անտի բառ առ բառ կը գոր-

ծաղրեն, զի մի գուցէ հանդերձեալ կենաց մէջ կրակն ըլլայ իրենց բաժին: Սիայն մի թաղային դպրոց ունին, այն ալ միայն մի այցելու վարժապետ ունի, որ կը դասախօսէ թուրքերէն. ուրիշ ոչինչ կ'աւանդուի:

Այս դասուն կը պատկանին դարձեալ ճիւղ-թիւ, որոնց ամեն մեքենայութեանց հազիւ երբեմն կը պատահի մի զոհ:

Վարաշի գաւառաբարբառն կրնայ թերեւ մեր գիտնոց ուշն գրաւել. առ այս ճաշակ մը տալու համար մի ուրիշ առթիւ պիտի գրենք վէպեր, առածներ, օրհնութիւններ և պիտի ջանամք պառաւանդներու բերնէն քաղել, զի լեզուն միայն ասոնց ի բերան կայ առանց աղաւաղման. նոր սերունդն յաւէտ վարժ թրքերէնի՝ հնոյն հնչումներէն զուրկ է:

Աստ ցաւալի է ըսել որ բողոքական և պապական հասարակութեան մեծ մասն նոյն իսկ Սարաշի գաւառաբարբառով հայ լեզուաւ խօսիլ չը գիտեն. նոցա այս անտարբերութիւն մեծ վիշտ մ'է անշուշտ ամեն հայու. լուսաւորչականք որչափ և անոնց չափ մեղադրելի լինին թուրքերէն խօսելուն համար ի տուրևառս և յայլում պարագայի, դէթ գիտեն իրենց գաւառաբարբառ:

Վարաշի գաւառ-թիւ: — Վաղաքիս վաճառականութիւն ըստ մեծի մասին եւրոպական ապրանաց վրայ կեդրոնացած է. երբեմն տաճկաստանի նաւահանգիստներն և կամ մեծ քաղաքներն գործակալ ունենալով անոնց ձեռամբ բերել կուտան և երբեմն ալ իրենք կերթան և 1-2 ամիսէն կը դառնան: Տեղական բերքեր արտածելու տուրևառն ոչինչ նշանակութիւն չունի. ներմուծումն միշտ առաւելակշիւթիւն կը պահէ. մանաւանդ արտածման որչափ ալ աշխատուի անօգուտ է, զի փոխադրութեան մեծ մեծ դժուարութիւններ կան:

Երկէստ: — Արհեստք որ ի Սարաշ են գլխաւորաբար արհեստ-թիւն այսինքն մանուսա գործել. հիւսնութիւն որ բաղդատմամբ այլ արհեստներու շատ յառաջ գացած է. կը շինեն ընտիր աթոռներ, թիկնաթոռներ, մահճակալներ, գանէփէներ ևն, ևն, սակայն շատ քիչ տուներ այս կարասիներն կարելի է գտնել. հարուստներու յատուկ կը սեպուի. արհեստաւորք կը շինեն և կը յղեն Ռերիա (Հալէպ), ուր կը ծախուի: Վերձակութիւն, կօշակարութիւն, դարբնութիւն, պղնձագործութիւն ևն ևն, այս բոլոր արհեստներն նշանակութեան արժան յառաջագիմութիւն մը ու-

նեցած չ'են, այլ սակայն կը գոհացունեն տեղացոց պիտոյքներն:

Մարաշու տներ ընդհանրապէս երկյարկեն, ստորին յարկն կը կոչուի *ախոս*, ուր կամ անասուն կը պահուի, և կամ քիչ կարեւորութիւն ունեցող իրեր կը տրուին. վերնայարկն որ 7-9 աստիճան սանդուխ մը կը բաժնէ, բնակարան է և ըստ մեծի մասին խոհանոց, ննջարան, ևն ևն...: Բնակարանն որ քարէ կամ աղիւսէ շինուած է, կրով ճերմկցուած է. բնակարանի մի մասն կը կազմէ *թոն*, ուր տանտիկինն կը նստեցունէ մէկ կողմ իւր *պաշ* նիւթ միւս կողմ կեփէ կերակուր: Թէ և կան շատ կանոնաւոր տներ, այլ ընդհանրապէս այս օրինակ շինուած են: Վրչ կը տեսնուի կղմնտրով շինուած տներ, ընդհանրապէս տանիքներն են հողէ, ոյց վրայ կայ *յոպարի*. երբ անձրւն սկսի, տանիք կելլան, եռանկիւնաձև շինուած ³/₄ մէթր երկարութեամբ ձողերէ շինուած *յոյիւլ*, որ կը կոչեն «*ջղածի*», կը պնդացունեն հողն զի մի գուցէ ջուրն հոսի ի տուն:

Վաղաքիս բնակիչք ընդհանրապէս առողջ են. աստ ընդհանրացած հիւանդութիւն չ'կայ. անցեալ ամառ բացառութիւն մ'էր, զի սաստկացաւ տենդ և ջերմ այնպէս որ մի համաճարակ հիւանդութեան փոխուեցաւ:

Մի եկեղեցւոյ մկրտութեանց արձանագրութիւն աչաց առջև ունենալով կարելի է գիտնալ թէ միշտ փոքր լիւն մի պապականի *պապիւն* լիւն ունի *կաթան* «*եռն*» անշուշտ այս իրողութիւն բնակչաց առողջութեան մի ապացոյց կրնայ համարուիլ:

Որչափ ալ գտնուին եւրոպական տարազով հագուած անձինք, տեղական ընդհանուր տարազն է երփներանգ (ալաճա) կտաւէ պարեգատ, որոյ վրայէ կը հագնեն *ճարապապա* ըսուածը, որն տեղական է և հաստատուն. վրայէն կը կապեն գօտի, ձմեռ եղանակի մէջ սև շալվարն ընդհանուր է: Կը գտնուին նաև որ կը հագնին *յոթա* շալվար, որ փանթալօնի նման մէջքէն վար կը տարածի. բայց այնչափ մեծ է որ կրնայ փանթալոն, բաճկոն և վերարկու միանգամայն լինել, եթէ եւրոպական տարազի ձևն տանք. կը կապեն թանկագին շալիք իւր գօտի և կը հագնին իւր վերարկու *Ֆլորանս* կոչուածն որ մինչև մէջքն կուգայ:

Իֆախան *սեռն* որ տեղացիք կը կոչեն *յարան*, կնոջ մը յատուկ եղած գեղն և շնորհ որչափ ալ ունի, այսու հանդերձ չի

հաւասարիր Օւէյթունի, շաճնոյ և Արսարիոյ իգական սեռի գեղեցկութեան: Լանայք կը հագնին տեղական երգիներանգ կտաւէ շրջապագետ, Պոլսոյ տներու մէջ ի կիր առնուած ձեռով, մէջքի վրայ կը կապեն գօտի. գլուխնին ընդհանրապէս բաց է. միայն մի հին-
 արի (եաղմա) ¹/₄ տասնամէթր լայնութեամբ, հաւկթածե կը կապեն հերաց վերայ: Ներերու գլուխ բաց տեսնել չէ կարելի. նոքա ալլալ փաթտոցներով տարօրինակ ձե մը տուած են իրենց գլուխներուն:

Իգական սեռն տան սպասաւորն է, խոհարարն է, աւելածուն է, այր մարդու հրամանակատարն է. ամեն բան է վերջապէս, սակայն ոչինչ ձայն ունի: Համբաւ մարաշցին երբ թողու զիւր տուն և երթայ այգի, աշխատողն մեծաւ մասամբ իւր կինն է, նա կը քաղէ ընկոյզն, յորմէ այլ և այլ ձեեր կը շինէ և երբ կը լրացունէ խաղողի քաղելն, հատերն կը զատէ, կը ճզմէ, կեռացունէ և ընկոյզէ շինուած ձեերն կը թաթխէ երկիցս և կը վերցունէ, կը չորցունէ զայն և կ'օսլայէ. այս ընտիր ձեռաց ընտիր արտադրութիւնն կը կոչուի ~~սոմալ~~: Աինն կը շինէ անուշեղինաց այլ և այլ տեսակներ պասալի, պէսալի, սամսա ևն. ինչպէս նաև բոսլ (բէքմէզ):

Աիներ որչափ ալ որ կը քաշուին և կը պահուին այրերէ, սակայն և այնպէս ոչ բոլորովին գոհհկութեամբ, որպէս Օւէյթուն և այլուր. ի բացակայութեան առն, երբ մի մօտաւոր ազգական այր մարդ դայ ի տուն, կը հիւրասիրեն զայն. այլ երբ օրէ անգամ եկող մի անձ լինի այն և կամ բոլորովին մի անանօթ, տան հասակն առած կինն այր մարդու բացակայ լինելն կը ծանուցանէ, և հիւրն կը դառնայ:

Շաղիւ կարելի է գտնել մի կին քիչ շատ մտային բարձր կարողութիւն ցուցնող. առ հասարակ մշակեալ չին. յուսալի է սակայն որ իգական սեռի ղոյգ դպրոցներ այդ թերին լրացունելու միջոց չենին:

Երբ մօր երկանց ցաւն սկսի, դայեակն կը բերուի, և երբ մանուկն ծնի, կառնուն զայն և կաղեն. աղի մէջ կը փնայ մի քանի ժամ, յետ որոյ կը լուան և կը հագուեցունեն հանդերձանքն. երբ 8 օրեայ լինի, տան ծեր կինն կամ աղջկունք ընկերանալով դայեակին կը բերեն եկեղեցի. երբ մկրտութեան խորհուրդն կը կատարի, կը տանին ի տուն: Սանուկը ծնելէ վերջ, բարեկամներ կուգան տուն ապէ կը լուան, կնքահայրն կը նուիրէ մանկան ըստ իւր կա-

րողութեան մի ոսկի դրամ և ծննդաբեր կիներն կուտայ կնքահօր մի բանուած թաշկինակ կամ անձեռոց:

Աստուծոյ:— Երեքշաբթի և չորեքշաբթի գիշերներն կուգան հրաւիրեալք ի տուն տղուն կամ աղջկան և 5-6 ժամ կենալով կը դառնան ի տուն. հինգշաբթի կէս օրուան ատեններ տղուն փողման հրաւիրեալք կերթան ի տուն աղջկան, կառնուն զայն և կը բերեն եկեղեցի, ուր փեսայացեալն իր մի քանի բարեկամներով եկած կը լինի: Պսակիչ քահանայն կօրհնէ փեսայի հանդերձն, որ հալա— կը կոչեն և կ'սկսին երգել «Այսօր երկնայինքն ուրախացան» շարականն, որոյ միջոցին կը մերկացունեն զփեսայն, միայն շապիքն, բաճկոնն և անդրաւարտիքը թողլով. յետոյ կ'սկսին հագուեցունել հալան. յետ աւարտման, պսակիչ քահանան «Առեալ զձեռն Եւայի և տուեալ ի յաջն Ադամայ» խօսքով կ'սկսի պսակի արարողութիւնն. երբ պսակը լրանայ, հանդիսականք զհետ ունենալով հարսն և փեսան կերթան ի տուն փեսին, ուր խնդակցական ցոյցերն կը շարունակուին մինչ ի լոյս:

Ինքնաբերական, մահ և խաղաղութիւն:— Երբ մեկու մը հիւանդ գիւթիւնը ծանրանայ լսող բարեկամք կ'շտապեն մի անգամ ևս տեսնել զայն գէթ. մօտաւոր ազգականք երբեմն կը մնան ի տուն հիւանդի: Յորժամ կենաց թելն կտրի և երեկոյեան մօտ լինի, կը լուան մեռեալն, կանցունեն ճերմակ պատանն, կը դնեն ի դագաղ (տեղացիք կը կոչեն ագոյժ կամ դագոյժ), և կը տանին եկեղեցի, ուր կ'մնայ ց'լոյս, առաւօտ յետ աւարտման եկեղեցական պաշտամանց կառնուն մեռեալն և կը տանին ի գերեզման: Այր և կին կը խոնին անդ. մեռելաթաղ քահանան կ'սկսի թաղման ծիսից, այլ անլսելի կը լինի կանանց աղմկալի և յուզիչ ձայնէն. ողբ ու կոծ, լալ և հաւաչանք կը յաջորդեն փոփոխակի. երբ քահանան երիցս «Նող էին և ի հող դարձցիս» կը կրկնէ, կսկսին թափել հողն. ընդհանուր սովորութիւն մ'եղած է գրեթէ դամբանական խօսիլն, երբեմն աշխարհիկ դասու անձինք ևս կը խօսին: Հետ թաղման մեռելալի տուն կը պատրաստուի կերակուր ուր կը ճաշեն ուղարկաւորք: Երբ «Գլուխներդ ողջ հաս» ի պարտաւորութիւնն կը կատարեն ազգականք և բարեկամք, արք և կանայք:

Կենդանի

ՄԾԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

Միացեալ Բնիկութեանց դպրոցի աշակերտները

—A LARGE CROWD OF PEOPLE GATHERED OUTDOORS FOR A PUBLIC EVENT OR PROTEST.

ՀԱՅԸՆՈՅ ԼԵԶՈՒՆ

Եւրբ Հաճընոյ Հայուհեաց ընկերութեան վարժարանին մէջ աշխարհաբար լեզուն սկսայ թոթովել, ի սկզբան կարծեցի, թէ ինձ թողորովին անծանօթ լեզու մը կ'ուսանէի, առանց գիտնալու թէ ես զայն արդէն գիտէի. սակայն և այնպէս իմ գիտցածս գրաբառով խառն աշխարհաբառ էր, և նա ալ աղաւաղեալ: () Երինակի համար բերան—բիրօն *), հաց—հօց, ճակատ—ճակօտ, դուրս—դույս, կերթամ—կաշտամ, կ'ուգամ—կապամ. կերակուրը եփեցա՞ւ, թէ ոչ—եփելու ու չեփելուն մէջ տեղն է (ուտելիքը եփեցօ՞վ թէ չէ—ընդ իփիցօվ ընդ չ'իփիցօվ), ևն ևն ևն:

Հաճընցուց լեզուն, թէ և կոշտ ու անկանոն է, սակայն ունի իւր տաղաչափութիւնը, երգն ու առակը, աղօթքը և օրհնէքը, անէծքը, հանելուկը ու լակոնական ոճը և այնպիսի ասացուածներ՝ որք անտարակոյս առնչութիւն ունին մեր նախնեաց վարուց ու բարուց և պաշտամանց հետ, և որք ի հարկէ ունին իրենց կարեորութիւնը, այնպէս որ թերեւ մեր յաջորդք փափաքին աչքի առջև ունենալ իրենց պապերու աղաւաղեալ լեզուն՝ որոյ վրայ, ինչպէս մենք, նոյնպէս անոնք պէտք է զարմանան, թէ դարերու ազդեցութիւնն, ի՞նչ փոփոխութեանց ենթակայ ըրեր է, մեր վաղեմի լեզուն, և ասոր հետ մէկտեղ մեր ազգին բարի յատկութիւններն:

«Եւրաքսի» ընթերցողաց, Հաճընոյ լեզուին վրայ քիչ շատ գաղափար մը տալու համար՝ ստորև երևան կը բերեմ մի քանի հանելուկ, մի քանի խօսք լակոնական ոճով, մի քանի օրհնէքներն ու անէծքները, մանկութեանս ատեն մօրս ինձ ուսուցած մի քանի աղօթքերն՝ զորս մեր նախնիք սատանայի փորձութիւնէն, օձի և կարիճի խայթուածքէն և գազանաց վտանգէն ազատ մնալու համար կըսեն եղեր:

Չեմ մոռնար նա ևս յիշեցնելու, թէ հաճընցիք ալ գաղղիացուց պէս, երբեմն բառի մը վերջ գտնուած ն յօդին ձայնը ձայնաւորով սկսող յաջորդ բառին վրայ կը զարնեն. օրինակի համար, ցաւն ի տեղը, (ցով նի տեղը), մեծ մեծ քարն ալ վրան (մենծ

*) Շատ անգամ հաճընցիք ա—ը, օ—ի, ր—ն, յ—ի, ե—ը, ի—ի, ևն կը փոխեն:

մենձ քօր նալ վիյան): Օջս խօսք կը գործածեն երբ փոխանցիկ հիւանդութեամբ ախտացեալ մը տեսնեն:

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

(Հաճնայ լեզուս)	(Բառասկան խորհման-իւն)
1 Բօն մ'ունիմ բօն չէ,	Բան մ'ունիմ բան չէ.
Վիպնուս նէ կու ճինչէ:	Եթէ դպիս կը ճչէ:
(Կամար-բա)	(Ըն-Լալ)
2 Կծիկ մը թէռ ունիմ,	Կծիկ մը թել ունիմ
Կու կծկեմ կու կծկեմ չի պայպէ:	Կը կծկեմ, կը կծկեմ չի լմնար:
(Ճամբօ+	(Ճամբայ)

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

1 Լղքըտին իյեսը պող կուննօյ	Լղքատին երեսը պաղ կըլլայ:
2 Հարուստին կատուն կիցօծ տե-	Հարուստին կատուն կեցած տե-
ղը, զափլօն կու կռի:	ղը, ինձ կը դառնայ:
3 Վեր թքնում պէսերս է, վար	Վեր թքնիմ պէսերս է, վար
թքնում մուրուքս է:	թքնիմ մօրուքս է:
4 Լձուն վըյան կոյը խէթեց:	()ձին վըյ կորը խայթեց:
5 Պօտը էնկէճ ունի:	Պատը աղանջ ունի:
6 Ձի լեղ պըլըչին ծիծ չեն տօյ:	Ձի լացող մանկան ծիծ չեն տար:
7 Կծու սօխին քոյցղը չինօյ	Կծու սօխին քաղցրը չէ լինում:

ԱՂՈԹՔՆԵՐ

1 Մայօմ մայ Լստըծո՛ւ մայ,	Մարիամ Մայր, Լստըծոյ Մայր,
Վուն ինչ գիտես, ընծա ուսույ,	Վուն ինչ գիտես, ինձ ալ ուսուր.
Սըյտիս վէյվէն չօյը կալցույ,	Սրտիս վըյէն չարը վերցուր,
Չօր սատանան անդունդն ան-	Չար սատանան անդունդն ան-
ցույ,	ցուր.
Օհս արքայութնոյ դուռը	Օհս արքայութեան դուռը մտ-
մնցույ:	ցուր:
2 Սույը սինը սըյտիս,	Սուրբ սինը սրտիս,
Լեհտարօնը գըյկիս,	Լեհտարանը գըրկիս,
Խաչնու խնձոր նիրիսիս,	Խաչն ու խնձորը երեսիս,
Ինչ կու վախես սեյտիս,	Ինչ կը վախես սիրտս.
Շէքէր զամիշն'ի ձառիս.	Շաքարեղէզն ի ձեռս
Իջոյ հոյը,	Իջայ հորը.

- կապիցի կոյը,
Լճոնց աւերը,
Ըստըծու մայ,
Վայցղը գինի:
3 Հոնէ կագոյ մեր Հեղին
- Թագն'ի գլուխը պիրիսմին
Իսկի շրջուը Վսիստիսոյ ուսին
Չառն ունի էրկու բիպեռ
Մէկը՝ սիյաը սատանին,
Մէկը՝ բիյոնը գազանին,
Հօվը խօսուն, մէջ գիշերին:
- 4 Մեր տէր նառաւել է տէր,
Կուգոյ դատաստան
Կու նստի փառքի աթոռը
Կուտօ պատասխան
Օմեզ կու խըյատէ
Սուրբ աւիտարօն
Իրանի, այտօրնիրուն
Վճյ, միղաւորնիրուն
5 Ունիմ ճարակ, չ'ունիմ,
Լշեր իմ եէսիր:
Պլուխիս բօրձ չ'ունիմ
Վերքէս խսիր
Տէյամայ սուրբ Լ'ստվօծածին
Պուն Հասիր
Իրանի, այտօրնիրուն
Վճյ, միղաւորնիրուն
6 Իկին, իկին քաղաքին
Իկին իջօն աղբիլը
Կապիցին ժեք քուրօկ
Տնկիցին ժեք խաչ
Մէկը՝ սըյաիս,
Մէկը՝ սընանիս,
Մէկը՝ տօնիս,
Բարի լիս:
- կապեցի կորը,
()ձերուն աւերը,
Ըստուածամայր
Վաղցր գինի:
ԼՀա, կուգայ մեր (դշիտոյն) Հե-
ղինէն
- Թագն'ի գլուխը ապրիւշիմէն
Վսի ոսկիէ շուրջաուը յ'ունին
Չեռքին մէջ ունի երկու բեւեռ
Մէկը սիրտը սատանին,
Մէկը՝ բերանը գազանին,
Հաւախօսուն, մէջ գիշերին:
4 Մեր Տէրն մեծ տէրէ,
Կուգայ դատաստան,
Կը նստի փառաց աթոռը,
Կուտայ պատասխան,
Օմեզ կը խրատէ,
Սուրբ աւետարան,
Երանի, արգարաց,
Վճյ, մեղաւորաց:
Ունիմ ճարակ, չունիմ
Եղբւ եմ գերի.
Պլխիս բարձ չ'ունիմ,
Վերքէս խսիր,
Տիրամայր սուրբ Լ'ծածին
Պուն Հասիր.
Երանի, արգարոց.
Վճյ, մեղաւորաց:
Եկան, եկան քաղաքէն,
Եկան, իջան աղբիւրը,
Կապեցին երեք քուրակ,
Տնկեցին երեք խաչ.
Մէկը՝ սրտիս,
Մէկը՝ սնարիս,
Մէկը՝ տունիս,
Բարի լոյս:

ՕՐՅՆՈՒԹԻՒՆՔ

- 1 Լստված օրհնէ: Լստուած օրհնէ:
- 2 Ֆող ճարկես, ոսկի դառնու: Հող ճանկես ոսկի դառնայ:
- 3 Լիս իշնու մէրտ ու պապուտ Լոյս իջնէ մօրդ հօրդ հոգւոյն, հիգին, խունկ ու մոմ փուսնի: և խունկ ու մոմ բուսնի:
- 4 Կանաչ ու կարմիր թագաւոր մը Կանաչ ու կարմիր թագաւոր մը նոս Ըլլաս (եթէ տղայ է օրհնեալը):
- 5 Կանաչ ու կարմիր հօրս մը նոս Կանաչ ու կարմիր հարս մը Ըլլաս: (եթէ աղջիկ է օրհնեալը):
- 6 Կռնօկիդ գիտինը չի գօյ Կռնակդ գետին չկայ:
- 7 ()Ճօխիդ վառի: ()Ճախդ վառ մնայ:
- 8 Լստված բօնտ ըռոստ բիրէ: Լստուած գործդ յաջողէ:
- 9 Լստված բօնիդ, գուրծիտ յա Լստուած գործիդ յաջողութիւն ջողութիւն տոյ: տայ:
- 10 Եթե տղի պօպ նոս: Եթե տղու հայր Ըլլաս:

ԱՆԷԺՔ

- 1 Լչքիդ կուրնօ, թւիտ թուլնօ, Լչքդ կուրնայ, թւերդ թուլնայ
 - 2 Մօտիդ կրծես, Մատդ կրծես,
 - 3 Հիգիդ խանծի, փոյդ խանծի, Հոգիդ խանծի, փորդ խանծի
 - 4 ()Ճօխիդ թքնում, իրեսիտ ()Ջախդ թքնեմ, երեսդ թքնեմ թքնում
 - 5 Սև ջույ կռիս, Սև ջուր կտրիս
 - 6 Գրեղը տանի, սատանան տոնի Գրողը տանի, սատանան տանի:
 - 7 Գիտնէ գիտին ասնիս, Գետնէ գետին անցնիս:
 - 8 Ուղ'ուկ, սըպըտան չիննես, առտու չեննես*):
 - 9 Եւք էքմէկի մոհտոճ նոս, Մի հացի կարօտ Ըլլաս:
 - 10 Ի ժամուն դուռը մոռոս, Եկեղեցւոյ դուռը մոռաս:
 - 11 Կռնակիդ վիյան իշտօս, Կռակիդ վրան երթաս:
 - 12 Մայդ ու պօպիդ վըյատ խշխշօ, Մայրդ ու հայրդ վրադ լան:
 - 13 Պապուտ ի գօնկը... Պապիդ գանկը... *)
- Եղնիւ ընթերցող, վերոյգրեալ պարբերութիւններէն ինչպէս

*) Այսպէս բնագրում

**) Օրհնութիւններից և անէծքներից երկուսը դառնում են պ. Ալլահազվերտեանի «Ուլնիա կամ Զէյթուն» գրքում: Մենք նոյն կոտորները այստեղ պահպանեցինք, որովհետև աւելի լիակատար են և տարբեր արտասանութեամբ գրուած: Ս. Գ.

կը տեսնուի, Հաճընոյ լեզուն, իւր իսկականէն շատ աղուաղեալ է, բայց իւր ժողովրդեան հայութեան ոգին անարատ պահուած է, և պիտի պահուի յաւիտեան:

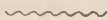
(Ը) Բ. Հայկանոս — Զ. Ղ. Պոյաճեան

10 սեպտ. 1888

ի Հաճըն

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Արախային ծնելէն անմիջապէս յետոյ դայեակը կ'ըսէ. «հաց մի բերէք, որպէս զի մանկան բաղդը առատ լինի», և առած հացը ինք իր գլուխը գնելով՝ նորածնին պորտը կը կտրէ մկրատով, յորում կը խօսի իր գիտցած աղօթքներէն, յորոց շատը ինքնաբուխ են, զոր օրինակ, վշտերու դարման, ցաւերու առողջութիւն, հիւանդաց բժշկութիւն, տրտմելոց մխիթարութիւն, վաստակոց լիութիւն, պարտականաց ազատութիւն, փորձանաց անհետացում, ո՛վ Տէր, շնորհեա չունեցողաց ևս, ևն: Հետ աւարտման աղօթից կ'աղէ զնորածինն՝ կղմուխով (մահլէպ) խառն աղով, սոյն գործողութեանց միջոցին տան մեծերը, «տղուն աղը շատ նետէ, կըսեն դայեակին՝ որպէս զի չը փտի երախայն» դայեակն մանկիկը խանձարուրով պատած կը յանձնէ տղացկան կնոջ ու կը հարցնէ «թեթե՞ է մի, ծանր է մի» որ կը պատասխանէ «թեթե մեղքդ». յետ այսու կը շնորհաւորեն մանկան ազգականները, այսպէս, ծնունդը բարի ըլլայ, գալը շնորհաւոր, ևն: Վայեակն զերախան կը լուայ առաջին անգամ կաթով կամ մածունով: Վայեակը տղացկանին ազգականաց ականջը կըքաշէ, այսինքն աւետիս կ'ուտայ և ի փոխարէն ընծայ կ'ստանայ, ծննդեան երրորդ օրը կը խարեն մանկան վզին ետեւը, սրտին վրան, կռնակը, կոճղերը, ծունկերը, որպէս զի տոկուն ըլլայ: Տղացկանին մայրը օրորոց կը զարգարէ, գեղեցիկ հիւսուածներով վերմակներ, հագուստներ կը պատրաստեն, ամենամեղձաւոր ազգականներն ալ անուշ ապուր, գտակներ, օղեր, ոսկիներ, և ուրիշ ուտելիքներ կը բերեն ի նուէր:

Հետեւեալ կիրակին դայեակըն՝ կնքաձօր հետ կերթայ յեկեղեցի, ուր անկիւն մը կ'սպասեն որ գայ երախաները քրիստոնէացիներ: Ահա տէր պապան եկաւ, դայեակն զերախան կ'ուտայ կնքաձօր գիրկը, որ կը կանգնի քահանային առջեւ, ու նորա հրամանաւ երեք ծուռնկ աղօթք կ'ընէ: Տէր հայրը մկրտութեան արարողութեան առաջին մասը յետ կատարելէ կերթայ յաւազան, ուր աղօթելով կը պատրաստէ ջուրը ու կ'սպասէ մանուկն: Վայեակն կը մերկացնէ զերախան ու կը յանձնէ կնքաձօր որ կը տանի զայն յաւազան: Քահանան կը հարցունէ կնքաձօր, «Երախայն զի՞նչ կը խնդրէ» որոյ պատասխանը կնքահայրը շատ անգամ չը գիտնի, և ժամկոչը կամ քահանան ինք իւր հարցմանց կը պատասխանէ, կնքահայրն իւր բեռնակրութեան պաշտօնը վարելէ յետոյ կը վերադարձնէ զերախան առ դայեակն, որ համբուրիւ կ'ընդունի զայն, ու աղօթելով կը հագուեցնէ նորա հագուստը, կը խանձարուրէ և կուտայ ի գիրկ կնքաձօր՝ որ մոմ ի ձեռին կը հետեւի արարողութեան մնացեալ մասանց: Նոնղաց ոմանք, յետ աւարտման եկեղեցւոյ կը հրաւիրեն ի տուն, քահանաներ կամ միայն մկրտիչ քահանայն, լուսարարը, տիրացուները, ժամկոչները: Տէր պապան շուրջառն հագած զերախան կուտայ կնքաձօր որ մոմ ի ձեռին կը կանգնի յօտս, կը կենայ տղացկանը ծանր հագուստներով նորա մօտ, կը բուրեն խնկեր, կ'երգուն շարականները, որոց մէջտեղը քահանան կառնու զերախան կնքաձօրմէն ու կուտայ մօր գիրկը: Արարողութեան կը յաջորդէ սեղանը, ուր հանդիսականք օղի կը քամեն վասն կենաց նորածնի, բայց մանչ տղու խնջոյքը տարբեր կը լինի քան աղջիկ տղունը, որոյ ծնունդը պաղ ընդունելութիւն կը գտնէ ընդհանրապէս: Սկրտութենէ ետքը օր վերջը դայեակն դարձեալ կերթայ որ մանուկն միւռնէ հանէ: Վորածինը եթէ տղայ է խրնկեր կը բուրէ, երկու մոմ կը վառէ, պղնձեայ տաշտի մը եղերքը կը փակցնէ, ու իր սովորական աղօթքով գործողութիւնը կը լրացունէ:

Տղացկանի մայրը կուգայ, կը հրաւիրէ քառասունքէն 4-5 օր առաջ նորա զոքանչը՝ որպէս զի քառասունքէ հանէ տղացկանը, կիրակի առաւօտուն եկեղեցի կ'երթան տղացկանը, մայրը, զոքանչը ու ոմանք յաղագականց, պատարագէն վերջը լուսարարը երկու մոմ կը բերէ կը յանձնէ դայեակին որ պէտք եղած արարողութիւնը կը կատարէ հանդերձ քահանայի: Այսպէս կը քակուի քառասունքը:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՆԱԽԱԳԱՀԱՐԾՈՒՆԵՐ

Տղացիանը առանձին չեն թողուր տան մէջ, վախնալով թէ ոգիներ (ալ) չը պաշարեն զինք:

Տղացիանը՝ երբ դուրս ելնէ՝ աւել մը կը գնէ մանկան գլխուն վերեւը, որպէս զի քառասունք չը կոխէ: Մանկան վրայէն ոչ ոք անցնելու է, քանզի կը մեռնի: Եթէ մանկան տունը գիւղացի մը կամ ջաղացքէն եկող մին և կամ կոշիկով (փոսթալ) մէկը մտնէ, մանուկը կտանեն ու նոցա գիրկը կուտան, որք ևս մօրը կը յանձնին: Երբ մանուկը ու է է հիւանդութենէ տկարանայ, քառասունք կոխեց կ'ըսեն ու իբր դարման կը կշռեն աղով, երկաթով, արծաթ թելերէ բանուածներով ևն, երեք ուրբաթ իրարու վրայ, կէսօրուան Էպանի (մահմետական մզկիթին աղօթք) ժամանակ: Սմանք ևս կեփեն մանուկն հետեւեալ կերպիւ:

Երեք քար կը գնեն վառարան մը կը շինին, ուր առանց կրակի փայտեր կը գնեն ու բուքով կը փչեն իբր իրօք վառած ըլլան: Կը գնեն կաթսան վառարանին վրան, կանանց մին կառնու մանուկն կաթսային մէջն կը նստեցունէ, յայնժամ մի քանի այլ կանայք կը հարցնեն «քա՛, քոյր իմ, ի՞նչ կընես»,—մարդու միտ կամ մեր տղան կեփեմ կոր—ի՞նչ կըսես, տղան կեփի՞—հապա քառասունք քառասունքը կը կոխէ՞, կ'ըսեն ու մանուկը կառնան կը փախչեն:

Եթէ քառասունքի մէջ մի մարդ մեռնի մանկուն տունը, առարկելով թէ մեր տղան հանգուցելոյն քառասունքը կոխեց, ուրբաթ օրը կէսօրին մաս մը հող կառնուն մեռելոյն լուացուած տեղէն, եօթը Էօթլէնի (մէջտեղը փորած երկայն բարակ մի քար՝ զոր կը զետեղեն տանեաց եղերքը, ուսկից անձրեւի ջուրը կը հոսի) տակէն եօթը քար, եօթը աղբանոցէն եօթը ալի աղբ կը ժողովեն, զորս կեփեն մի մաս ջրով. սոյն խառնուրդի եփածէն գոյլ մը կը տանին ի գերեզման խեղճ հանգուցելոյն, որոյ քարին վերայ կը մերկացնեն մանկիկը ու նոյն աղբեղութեամբ կը լուան:

Երբեմն ևս կտոր մը փերփերը (բանջարեղէն) ջրով կ'եռացնեն, մանկիկը կը նստեցունեն Էօթլէնի տակը աւելի մը վերայ, գլուխը քամոց մը կը գնեն, ուսկից ջուրը թափելով կը լուան խեղճ հիւանդը: Եւան գայլի գլուխ մը կը փնտռեն, զոր կը տանին ի գերեզման, ուր զայն մանկան գլուխը դրած կը լուան զինք:

Եթէ մանկիկ մը հազ ըլլայ, ղինք կը լուան չուանով խեղ-
դուողի մը գերեզմանաքարին վերայ, ու ամանով մաս մի կը վե-
րագարձեն ջրէն, զոր կը խմցունեն մանկան, մինչև որ մանուկը
իրենց կարծեցեալ առողջութիւնը գտնէ:

Հազ ունեցող մանկիկը երբեմն ևս «մորթել» կուտան մսավա-
ճառի որդի եղող մսավաճառի մը, որ կը դնէ թաշկինակ մի ման-
կան կոկորդին վերայ ու կը քսէ իր դանակին կոնակը երեք ան-
գամ, մորթել ձևացունելով: Եթէ մանկիկը շատ լայ՝ շապիկը
տանիքներու լողքարին կ'անցնեն ուր կը մնայ երեք ուրբաթ,
յետոյ կը հանեն տղուն կը հագնեցնեն: Եթէ երախան նեղու-
թիւն քաշէ օրորոցը պառկելու, մին կանանց կառնու զայն ու կը
պառկեցնէ տան սեմը, վրան կտաւ մի կը ծածկէ, ուրիշ կին մը
տան աղբերը մանկան վրայ կաւէ, պառկեցնողը մանուկը կառնու
ու կը փախչի՝ «ալ պիտի քնանայ» ըսելով:

Տակաւին կան անթիւ նախապաշարմունք մանկան կենաց մի-
ջոցին, զորս թուելը կ'շարունակենք «Լրաքսին» մէջ, վերոյիշեալ
նախապաշարմունք թէև 50-60 տարի առաջ գործածական էին,
սակայն այսօր ևս մեծաւ մասամբ ուսմական դասուն մէջ կը վարէ
իւր իշխանութիւնը:

Իայց եթէ կայ մի ուրախալի կէտ, եթէ կը փայլի մի յու-
սոյ նշոյլ, նոքա են արականաց և իգականաց դպրոցք, որք բուռն
ճգամբ կը մարտնչեն ընդդէմ՝ նախապաշարմանց՝ սպառազինեալ
ուսման զինուք, ու կը զարդարեն զմիտս ազգային մանկտեաց, ազ-
գային ու կրօնական սուրբ գաղափարներով: Կը յուսամք որ
պիտի յաղթանակը պարզեն ու ի կորուստ պիտի մատնեն զայնս,
որք ի վաղուց հետէ կաշկանդած են զասպարէզ մերազնէից մտաց,
որք յաճախ նսեմացուցեր են կրթական ու բարոյական լոյսը:

ԱՂԱԻԱՂԵԱԼ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԱՎԱՆ ՍԵՌ

Գէորգ.	Քէլօ, Կիվիլի, Կիվրիկ, Կիկօ,
Սարգիս.	Սագօ,
Կարապետ.	Կըրպօ, Կարուճ, Կարօ, Կըպըճ:
Յարութիւն.	Լըթին, Լըթօ, Լըթուշ, Լըրուշ:
Յակոբ,	Լպուճ, Լպուճան, Լկոպճան, Լպէ, (Տպ
Լբրահամ,	Լբօ, Լպելի, Լբօշ, Լբիկ:

Ստեփան, Տէփան, Բանըս, Բանօ,
 Սանուկ, Սանիկ
 Յովհաննէս, ()Հան, ()վանէս. ()Հաննէս, Վանըս,
 Լւետիս, Լւէս, Լւտիք, Լւտիս, Լւէ,
 Վերսէս, Վերսօ, Վինօ, Վանէ, Վինօճ,
 Պետրոս, Պետիկ, Պետօ,
 Սարտիրոս, Սարտօ.
 Լստուածատուր, Լստուր, Լտուր,
 Սողոմոն, Սօմուն, Սօղմոն,
 Գրիգոր, Կիգօր, Կիրգօր,
 Խաչատուր, Խաչօ, Խէչիկ, Խէչէր,
 Գանիէլ, Տանէլ,
 Գաւիթ, Տաւիտ, Տափօ, Տափուտ,
 Թովմաս, Թովմաս. Թումա,
 Կիրակօս, Կիրօօս,
 Սկրտիչ, Սրտիչ,
 Վաղարէթ, Վաղար, Վաղիկ,

ԻԳԱՅԱՆ ՍԵՌ

Հռիփսիմէ, Հօրօմ, Հօրօմսուսու, Հօմօս, Հօրիկ:
 Սարիամ, Սայրամ, Սայրիկ, Սայրօ, Սարենի. Սէննուշ:
 Գշխոյն, Տուշղուն, Տուշուկ:
 Չարուհի, Չարիկ:
 Վարդուհի, Վարդեր, Վարդենի, Վարտէ:
 Եղիսաբէթ, Լշոսա, Լշոսօ, Լշոսաիէթ:
 Փառանձեմ, Փարեմ:
 Ովսանա, Լննա, Լննօ. Լննիկ, Լն, Լն:

Հաւ ի սիրտ կը յայտնեմ, թէ այժմ ոչ թէ միայն վերոյիշեալ աղաւաղեալ ազգային անունք անգործածելի կը մնան, այլ և ուրիշ անուանք ևս, որք տեղի կուտան կարգ մը օտար անուանց, զորս գործածելը նորաձեւութիւն մ'է դարձած. մանաւանդ բողոքական եղբարց մէջ:

Իայց կրկին կը յուսամք որ նաև պիտի աղատիմք սոյն երկրորդ զեղծումէ, որ վատթարագոյն աղաւաղում մ'է, ի շնորհս անհոգի ցոյցսին որ ղրկուեցաւ ի պատրիարքարանէ Կ. Պօլսոյ:

Պէքճ Ս. Սոֆեան

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՂԹԹՔՆԵՐ ԵՒ ԱՆԷԾՔՆԵՐ

ՀԱՅ ԳԵՂՁՈՒԿ ՄԱՍԻ ԱՂԹՔԸ

Պօղոս, Պէյոս, Րշտանօս,
Եւի վալի մեռելոց:
Եւի վալի գերեզմանին,
Գետնին տապանն իջեցուցին:
Գետնին վըրայ հաստատեցին,
Ելան լեռն Մովսէսին,
Մովսէս գնաց աշակերտին,
Իշտէ եկաւ Յիսուս որդին,
Են խրեղէն խաչելութիւն,
Են խաչը՝ խաչ է մում եղէր,
Են պատըրազը՝ պատըրազն է լուսեղէն:

Իրէք պիպէր մի ափիս,
Մէկը՝ սիրտը սատընին,
Մէկը՝ բերան գազանին,
Չը գայ պահէ եփնիկողին:
Լուսիկ, դուն քուն ես թը արթուն:
— Ու չէ քուն եմ, ու չէ արթուն:
Քրիստոս իջաւ հայրենիք,
Կըյրեց երէք թուփ վարդենիք
Խըրկեց սրբոց առաքելոց,
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,
Մէկը () հան Ոսկիբերան:
Մէկը դուռս կը պահէ,
Մէկը երդիքս,
Մէկն ալ հոգուս պահապան:
Ով որ այս աղօթքը օրն երէք անգամ յիշէ,
Եսլած իրէն մեղքը չը յիշէ:

ՔՆԱՆԱՈՒ ԱՂԹՔ

Եսլահ պաշ, մարիամ մայր եօլտաշ,
Սուրբ Սարգիս եօլտաշ:
Դուռը դըռան ետին գոց
Վալան երթիկը ծածկոց,

Ո՛վ դուռը դայ, կապուհ,
Ո՛վ երթիքն ելլայ, կարկամի:

ՉՎԱԽՆԱՆՈՒ ԱՂԹՔ

Ս՛ենք տուն մը ունինք երկըթէ,
Պատերնա նա՝ պողպատէ,
Նրէք երէք պօղ ձիաւոր,
Նրէքն ալ կանաչ գիմաւոր,
Ո՞ւր կերթաս ան դուռն ի տան,
Որ չի վախես սիրտը փորդ*):

ՕՁ ԿԱՊԵՆՈՒ ԱՂԹՔ

Կապիմ ըզ օձը, կապիմ զկարիճը,
Ընդանդային օձը, կըճաւոր կարիճը,
Ութը մատովըս,
Նրկու բըդնըկովս,
Քրիստոսի ձիուն ձարոյն,
Լոսաւորչայ աղօթքոյն,
Սարիամ մօր արդար կաթնոյն:
Ըստոնց մանուկը զօտին կապէ,
Ոչխարը դարն ելլայ:
Սայր ճշմար, մայր ճշմար, մայր ճշմար:

Յ. Զ.

Լտիմ ատիմ ճին ատիմ,
Փէտ խնծորին փուշատիմ:
Կուտ ուտէ, կանկար ձգէ,
Հայու որդին (!) հաւկիթ ածէ:

Լւճին, կուլճին,
Տափըստըկին
Չըր տիկին
Լս ուտէ
Լսս ելնէ:

Պէշ

1888. Մարտ.
Այնթապ.

*) Թերևս հասկանալու է. Ո՞ւր ես գնում. — «այն տան դուռը,
որտեւ զի սիրտդ փորումդ չվախենայ»:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՍ ՍԻՐՈՒՄ ԵՍ

Ես սիրում եմ անուշ գարուն,
Իւր արեգակ, իւր զեփեռ
Եւ բնութիւն իւր զարդարուն
Գեղեցկութեամբ համապիւռ:
Բայց եւ սրտիս երբէք օտար
Չէ՛ ձմեռը տխրաբեր,
Ո՛չ նրա բուքը սարսափահար,
Ո՛չ երկնքի մութ ամպեր:

Ես սիրում եմ Ապոլոնի
Քնարի ձայնը անուշիկ
Եւ սիրահար վառ սոխակի
Վաղորդեան մեղմ դայլայլիկ:
Բայց եւ սրտիս երբէք օտար
Չէ՛ թշուառի լռիկ կոծ,
Ո՛չ որոտը կայծակնահար,
Ո՛չ ովկիան ալեկոծ:

Ես սիրում եմ արշալուսի
Գեղեցկափայլ ճաճանչներ
Եւ կենաբաշխ սիրուն կուսի
Սիրահամբոյր հեղ աչեր:
Բայց եւ սրտիս երբէք օտար
Չէ՛ վառ կուռի դաշտի ահ,
Ո՛չ շռաչը սարսափահար,
Ո՛չ հայրենեաց համար մահ:

Նալ-Լու

THE HISTORY OF THE

REIGN OF

CHARLES THE FIRST

IN WHICH ARE CONTAINED
THE MOST IMPORTANT
EVENTS OF HIS REIGN
FROM HIS MARRIAGE
TO HIS DEATH

BY
JOHN BURNET
BISHOP OF SALISBURY
AND
OF THE CHURCH OF ENGLAND

LONDON
Printed by J. Streater, at the
Sign of the Sun in St. Dunstons
Church, in Fleet-Street
1679

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՐԴԱՊԵՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Հրատ. Վրացու հանդիսի.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Եթէ վեր առնենք ներկայ դարի մեր եկեղեցական գործիչներին, սկսեալ նոյն իսկ Յովսէփ Նրիպոնաբազդուկ կաթողիկոսից՝ մենք կհանդիպենք մի անձնաւորութեան, որը իր սաստիկ սէրի պատճառով դէպի ազգային շահերը՝ իրենով է զբաղեցնում ամբողջ երեսուն տարի Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և եւրոպայի հայ զարգացած դասակարգը:

Այս անձնաւորութիւնն, արժանայիշատակ Վարապետ վարդապետ Շահնազարեանցը, ծնունդ է այն երկրում—Պարսկաստանում—որտեղից երեւան են եկել անմահ Մեսրոպը Թաղթախանցն, Ռաֆիկին և ուրիշ շատ նշանաւոր գործիչներ, որպիսիք են Մկրտիչ Էմին, Աղանուր, Մուսատեան, Ռափայեան և այլն, որոնք կարծես կորած էին հայութեան համար իսլամական անապատի մէջ, մինչդեռ դժբա մոխրի մէջ Թագորած, խարոյկի դեր կատարեցին ընդհանուր ազգի վերաբերմամբ, որ Թէպէտ զանվում էր իր հայրենիքում, սակայն այն ժամանակ դեռ ևս խարխափում էր խոր խաւարի մէջ:

Վարապետ վարդապետը ծնունդ է Պարսկաստանի Համատան քաղաքում 1814 թուականին *), Մայիսի 14-ին ազգաւոր ընտանիքից: Նրեկայ ժամանակ նորան բերում են Լըմիածին և յանցնում վանքը կրթութիւն առնելու: Տարրական

*) Այսպէս է արձանագրուած նորա տապանաքարին վերայ: Սակայն բարեկրօն Վէորգ քահանայ Արծրունու մօտ Պոլսում մենք տեսանք Շահնազարեանց վարդապետի մի իւղաներկ պատկերը, որի հակառակ կողմը ռուսերէն լեզուով գրուած են այս տողերը. «Архимандритъ Карапетъ Шахназаровъ на 34 году жизни. Рисованъ генералъ-маіоромъ Назымозымъ въ 1844 году», այսինքն «Վարապետ վարդապետ Շահնազարեանց 34 տարեկան հասկում: Նկարեց գեներալ մայեօր Նազիմով (Նազիմով?) 1844 թուին» որից հե-

ուսումը ստանալուց յետոյ նա մտնում է ժառանգաւորաց դպրոցը, որտեղ մինչև աւարտելը ժրջան աշակերտներից մէկն է լինում: Նորա վարքի և կենսագրութեան մասին Լջմիածնում և Թիֆլիսում մինչև Պոլիս մեկնելը՝ բաւական պաշտօնական գրութիւններ կան Ս. Լջմիածնի Սինոդի գործերում, որոնցից արժ. Սահակ արեղաց Ամատունին, մեր խնդրով, բարեփառաբար քաղել է հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք մենք մէջ ենք բերում բառ առ բառ:

«Էին ժամանակ երբ Ս. Լջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցում դառնում էին այնպիսի աշակերտներ, որոնք գտնուել վարքի տէր էին լինում, և հետեւապէս ունենում էին գիտութիւն, սովորելու բնածիր շնորհ և տաղանդ, այդպիսիները իր ժամանակին յատուկ որոշվում էին Ս. Սինոդի կամ կաթողիկոսի կարգադրութեամբ և Ս. Լջմիածնի ծախքով ուղարկվում էին զանազան ուսումնավայրեր իրենց ստացած ուսումը աւելի ևս կատարելագործելու, որպէս զի ասպագային իրենց բեղմնաւոր ուսմամբ աւելի ևս շահաբեր լինին Ս. Եթովին:

Այս կարգի ընդունակ, յառաջագէտ և բարեբարոյ սաներից մէկը լինելով և Սարապետ Շահնազարեանցը, երբ նա 1831-35 թիւը աւարտում է իր ուսումը նոյն ժառանգաւորաց դպրոցում, իր բարերար և պաշտպան՝ Արեանցի Յովսէփ արքեպիսկոպոս Տէր Մարութեանցի խնդրանք և միջնորդութեամբ, Ս. Լջմիածինը ուղարկում է նրան իր ծախքով Թիֆլիս Արզանովների զիշերթիկ վարժարանը, ուր 1835-37 թիւը կատարելապէս սովորելով միայն ռուսաց լեզու և թուաբանութիւն, դառնում է Լջմիածին՝ և 1839 թուին սարգաւականալով՝ Սինոդի հրամանաւ նոյն թուի սեպտեմբեր 22 ին կարգվում է ժառանգաւորաց դպրոցի վերայ թէ տեսուչ և թէ ռուսերէն լեզուի, թուաբանութեան, թարգմանութեան և վայելչագրութեան դասատու, և շարունակում է այս ծանր պաշտօնները

տեւում է, թէ Շահնազարեանց ծնուել է 1810 թուին և ոչ 1814-ին, ինչպէս փորձած է նորա դամբարանի տապանաքարի վերայ: Այնքան ենթադրութիւնը աւելի հաստատութիւն է դառնում և նորանով, որ հանգուցեալ վարդապետը մեռնելու օրերը կրկնած է եղել վերոյիշեալ Վեորդ քահանայի դատեր, թէ ինքը 54 տարեկան է:

մինչև 1842 թ. նոյեմբերի 1-ը, որի մէջ Մակար *) Նղիազար, Յովհաննէս և Ստեփան սարկաւագների հետ ձեռնադրուեալ է աբեղայ Աեսարացի Բարսեղ արքեպիսկոպոսից:

Իսկ երևի թէ քառասունք պահելու պատճառաւ նա այլ ևս չէ շարունակում իր ուսուցչութիւնը մինչև 1843 թուի մարտի 8-ը, որ Սինօղի հրամանաւ նորից ստանձնում է նոյն պաշտօնները և ամենայն արիաջանութեամբ կատարում մինչև նոյն թուի սեպտեմբեր ամիսը, որի մասին ինքը Տաթև յաջորդ եղած ժամանակ, նոյն տեղի Շէնհայր ղիւղից առ Սինօղն ուղղած մի խնդրագրով խնդրում է նրանից թէ իր այդ վեց ամեան վարած պաշտօններն էլ անցնուի իր ծառայութեան ցուցակի մէջ, և թէ դրանց համար տրուի իրեն օրինաւոր վկայագիր:

Երևանի թեմական առաջնորդ՝ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Երզնթեանց ի նկատի առնելով Տաթևի վիճակի յաջորդութեամբ միմեանց փոխարինող Անտօն և Գրիգոր վարդապետների թոյլ ընթացքը և նրանց անհոգութեան երեսից ժողովրդեան քաջած մեծամեծ ֆեսաները, 1843 թ. նոյեմբերի 17-ին խնդրում է Ս. Սինօղից, որ Արապետ աբեղայ Շահնազարեանցին կարգէ յաջորդ վերջնիս տեղը, «Առ ՚ի ածելոյ ՚ի լաւագոյն դրութիւն ղխանդարեալ յաջորդութիւնն Տաթևու»:

Արքազան Սինօղը յարգելով նոյն եպիսկոպոսի այս արդարացի խնդիրը, նոյն թուի դեկտեմբերի 20-ին կարգում է Շահնազարեանցին Տաթևի յաջորդ, որին և լիակատար հրաման է տալիս թէ միջամտել տեղւոյն հոգեւոր կառավարութեան քարտուղար Պօղոս Գէորգեանի և ոմն Մկրտիչ և Անտօն վարդապետների վերայ բացուած քննութեանը, և թէ գործի վերջին հանգամանքը մանրամասն դրով հաղորդել կոնսիստորեային:

*) Եզգիս այժմեան քաջարթուն Հովուապետը: Իսկ միւս երեք սարկաւագները, որոնք եպիսկոպոս ձեռնադրուելով ժամանակին Երևանի թեմական առաջնորդներ եղան, առաջինն էր առնջեցի Նղիազար արքեպիսկոպոսը, երկրորդը՝ վաղարշապատցի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, իսկ երրորդը՝ վաղարշապատցի Բաղալեան Ստեփան եպիսկոպոսը:

Եւ որովհետեւ արեղային ըստ օրինաց իրաւունք չէ տրվում յաջորդ գնալու մինչեւ մասնաւոր վարդապետի իշխանութիւն չունենայ, այս պատճառաւ Սինօղի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի բերանացի հրամանաւ, նորա բարերար Յովսէփ արքեպիսկոպոսը՝ նախ քան նրա Տաթև մեկնելը, նոյն թուի դեկտեմբերի 19 Վաղարշապատի եկեղեցում տալիս է Շահնաղարեանցին մասնաւոր վարդապետութեան աստիճան: Իսկ այս բանը ծանր գալով պրօփուրօրի պաշտօնակատար Ս. Մատինովին, զրաւոր բողոքում է Սինօղին, իբր ինչո՞ւ առանց Սինօղի պաշտօնական օրագրի վերոյիշեալ եպիսկոպոսը հարկ է համարել իրեն ինքնադուլս նրան մասնաւոր վարդապետութեան աստիճան տալու, և թէ ինչո՞ւ ձեռնադրել է նա Վաղարշապատի եկեղեցում, և ոչ Լջմիածնում: Որին Ս. Սինօղը յայտնում է թէ, երբ ձեռնադրուող անձը մշտնջենաւոր զաւակ և որդի է համարվում Ս. Լջմիածնի, դա փոյթ չէ թէ նրա ձեռնադրութիւնը կատարուել է կամ բերանացի կամ զրաւոր հրամանի, իսկ թէ ինչո՞ւ Լջմիածնում չէ ձեռնադրուել, այս մասին էլ յայտնում են իրեն, որ Լջմիածնում ձեռնադրութիւն անելու իրաւունքը ունի միայն կաթողիկոսը:

Վերջապէս երբ նա հասնում է իր պաշտօնատեղին և արդարապէս հովուում իր հօտը, Տաթևի Աորիս գիւղէ հասարակութիւնը տեսնելով նրա օր աւուր կատարած այս սխրալի գործերը, որ նա անընդհատ Վարաբաղի տաքիններով անհաշտ և խռովասէր միլիքներին հաշտեցնում և խաղաղեցնում է, պահում է իրենց եկեղեցիները մաքուր և պայծառ և ինքն էլ վարում է մարգավայել կեանք միշտ հետեւելով ուսման և ուսում տալով ուրիշներին, այս մասին 1844 թուին տասը նշանաւոր մեղիքների կնիքներով վաւերացած մի բազմասորազիր խնդրագրով դիմում են Ս. Սինօղին, որ աչք ունենայ իրենց սիրելի հովուի վերայ և ի պատիւ իրենց վարձատրէ նրան մի որ և իցէ բանով: Իսկ Սինօղը յարգանք ընդունելով նոցա այս խնդիրը, խոստանում է անյապաղ նրանց ցանկութիւնը կատարելու:

Երեք տարի նա ֆնալով Տաթև, իր պարապմունքը լինում է ոչ միայն այնտեղի տգէտ և անկիրթ ժողովրդի մէջ ուսման սէր և սերմունք ցանկլ, այլ և բարեպաշտ հմլջոյ-

ներում պայտելով Սիւնեաց վիճակի նշանաւոր վանքերը, եթէ գտնուած է նա այնտեղ պատմութեան վերաբերեալ հին և նշանաւոր ձեռագրներ, զգուշութեամբ օրինակելով՝ պահում է իր մօտ: Իր ձեռքում ունեցած այսպիսի ձեռագիրներից մինն էր և Ռաւիթ բէգի պատմութիւնը, որի ստոյգ օրինակը առնելով Պեխ զիւղի հարիւրամեայ Ստեփաննոս աւագ քահանայից, երբ վերադառնում է Լճմիածին, Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռքով դնում է մատենադարան. բայց ունի ձեռքով վերանայով այս անգին մարգարիտը մատենադարանից, նա ցաւում է հոգւով չափ որ այսպիսի ցաւալի կորուստ ունեցաւ իր դառն աշխատանաց վաստակը. և սորա մասին ահա ցաւ ի սիրտ նա ինչ է գրում իր՝ 1859 թուին Փարիզում հրատարակած Օրբելեան պատմութեան մի ընդարձակ յառաջաբանի մէջ. «Երկս այս որ (եթէ մոռնեալ էր ի տիպ) կարէր սփռել լոյս մեծ ի վերայ նահանգին Սիւնեաց ըստ բազում գլխոց, և ուղղել զվրիպակս բազմաց ի մատենադարան՝ ողորմելի իմն հանդիպեցաւ օրհասի: Ահազին զերօյ մի եկուլ զայն և անհետ արար առ յաւիտեան... Յառաջ եր: 8:

Տաթևից վերադառնալով Լճմիածին, այստեղ Շահխաղարեանց վարդապետի հոգն ու զբաղմունքը ոչ այլ ինչ են լինում, բացի զբականական անձնամաշ աշխատութեամբ իր օրերն միջնացնել և պատրաստուել յատկապէս մի ցանկալի նպատակի համար, այն է օր առաջ Ա. Լճմիածնից մի ուսումնավայր գնալ որտեղ հնար լինի իրեն ազատ կերպով իր ճարտար մտքի և գրչի արդիւնքը մատուցանել իր սիրելի ազգին:

Երբ 1846 թուին երջանկայիշատակ Ներսէս Աշտարակեցին ընտրվում է կաթողիկոս, նրա սիրելի և յառաջագէտ մարդկանցից մինն է լինում և Շահխաղարեանցը. և այս սիրելութեան կապը նա դնում է նրա հետ այն օրից, երբ նա իր օծման ժամանակ կիկղեցւոյ ահաւոր բեմից՝ ի լուր երևելի ռուս աստիճանաւորների ռուս լեզուով կարդում է մի խիստ սրտառու ճառ, որի ազդու մտքերից ամբերան են մնում գրեթէ ամենքը: Բայց ամսոս որ այս սէրը երկարատեւ չէ լինում. չարախօս մարդիկ ձգում են նրան մարգասէր Հայրա-

պետի աչքից և այնուհետև ինքն էլ մնում է յուսահատ և անպաշտօն:

Իսկ երբ Ներսիսի առաջին միւռօն օրհնութեան ժամանակ՝ որ կատարվում է նոյն թուին, ինքը առիթ է ունենում մոտերիմ բարեկամ դառնալու ոռւս Ժերեբցով զենեւալի հետ, որը կառավարութեան կողմից ուղարկուած է լինում հանդիսատես զտնուելու եկեղեցական այդ փառաւոր հանդիսին, նորա խնդրանք և միջնորդութեամբ մի ճաշկերոյթի ժամանակ կաթողիկոսը ներում է նրան և սեղանակից անում իրեն:

Եւդ իսկ ժամանակ մի ինչ որ գումար Ս. Լեւոնիսը ստանալիք է ունենում Հոլանդիայի բանկից: Ներսէս կաթողիկոսը, այդտեղ ուղարկելու և այդ պարտքը ստացող ոչ մի յարմարաւոր և յուսալի անձը չգտնելով իր միաբաններից, երբ ինքը 1847 թուին գնում է Թիֆլիս, այդ իսկ նպատակի համար տանում է իր հետ և Շահնազարեանցին: Բայց Շահնազարեանցին հակառակորդ մարդիկ կաթողիկոսի մտքը յեղաշրջելով, խափանում են նորա երթը: Եւ կաթողիկոսն էլ անձարացած կարգում է նրան Թիֆլիսի հոգևոր կառավարութեան նախանդամ: Իսկ մեր ճարտար Շահնազարեանցը վիճակային արդիւնքից զոյացած մի նշանաւոր գումար, իբր 8000 ռուբլի գնելով իր գրպանը և հիւանդութիւնը պատուակ բռնելով՝ ապաքինելու համար հրաման է խնդրում կաթողիկոսից գնալ Բօրժոմ, որտեղից և 1849 թուին լռեռեայն փախչում է Պոլիս: *)

*) Շահնազարեանցի բազմաթիւ քարոզները, որոնց վերայ նա սովորութիւն է ունեցել իր ձեռքով մակագրելու նոցա արտասանած տեղն ու ժամանակը՝ տալիս են անհերքելի և հետաքրքրական տեղեկութիւններ նորա կենսագրութեան մասին: Եւս քարոզների բնագիրները նոյնպէս և նորա ձեռագրիւններից մի քանին պահվում են Պոլիս Ղալաթիայի վարժարանի մատենադարանում, 831 թուահամարի տակ, որոնք 900 կտոր գրքերի հետ վարժարանին նուիրել է հանդուցեալ Ներսէս Պատրիարքը: Եւդ մակագրութիւններից, որոնք մենք արտագրել ենք բնագիրների վերայից և որոնք վերաբերում են Շահնազարեանցի գործունէութեան Պուսաստանում, երևում է, որ հանգուցեալ վարդապետը

Թիֆլիսից փախչելուց յետոյ Շահնազարեանցին մենք գտնում ենք Պոլսում, ուր նա ապրում է Յովհաննէս Պէյ Ղատեանի տան մօտ Եւսկիւտարում և նորա հետ յաճախ տեսնվում է և լաւ ընդունելութիւն գտնում նորանից: Յովհաննէս Պէյի մօտ Շահնազարեանց ծանօթանում է շատ առաջնակարգ անձանց, ի միջի այլոց, Սարապետ ամիրայի, Տերոյենցի և այլոց հետ:

Պոլսում զանազան թաղերի շատ եկեղեցիների մէջ քարոզչութեան պաշտօն է վարում, ինչպէս Ղալաթիա, Խասգիւղ և այլն: Վեռ մինչև այժմ ականատեսները յիշում են, որ հանգուցեալ վարդապետը իբր լուրջ խօսող և քարոզիչ՝ մեծ համբաւ և ընդունելութիւն է ունեցել ժողովրդի մէջ:

Վերջերը Շահնազարեանց նշանակվում է Ղալաթիոյ քարոզիչ և այդտեղ կանանց պատարագին խօսած դրաբառ խօսած քարոզի պատճէնը մինչև այժմ մնում է Ղալաթիոյ աղ-գային վարժարանի մէջ:

Բայց այս սակաւաթիւ ուրախալից օրերից յետոյ, սև քաղցը նորան վերապահած էր մի սխօլաստիկական պայքար տաճկահայ դործիչների հետ. այս ընտանի պատերազմը աւելի թիւրիմացութիւնից էր առաջ գալիս, քան թէ էական կետերում տարաձայնութիւնից. որովհետև մէկ կողմից Շահնազարեանց վարդապետը աւելի զարգացած լինելով, ուրեմն և աւելի ազատամիտ՝ ազգային—կրօնական գաղափարներից ներշնչուած՝ հակառակում էր ժողովրդականութիւն գտած կեղծ աւանդութիւնների և աւելորդապաշտութիւնների դէմ, զիսաւոր նպատակ ունենալով ազգը կրթել բուն քրիստոնէական բարոյականով և զարգացնել հարուստի կրթութեամբ. իսկ միւս կողմից տաճկահայ ամիրայական տգէտ խմբակը, որին

1830 թուին եղել է Ղիշնէ և այդ թուականի մարտ ամսի 9, 22 և 26 խօսել է զանազան քարոզներ: 1835-ին ի դիմաց Ս. Լճմիածնի միաբանութեան արտասանել է մի ուղերձ կաթողիկոսի անուանակոչութեան առիթով: 1836-ին Սոսկուայում խօսել է մի ճառ Ս. Խաչին նուիրուած: 1850-ին Թիֆլիսի հրապարակի մէջ խօսում է քարոզ. նոյնպէս նոյն թուականին ապրիլի 2-ին Թիֆլիսի վանքի մէջ խօսում է մի ճառ, այս բնաբանին վերայ «Բանք յաղթս տերունական»:

Ս. Պ.

առաջնորդում էին Մատթէոս եպիսկոպոսը և Տերոյենց պատուելին, հայ աւանդութիւնները շփոթելով աւելորդապաշտութեան հետ՝ Շահնազարեանցի ոգորմանց մէջ տեսնում էր բողոքականութեան հոգի:

Այսպէս Տերոյենց պատուելին, որը վերոյիշեալ խմբի պարագլուխն էր, ապրելով աւելի նեղ շրջանի մէջ և նթարկուելով ժողովրդի աւելորդապաշտութեանց հոսանքին՝ ծուռ մեկնութիւններ էր առնէր Շահնազարեանցի քարոզներին և դրուածներին, և չհասկանալով նոցա ոգին՝ մեղադրում էր նրան, իբր թէ նոցանում Շահնազարեանց մերժում է հայ եկեղեցական աւանդութիւնները, օր. Վաշանց թղթի աւանդութիւնը, որ Ռուբէնեանց ժամանակ հաւանօրէն յօրինուած է լատինամոլ կղերականների ձեռքով, ուստի և Մխիթարեաններից պաշտպանվում է, իբր հարադատ դրուածք Ազանթաբեղոսի ժամանակից, այս թուղթը, Մխիթարեանց հետեւելով՝ միամտաբար ընդունում և պաշտպանում էին և Մատթէոս կաթողիկոս, նոյնպէս և Տերոյենց պատուելին, որ և թշնամացաւ Շահնազարեանցի հետ, որովհետեւ սա չէր կարող ընդունել այդ թղթի հարադատութիւնը: Նոյնպէս տարաձայնութեան նիւթ եղաւ Շահնազարեանցի և նորա հակառակորդներին մէջ դատաւարակի աւանդութիւնը, որի մասին Շահնազարեանց կարծիք էր յայտնում, թէ որովհետեւ աւետարանում յիշուած չէ այն, և զանազան երկիրներում այլ և այլ կերպով է պատմվում այդ աւանդութիւնը՝ ուստի ինքը առանձին կարեւորութիւն չէ տալիս այս աւանդութեան և կատկածում է նորա ճշտութեան մէջ: Այս կարծիքը նորա հակառակորդ ամիրանների ձեռքում զէնք դարձաւ նրան մեղադրելու իբր հակամէտ գէպի բողոքականութիւնը, ուստի նոքա՝ Տերոյենցի նախաձեռնութեամբ ժողովներ էին կազմում կրօնամոլներից Շահնազարեանցին հաւատաքնելու համար: Սակայն այս ժողովների մէջ Շահնազարեանց քաջապէս պաշտպանեց իրեն մոլեռանգներին գէտ *):

*) Մի ականատես անձ ի գիր առած է այս վիճարանութիւնը, որ, եթէ չենք սխալվում՝ սորանից մի քանի տարի առաջ հրատարակուել է «Արեւելեան Մամուլի» մէջ:

Տերոյենց պատուելին այն բանին վերայ է ակնարկում զրելով Յովհաննէս վարդապետ Աթեանին, թէ «Աւրապետ վարդապետի բերնէն հոտ կբուրէ, ուրեմն սրտին մէջ վէրք կայ», որով ուզում է ասել թէ նա բողոքականութեան հակամէտ է:

Այս պատերազմի տաքութեան ժամանակ, Շահնազարեանց թէ և իր զէնքերը դարձնում էր բողոքականներին դէմ ևս, բայց ոչ այնչափ կորովով և դիտակցութեամբ, որչափ կաթողիկոսներին դէմ: զուցէ այս ևս պատճառ եղաւ, որ նա մեղադուէր Տերոյենցի ծայրայեղ խմբից (այս վերջինին կարող ենք նմանեցնել անդրլեռնականներին) իբր հակամէտ դէպի բողոքականութիւնը:

Հնամուլ և աւելորդապաշտ ամիրայական այս խմբից դուրս՝ կային բարեբաղդաբար ուրիշ, աւելի հասկացող անձինք, որոնք արժանապէս գնահատելով Շահնազարեանցի զաղափարներն ու գիտութիւնը՝ աշխատում էին ամեն բանով օգնել նորան և դիւրացնել նորա գործունէութիւնը: Այսպէս մօտաւորապէս 1852 թուին նա ծանօթանում է Խսպիւղի ուսումնական աւագ քահանայ Տէր Գէորգ Արծրունու հետ, որը գնահատելով Շահնազարեանցի լուսաւոր, օգտուէր զաղափարները, նորա հմտութիւնը աստուածաբանութեան մէջ՝ ամեն կերպով աջակից է լինում Շահնազարեանցին և սերտ բարեկամութիւն հաստատում նրա հետ:

Արժանապատիւ Գէորգ քահանան, ցանկանալով օգնել վարդապետին՝ նորան ծանօթացնում է անուանի Ճեզայիրցի Մկրտիչ ամիրայի, Խօրասանձեան Պետրոս, բարեկիրթ սեղանաւորի և Նրամեանի հետ, որոնք պէտք է պաշտպանէին Շահնազարեանցին նրա զօրաւոր թշնամի Աւրապետ խալֆայի, արքունի ճարտարապետի դէմ, որը ամեն միջոց գործէր դնում վարդապետին աքսորելու, սակայն Խօրասանձեանց Պետրոսը դիմադրում է այս բանին:

Այնու ամենայնիւ անկարող լինելով երկար դիմադրել իր զօրաւոր թշնամիներին, Շահնազարեանց վարդապետը Փարիզ է մեկնում, 1855 թ. ուր նորա հակառակորդները շարունակում են նրան հալածել «Արեւմուտքի» մէջ. սակայն ինքը այս սարսափելի յարձակումներից բարձրապէս չէ ընկճվում և Փարիզում ձեռնարկում է մի աւելի վսեմ գործ, որ նորա անունը

պիտի անմահացնէր: 1856 թուին Հայ բարերարներին, Խաչատուր Աղապարեանցի, Մանուկ Բէյի, Աբրահամ Ապրսեանի, Յովսէփ չեղեպի Եւսուէճեանի և Մահոտի Գլխորդ Սոստանդեանի ստատարութեամբ Փրանսիայի մայրաքաղաքում բացում է իր սեպհական Հայկական տպարանը և սկսում է Հայ պատմագիրներին տպագրութիւնը: Նախ քան տպարան Հաստատելը և այս Հրատարակութիւնների տպագրութեան ձեռնարկելը՝ Շահապարեանց 1856 թ. վերջերում վիճադիր յայտարարութիւնով դիմում է ազգիս բանասէրներին և նոցա յայտնում իր այս դիտաւորութիւնը: Սորանից յետոյ, 1857 թուին նա սկսում է Հայ պատմագիրների տպագրութիւնը «Հար Հայ պատմագրաց» վերնագրով, որոնք կազմում են Խօթն Հատոր, տասներկուսածալ գիրքով և են.

Ղևոնդ պատմագրի Արշաւանք Արաբաց ի Հայ 1857. 240 էրես: Ստեփաննոս վարդապետ Տարօնցի 1859. 308 էրես: Ստեփաննոս Օրբելեան, միտրապօլիտ Սիւնեաց, Հատոր Ա. 1859. 346 էրես: Հատոր Բ. 1859. 371 էր: Տարեգիրք Սմբատայ Ապարապետի. 1859. 180 էր: Վահրամ Բաբունի, պատմութիւն Ռուբէնեանց, 1859. 68 էր: Մովսէս Աղանիկատուացի, պատմիչ Աղուանից, Հատոր Ա. 1860. 432 էր: Հատոր Բ. 1860, 118 էրես: Թովմա Մեծոբցի, 1860. 134 էրես:

Այս պատմագիրները առաջին անգամ լոյս ընծայեց Արապետ վարդապետը, բնագիրները ճոխացնելով Հայ պատմագիրներից և օտարազգի մատենագիրներից Հանած ծանօթութիւններով: Այս Հրատարակութիւններով նա նշանաւոր ծառայութիւն արեց ազգային զրահանութեան, որովհետև նոքա մինչև այն ժամանակ ձեռագիրների մէջ գտնուելով մատչելի չէին Հասարակութեան. նոցանից մեծ մասը դեռ մինչև այսօր միակ աղբիւրն են՝ նոյն պատմագիրներն ուսումնասիրելու:

Այս Հրատարակութիւնների հետ միասին լոյս է ընծայում և «Հերքումն Ղաշանց թղթի» հոշակաւոր գրքոյկը, որի մէջ ևս ազգու ճարտարախօսութեամբ մրցում է բազմահմուտ կարծուած Հայազէտ միտիւարեանների դէմ, որոնք կրօնական տեսակէտից խեղաթիւրել էին ամբողջ Հայոց պատմութիւնը, ազգային աւանդութիւնները, աստուածաբանական

մեկնութիւնները օտարամոլ և փռանկաշունչ վարդապետութիւններով:

Իսկ այս հայերէն հրատարակութիւններից և շարադրութիւններից՝ Շահնազարեանց մինչև 1862 թուականներում զաղղիւրէն լեզուով ևս տպագրել է մի քանի զիրք, որոնց մէջ յիշատակելու արժանի են Ղևոնդ պատմադրի զաղղիւրէն թարգմանութիւնը ծանօթութիւններով հանդերձ (Փարիզ, 1856 թուին), և մի համառօտ, բայց ընտիր հայոց պատմութիւն «Esquises sur l'histoire d'Arménie» վերնագրով, որ յետոյ հրատարակեց և հայ թարգմանութեամբ «Երազիր պատմութեան Հայոց» վերտառութեամբ և ուրիշ շատ պատմական գործեր հայոց պատմութեան վերայ *):

Այսպէս, 10 տարի ապրելով այնպիսի մի լուսաւոր կենդրոնում, ինչպէս է Փարիզը, Շահնազարեանց հասնում է կեանքի գործունէութեան փայլուն գագաթնակէտին: Իբր մատենագիր և հրապարակասօս, նա կարելու դեր է կատարում հայ գրականութեան անապատին մէջ, նախ զբաքար շարադրութիւններով և մեկնութիւններով և յետոյ աշխարհաբառ հրատարակութիւններով և լրագրական յօդուածներով: Չենք խօսում նորա զաղղիւրէն հրատարակութիւնների մասին հայութեան և հայոց պատմութեան վերայ, որոնք արեւելագէտների ուշադրութիւնն են գրաւած:

1862-ին Ուլնիոյ ապստամբութեան առիթով՝ Շահնազարեանց Նապոլէօն Գ-ին մի յիշատակագիր ներկայացրեց Փարիզում, ինչպէս յիշած ենք «Արաքսի» առաջին գրքում: Որպէս «անդամ»-ն պատմում են, որ Շահնազարեանց այս յիշատակագիրը ներկայացրել է կայսրին նորա ձիով գնալու ժամանակին:

Փարիզից մօտաւորապէս 1862 թուականի վերջերում Շահնազարեանց գնում է Մանչեստր, որտեղ հայ զաղթական վաճառականները անդլիական ճաշակով հայ եկեղեցի շինելով՝ նրան կարգում են իրենց առաջնորդ:

*) Շահնազարեանցի առաջին երկասիրութիւնը եղել է՝ «Թուաբանութիւն» գրաբառ լեզուով, որ 1842-ին տպագրուած է Ս. Լջմիածին: Նոյնպէս 1853 թ. Պոլսում տպել է «Ստումն քրիստոնէական հաւատոյ» գիրքը, որի առաջին մասի ձեռագիրը պահւում է Ղալաթիոյ գրատարանի մէջ 54 համարի տակ:

Այստեղ նա փոքր ինչ անգլիերէն է սովորում և իր տպա-
րանը փոխադրելով՝ 1863-ին ձեռնարկում է «Լըկրագունդ»
գրական—պատմական ամսագրի հրատարակութեան, որը նո-
րա մեռնելուց յետոյ շարունակուեցաւ Շահնազարեանց վար-
ժարանի սաների ձեռքով:

Փոքր ժամանակից յետոյ Շահնազարեանց Մանչեստրում
հիւանդանում է թիրաբիթ սիւքրէ հիւանդութեամբ և Ման-
չեստրի հայերի և անգլիացիների վերայ լաւ յիշատակ թող-
նելով՝ 1864-ին ուղևորում է Փարիզ բժշկուելու համար,
այդտեղ դարման չգտնելով՝ մեկնում է դարձեալ Պոլիս: Ճա-
նապարհէն նա մնում է Նզիպտոսում և, ասում են, ապրում
է՝ Նուբար փաշայի տանը որպէս հիւր:

Նզիպտոսից մեկնելով հանդիպում է Օմիւռնիա ու այն-
տեղից ուղղակի դալիս է Պոլիս, բայց կանխապէս գրում է
երդնկացի Տէր Գէորգ Արծրունի ընտիր քահանային, որ գայ
իրեն դիմաւորելու:

Պոլիս հասնելով, Շահնազարեանցը ապրում է վերոյիշեալ
քահանայի տանը Խառզիւղում: Այս քահանան կրօնական խըն-
դիրների մէջ յայտնած աղատ կարծիքներին պատճառով
1839 թ. Աճմեան սարկաւազի հետ աքսորուած էր Փոքր
Նսիա (Նաքաճիշ գիւղը) Ասրապետ Խալֆայի առաջարկու-
թեամբ և Յակոբոս պատրիարքի հրամանով: Սակայն նորա
համար բարեկամներից մինը, կարծեօք, Արժիկեան Յակովբ,
խնդրում է այն ժամանակուայ Փարիզի տաճկական դեսպան
Ռէշիդ փաշայից, որ միջնորդէ Պոլսոյ հացոց պատրիարքի
առաջ արժ. Գէորգ քահանային աքսորից վերադարձնելու մա-
սին: Յակովբոս պատրիարքը անսում է Ռէշիդ փաշայի խըն-
դիրքին և հրամանադրում է Գէորգ քահանային, որ ինն ա-
միս քաշած աքսորանքը բաւ համարելով վերադառնայ Պոլիս:

Այս երկրորդ անգամին Պոլսում Շահնազարեանցը հա-
մարեա միշտ հիւանդ է լինում: Երբ նորա հիւանդութիւնը
սաստկանում է՝ Գէորգ քահանան իր ընտանիքի հետ վար-
դապետին օդափոխութեան համար տեղափոխում է Նիկո-
միդիոյ ճանապարհէն վերայ գտնուած Խալտալ ծովեղբեայ
դիւղաքաղաքը, որը Պոլսից մի քանի ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Սակայն երբ հիւանդութիւնը աւելի սաստկանում է, բժշկ-

ների բացակայութիւնից նեղուելով՝ Շահնազարեանցին դարձեալ փոխադրում են Խասգիւղ, ուր ազգի քրանաջան և տառապեալ մշակը կնքում է իր բազմարդիւն կեանքը 1865 թուահանին օգոստոսի 31-ին:

Մեռնելուց առաջ նա ինքը կարգում է խորհրդատեւորը և իր ձեռքով ս. հաղորդութիւն ընդունում: Սորանից յետոյ Տէր Գէորգ քահանայի դուստրերից մէկին առաջարկում է բանալ իր սնդուկը, հանել այնտեղից նորա կտակը և խնդրում է քահանայից բարձրաձայն կարդալ:

Ատակը կարդալուց յետոյ մերձ ի մահ հայ վարդապետը պատուիրում է կտակը յանձնել Ներսէս վարդապետ Արթուրեանին, որ նրան գործադրէ Նուբար փաշայի հետ գործակցութեամբ:

Թաղումը կատարվում է մեծ հանդիսով Խասգիւղի գերեզմանատան մէջ, ուր նորա տապանի վերայ ազգային հանգանակութեամբ մարմարիոնէ կոթող կանգնեցաւ, որի վերայ փորուած է այս տապանագիրը.

«Ըստ հանգչի յուսով փառացն յաւիտենից Արապետ վարդապետ Շահնազարեանց, ծնեալ ի Համատան ի 14 մայիսի 1814 թ. և վախճանեալ ի Խասգիւղ Առստանդնուպոլսոյ յամի 1865, օգոստոսի 31-ին»:

Իր կեանքի վերջին օրերում նա յաճախ կրկնելիս է եղել, թէ տասը տարի ևս կուզենար ապրել իր խորհուրդների գէթ մի քանի գլխաւորները իրագործելու համար ազգի նկատմամբ:

Շահնազարեանց իր կտակը հաւանօրէն պատրաստած է Նզդիպատում Նուբար փաշայի մօտ եղած ժամանակ: Այս կտակով՝ նա իր բոլոր դրամն ու գոյքերը նուիրում է Արիւկիոյ մէջ ժառանգաւորաց մի վարժարան հաստատելու: Ատակատար կարգում է, ինչպէս յիշեցինք, Խասգիւղի քարողիչ Ներսէս վարդապետ Արթուրեանին (յետոյ պատրիարք) և Նուբար փաշային:

Վրժանայիշատակ վարդապետը հայի մտաւոր վերածնութեան խնդրին աւելի ազդու զարկ տալու գլխաւոր գործիչներից միմե էր համարում հայ հոգեւորականութեան անկեալ վիճակն և նորա յարգը բարձրացնելը, ուստի և նա համոզուած էր թէ ազգի առաջին պէտքը ուսեալ եկեղեցականութիւնն է.

այս նպատակով հանգուցեալը իր կտակովը խնդրած էր, որ իր բոլոր գոյքերը և հնութիւնները դրամի վերածուին և երբ սոցանից ստացուելիք և պատրաստ գտնուած դրամի գումարն հաղար ոսկու հասնի՝ անմիջապէս բացուի ժառանգաւորաց վարժարանը:

Ներսէս Վարժապետեանը այս կտակը անձամբ Նգիպոս տարաւ, որ Նուբար փաշայի հետ գործակցելով, կատարէին հանգուցեալի կամքը: Այդ ժամանակ, Նուբար փաշայի եղբայրն, Առաքել Պէյ, որ Սուդանի կուսակալ էր, անապատի վայրենի արաբների դէմ մղուած կռուի մէջ մեռած լինելով՝ Նուբար փաշա ուղղում էր նորա յիշատակը յաւերժացնելու համար մի բարեգործական գործի ձեռք զարնել, և ահա երբ Ներսէս Վարժապետեան Նգիպոս հասաւ՝ Նուբար փաշան առաջարկեց Շահնազարեանցի կտակած 1000 ոսկու վերայ իր կողմից ևս աւելացնել 3000 ոսկի իր եղբոր յիշատակին, այս պայմանով, որ բացուելիք վարժարանը «Առաքել Նուբարեան և Շահնազարեանց» կոչուէր:

Ներսէս վարդապետ համաձայնեցաւ, ուստի և 4000 ոսկի դրամադրուի գոյացաւ, որը յետոյ օսմաննան արժեթղթի վերածուեցաւ: Այս դրամադրի տոկոսովը պէտք է պահպանուէր բացուելիք վարժարանը:

Ներսէս և Նուբար մտածեցին, որ Արլիկիոյ մէջ դժուար կլինէր վարժարանը բանալ նախ քաղաքական հանգամանքների պատճառով, որովհետեւ հազիւ երեք տարի անցած էր Ռւլ-նիոյ ապստամբութեան վերայ, և երկրորդ՝ Տաճկաստանի յայտնի ուսուցիչները Պոլիս լինելով՝ մեծ գումարների կ'կարօտէր նոցա փոխադրութիւնը Արլիկիտ, մանաւանդ որ շատերը չպէտք է հաճէին գաւառները դնալ:

Այս դիտումներով 1866-ին վարժարանը բացուեցաւ Խաս-գիւղի մէջ Շահնազարեանցի գերեզմանի դիմաց, այն Խաս-գիւղի, որը բաղմարգիւն հանգուցեալ վարդապետը շատ էր սիրում տեղի ազգայինների ուսումնասէր լինելուն համար:

Այս վարժարանը հիմնարկելիս՝ Շահնազարեանցի էական նպատակը զոնէ մասամբ իրագործելու համար որոշուեցաւ, որ վարժարանը պահէր ձրիավարժ տասը ժառանգաւոր աշակերտներ Արլիկիայից, որոնք պարտաւոր էին հոգևորա-

կան կոչում ընդունել: Այսպիսով կամենում էին դործադրել Սիբիկիոյ մէջ բանալու վարժարանի ծրագիրը, ինչպէս կտահած էր Շահնազարեանց, հեռատեսութեամբ նախատեսած լինելով որ այդ փոքրիկ երկիրը ժամանակով կունենայ աւելի փառաւոր և յուսալից ապագայ:

Առաջին տասը ժառանգաւորները սարկաւազի աստիճան ընդունեցին վարժարանի վերատեսուչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանից և կրում էին կղերական յատուկ համազգեստ, մթազոյն պատմութեան և սև կիսափակեղ:

Ներսէս Վարժապետեան կրօնագիտութեան դասեր էր աւանդում այս ժառանգաւորաց մեծ համութեամբ և ոգևորութեամբ:

Այս սկզբնական կազմութիւնից յետոյ Ներսէս և վարժարանի տեսուչ քաջ թուազէտ Սիմէօն Միքայէլեան մտածեցին գիշերօթիկ և երթևեկ աշխարհական աշակերտներ ևս ընդունել, գիշերօթիկներից տարեկան 40 ոսկի վճար առնելով:

Այս աշակերտների ընդունելութիւնը տեղի ունեցաւ այն հիման վերայ, որ թէ դպրոցն նիւթապէս նպաստ գտնէ և թէ Ներսէս Վարժապետեանի կրօնի դասերը կարողանային լսել և ուրիշ աշխարհական ուսանողներ:

Վարժարանը ընդարձակելու համար գնեցին մի տուն և յետոյ էլ մի պարտէզ, որ ննջարանի վերածեցին:

Իւսկիւտարի յայտնի գիշերօթիկ ճեմարանը վաղուց փակուած լինելով, այս նոր գիշերօթիկը շատ մեծ ընդունելութիւն դտաւ հարուստ դասակարգից և աշակերտների թիւը կարճ ժամանակում հասաւ 150-ի:

Այս միջոցին Մանչեստրից Սարապետ վարդապետի մամուլը և տառերը փոխադրուեցին վարժարանը: Վարժարանի բարձրագոյն դասատունը 1870-ին ձեռնարկեց վերականգնանցնել Շահնազարեանցի «Արկրագունդը» նոյն անուամբ և նոյն տառերով. սակայն այս ձեռնարկութիւնը երկու տարի իսկ չտեւեց, բայց վարժարանի փակումից յետոյ Խասդիւզի մէջ հիմնուած «Ասիական» ընկերութեան միջոցով շարունակվում է մինչև այսօր նոյն անուան տակ, բայց անտարակոյս, ոչ նոյն ուղղութեամբ և լրջութեամբ, ինչպէս դժագրած էր հանգուցեալ հիմնադիրը:

Շահնազարեանցի վարժարանի ծագեալ վիճակը երկար չտևեց: Յիշատակելու է այստեղ, որ վարժարանի համար Նուբար փաշան իր ծախսով Փարիզից բերել էր տաւել գիտական գործիքների ճոխ հաւաքածու: Վարժարանը ստացած էր նաև հարկւրաւոր օրինակներ Վիկտոր Լանկլըւայից հրատարակուած «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie» զրքերից, որ տպագրուած է Նուպար փաշայի ծախսով և հռչակաւոր ծովանկար Յովհաննէս Ալվազովսկուց մի նկար, որը վարժարանի փակումից յետոյ գծագրութեան վարժապետը յափշտակեց իր պահանջի փոխարէն:

Յետագայ տեսուչների, այսինքն Համբարձում Եփէկճեանի, Յովհաննէս Չիզիանեանի և Յովհաննէս քահանայ Հիւնքեարպէյէնեանի օրերով, Ս. Միքայէլեանի տնտեսական զրութիւնը չյարգուելով, շուրջ ծախքեր եղան և բազմաթիւ ձրի աշակերտներ ընդունուեցին այս կամ այն էջնետի յանձնարարութեամբ:

Ահա այս միջոցներին էր, որ օսմանեան կառավարութիւնը մեծ հպարտոս Մահմուտ Նէզիմ փաշայի օրով հանեց այն հռչակաւոր հրովարտակը, որով յանկարծ դադրեցրեց օսմանեան արժեթղթերի տոկոսը: Այսպիսով արժեթղթերի արժէքը 60 դահեկանից 10-ի իջան, որով տուժեց և Շահնազարեան վարժարանը, ըստ որում նորա գրամագլուխը, ինչպէս յիշեցինք, օսմանեան արժեթղթերի էր վերածուած:

Այս վերջին նիւթական մեծ հարուածի տակ՝ Նուբար-Շահնազարեան վարժարանը միանգամայն փակուեցաւ 1876 թուին, այսինքն բացումից ճիշտ 10 տարի յետոյ:

Վարժարանը այս տասնամեայ շրջանի մէջ 300-ից աւելի աշակերտներ տուեց, որոնք համարեա առանց բացառութեան նպաստաւոր ուսում և լաւ դաստիարակութիւն են առել: Սոցանից շատերը ուսուցիչ եղան Պոլսում և գաւառներում: մանաւանդ Միացեալ ընկերութեանց Նիլիկիոյ մէջ բացած զրութէ բոլոր վարժարանաց տեսուչները և վարժապետները Շահնազարեանցի սաներն են: Այս վարժարանից է դուրս եկել և Պ. Մինաս Չերազ, Վալաթիոյ կենդրոնական վարժարանի տեսուչը:

Գալով ժառանգաւորաց, որոնց վերայ մեծ ծախք է եղել՝ նոցանից միայն երկուսը կղերական կոչում ստացան՝ մէկը Նիկոմի-

զիոյ վիճակի ժրաջան տուջնորդ դերապատիւ Ստեփան եպիս.
Յովակիմեանցը, իսկ միւսը Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեց-
ւոյ Տէր Ներսէսը:

Շահնազարեանցի վարժարանից այսօր մնում են կիսավու-
շէնք, անարժէք տոկոսաբեր թղթեր և ուսուցիչներին չվա-
րած ուժիկներ:

Ներսէս պատրիարք իր կենաց վերջին տարիներում ջա-
նաց այս մնացորդները դրամի վերածելով նորից պոյացնել
Շահնազարեանցի կտակած 1000 ոսկին և մի ընծայարանի
հիմնարկութեան յատկացնել: Մահը արդեւեց այս խորհրդի
իրագործումը, որը սակայն կարող է մի օր գործադրուել և
յաւերժացնել Շահնազարեանցի նման բազմերախտ հայ վար-
դապետի օրհնեալ յիշատակը:

Սիրջացնելով Շահնազարեանց բազմարդիւն վարդապետի
կենսագրական գրութիւնը, մենք խոստովանում ենք, որ կա-
տարեալ կենսագրութիւն կազմելու համար շատ բաներ են
պահանջվում: Բացի այն, որ մեզանում չկան ժամանակակից
վկաներ կենսագրուելու անձի գործունէութեան մասին, կամ
եղած անգիր տեղեկութիւնները մեծ մասամբ անձիշտ և ան-
վաւեր են՝ մենք մինչև անգամ զուրկ ենք և այնպիսի փոքր ի
շատէ օրինաւոր մատենադարաններից, ուր ամփոփուած լի-
նէին մեր գործիչների գլխաւոր երկասիրութիւնները և զա-
նազան տպուած և անտիպ արձանագրութիւնները*): Հե-
տեապէս այս կենսագրութեան մէջ թերեւ գտնուին, և կան
թերութիւններ, որոնց լրացումը մենք թողնում ենք մեզանից
աւելի բազդաւոր և ձեռնհաս կենսագրողներին:

Եթէ մեզնից մի աւելի նախանձախնդիր անհատ հետաքը-
րուի աւելի ձիշտ և մանրամասն տեղեկութիւնների հաւա-
քելու՝ մեծ երախտագիտութեամբ նորան կ'զիմենք մեր աչքից
վրիպած կէտերը սրբադրելու համար:

Ս. Ղաւարեանց

*) Հարկւաւոր օրինակներից մէկը միայն յիշենք այստեղ,
որ Պոլսում մենք ոչ մի տեղ կարող չեղանք գտնել 1865 թուի
«Սասիս» լրագիրը, որի մէջ տպուած է հանգուցեալի կտակը:

ԽԵԼՕՔ ԿԱՐԱՊԵՏ

Ահանքը առհասարակ երեք ընթացք ունի, որու մէջ մարդիկ կը կատարեն իւրեանց *դերն* և ըստ այնմ իրաւունք կ'ըստանան ազազայ սերնդոց դատաստանը առնուլ—օրհնութիւն, անէծք և կամ անյիշատակ մոռացութիւն:

Առաջին ընթացքի կը վերաբերին *նոքա՝* որք, որ և իցէ մի օգտակար ծառայութեամբ ու հեղինակութեամբ մասամբ կամ ընդհանրապէս ազգի մը, երկրի մը ու ընկերութեան մը զարգացման, հարստութեան և վերջապէս մի բարեխառութեան պատճառ կը հանդիսանան. այսպիսիք՝ տրդարեւ արժանաւորութիւն ունին զրաւելու պատմական կեանքի օրհնութեան էջն: Աւ *նոքա՝* որք իւրեանց շահասիրական և վազանցիկ փառաց համար ֆեասակար զեր կը կատարեն, ազգի մը, երկրի մը և ընկերութեան մը կործանման պատճառ կը տան և կամ արդեւք կը լինին որեւէ օգտակար գործի՝ պատմական կեանքի մէջ *նոքա* բաժինը կը լինի անէծք ու հայհոյութիւնք, ում՝ յաւիտեան սև անուն կ'ստանան: Իսկ *նոքա՝* որք ոչ չար կամ բարի, այլ կը ծնին իւրեանց համար միայն ու կը մեռնին իւրեանց իսկ համար, առանց սակայն ծառայութիւն մը մատուցանելու մարդկութեան, ազգի կամ հայրենեաց համար, այնպիսիք կը նմանին խոտերու, ծաղիկներու, որք կը բուսնին ու կը թռչնին փշուրկով անյիշատակ կորստեամբ, պատմութիւնը ոչ ինչ չունի *նոքա* տալիք, *նոքա* պարզապէս զրաստներ են աշխարհ եկած՝ զարի և յարդ ծամելու, յաջողութեան ծանրութիւններն կամ հարստութեան բեռներն դէս ու դէն կրելու համար:

«Արատ» հանդիսի խմբագրութիւնը որ զխաւորաբար զբաղեալ կը տեսնենք Ալլիկեան աշխարհով, անտարակոյս ենք, որ նորա ընթերցողներն պիտի ներեն մեզ մի մոռացուած կլիկեցի գործիչ յիշատակն ընկնուս, որի հեղինակութեան շնորհիւ ամբողջ գաւառներ այսօր ապրուստ և հարստութիւն գտած են, նոյն իսկ Ա. Պոլիսի մէջ հարիւրաւոր գործարաններ հաստատուած կը շահագործուին այդ կլիկեցի հեղինակի հնարած դիւտերովն:

Ռուսահայ ընթերցողաց արդէն ծանօթ է Պ. Պր. Նիկողոսեանի յօդուածներով Ալիէկիոյ Աիւրին քաղաքի տարազադործութիւնն, նոյնպէս շատերուն յայտնի է, յիշեալ տարազի դործող Պ. Ստեփան անուն կիւրինցի երիտասարդին Վահափառ Սուլթանի շնորհաց արժանանալը և արծաթ մկտալով վարձատրուիլն: Այս ամենուն սկզբնապատճառ և հեղինակն եղած է Խելօք Արապետ, որի լուսանկարն կը զրկեմ «Արաքսի» խմբագրութեան, հանդերձ համառօտ կենսագրութեամբն:

Ընդհանրապէս Ալիէկեցիք և Փոքր Հայոց ժողովուրդներն՝ ծուլութիւն չեն զիտեր, ճարպիկ ու շահագործ մարդիկ են, իրենց անդորրութիւնը և հանգիստը ուրիշներէն փնտռելու սովորութիւնը չունին, ամէն յաջողութիւնք իրենց բաղնակներու ոյժին մէջ տեսնել կը սիրեն, սրտի արիւթեամբ ու տոկուն աշխատութեամբ հետամուտ կը լինին ձեռք բերել այն բաները՝ զորս իրենց պէտքերը կը պահանջին:

Աիւրինը՝ Փոքր Հայոց սահմանին մէջ մեծն Աբասաիոյ զահանգին ենթակայ Օւէյթունէն հիւսիս արևմուտ երկու օր

հեռաւորութեամբ գեղեցիկ և վաճառաշահ քաղաք մ'է, Ռուբինեանց թաղաւորութեան ժամանակ աւելի ծաղկեալ և բազմամարդ, այժմ՝ գայմադամութիւն է, 15,000-էն աւելի բնակիչ ունի, առատ բերքերով, նշանաւոր է կարմրակ խնձորն և այնգունակ կարմիր ու կլորակ թուշերով տրական և իգական զոյգ սեռն:

Աիւրինի հայերն քաջարի արուեստի, վաճառականութեան և ղեկավարութեան մէջ՝ մեծ համբաւ ունին իբրև նրբամիտ վաճառականներ և արիաւիրա ճամբորդներ ան-

ԽԵԼՕՔ ԿԱՐԱՊԵՏ

վախ ի տուրեւառս: Իւրաքանչիւր կիւրինցի զրպանելով զրամազլուխն ի ծոցի՝ զինապատ կը ձիովարէ ուր ուրիք որ շահ կը տեսնէ, գողն ու աւազակն բռն մը հող է կիւրինցի ուղեորին առջև: Ունին վաճառականական տներ հաստատուած Սիւրին, Հալէպ, Պոնտոս, Սարին, Պոլիս, Տիգրանակերտ և Լոնդոն—Մանչէսթեր, որոնց մէջ նշանաւոր են. Մարանեաններն, Երապեաններն, Մինասեաններն, Թօփալեաններն և Պոչումեաններն: Ունեցած են և ունին բարեպտուղ վարժարաններ, և ոչ ինչ չեն խնայեր կրթութեան և դաստիարակութեան համար:

Եւհա այս քաջարի և նրբամիտ տաճմին կը վերաբերի նաև Խելօք Արապեան, հաւ և գտիչ տարազուցն Սիւրինայ, քաշմիր ազանեկաց, խայտակերտ շալերու և զանազան փողոցներու: Խելօք Արապետի ծնողքն կարի աղքատ լինելով զինքը դրած էին ոստայնանկ կտաւագործ վարժապետին մօտ, ուր՝ վարպետին մասուրան փաթաթելէն պարապոյ դառն ժամանակն դաս կառնէր նաև այբ, բէն, զիմը, քերականը, որն որ փետուր գրիչով դրած էր կտոր մը հաստ թղթի վերայ իրենց տան երէցը. Խելօք Արապետի առաջին դասն եղաւ ուսանիլ *խալ օֆնէա* (ին), զոր դոյ ընելով կը կրկնէր երեկոյ և առաւօտ և ամէն հաց ուտելէ կամ գործ մը սկսելէ առաջ: Արապետ հազիւ քերականը, պզտիկ սաղմոսը (հեգարան) ու մեծ սաղմոսը աւարտած էր և մի քիչ ալ կտաւ գործել ուսած էր՝ երբ կվախճանին ծնողքն և ինքը կը մնայ որբ, որով և տւարտ կը դանէ իւր ալ վարժարանական ընթացքն: Ելլ ևս Արապետ կը պարտաւորի ինքը հոգալ իւր հացը, Արապետ կ'սկսի զբաղել իւր գիտցած կտաւագործութեամբ և օրական 40 կամ 60 փարայ (10-15 կոպէկ) շահելով ապրիլ քիչ ժամանակէն Արապետ յառաջագիւմելով սկսաւ *սոխտ-բժին շալմայ* գործել, որն՝ սև կամ ձերմակ ոչխարի բուրդէ կրկնահիւս գործուածք մ'է, զոր Փոքր Հայոց և Սիլիկիոյ ժողովուրդը իբր անդրավարտիք կը գործածեն մինչ ցայսօր: Արապետի հեղինակութիւնը այդ ժամանակէն կը զարթնու իւր մաքին մէջ, այլ ևս Արապետի մշտակայ մտածութեան առարկան է, թէ արդեօք կարելի չէ՞ այս գործուածքին մի այլ ձև տալ, նահապետական դրութենէն փոխելով՝ զանի աւելի օգտակար և վայելուչ կերպարանի վերածել. կսկսի զանազան փորձեր

ընել, ճախարակները փոխել, թիւերը շառոյնել կամ պակսեց-
նել, գոյնզգոյն բուրդերով գործել, գործածը քակել վերստին
հիւսել են. շատ մը զանազան գործուածներ, հին կարպետներ,
եւրոպական ու պարսկական կերպասներու կտորներ ու կար-
կտաններ ժողովել փակել, նոցա հիւսուածքն զիտել, նորէն այն
տեսակ կամ անոնց նման մի ուրիշ կերպ հիւսել են, են: Աս-
րապետ յաջողած էր. Ասրապետ իւր փնտռածը գտած էր. Աս-
րապետ գոյնզգոյն ծաղկանկար շալերու և եւրոպական քաշ-
միրներու, գործուածքներու գաղանիքը գտած էր, Ասրապետ՝
իրմէ ետքը եկողներուն բաղդը այլ ևս ապահոված էր: Աս-
րապետ ուրախ իւր յաջողութեան և զիւտին վերայ, որին
գաղանիքը միայն իրէն յայտնի էր. սակայն մի բան կը նեղել
զինքը, զի աղքատ լինելով և գործնականապէս զայն պատ-
կերացնելու անձեռնհաս՝ անհնարին վիշտերով պաշարուած
ուր և ում որ դիմէր օգնութեան ու ձեռնտուութեան հա-
մար՝ բացասական պատասխան կ'ստանար. «Ասրապետը խե-
ղագարած է, Ասրապետը խենթ է, Ասրապետը գժուել է», այս է
ամենուն խօսքը, Ասրապետի աշխատութեան վարձքը. քաջա-
լերութիւնը: Ասրապետի հօրեղբայրը, որն որ բաւական կարո-
ղութեան տէր մարդ էր և ուրիշ ոչ ոք ժառանգ չունէր, նա
ևս կը զլանար Ասրապետի ծրագիրը իրագործելու համար մի
քիչ օգնութիւն ցոյց տալու, որով Ասրապետ ամէն կողմանէ
յուսակաւոր չը գիտէ ինչ ընել. անօգնական երկրի մէջ, օժան-
դակութիւն, կարեկցութիւն, ամէնքն ալ փակուած է Ասրա-
պետի համար, այլ ևս հասարակ գործ ալ չեն տար Ասրա-
պետին և ոչ ալ իբրեւ մշակ փոքր ինչ օրական վարձով աշ-
խատեցնող կայ. ամենայն մարդ համոզուած է թէ Ասրապետը
կատարելապէս խելագարեալ է, փեհլու է, դարտակ ման գա-
լող: Յանկարծ մի օր կը պատահի Ասրապետին Նստուրենց
մրզոտի Վարդան աղբարը, որն որ Պոլիսէն վերադարձած է,
կը պատմէ թէ Պոլիսի մէջ շատ մեծ մեծ էֆէնդիներ, ամի-
րաներ և ողորմած ազաններ կան, Քիչմիշենց ամիրան հարիւրա-
ւոր ոսկիներ տալով Ժողովածուն տպել տուած է. Նրկանենց
ամիրան 1,000 ոսկի է զըկէ Վենետիկի վանքը Յայամուռըրը
տպելու համար և Տատեան ամիրան ալ չը գիտէ՞ քանի հա-
զար ոսկի է տուած մի քարտէզ շինելու: Այս և ասոնց նման

պատմութիւնները հետաքրքրեցին խելօք Ասրապետին Պոլիս երթալ և արդէն իւր միակ օգնական և խնամատար հօրեղբայրն ալ երիս դարձուցած՝ անէծք ու հայհոյանք չէր մնար որ չը թափէր իր գլխին, վերջապէս հաստատ որոշմունքով պատրաստուեցաւ։ Ասրապետ Պոլիս գաղթել, ժողովեց իւր կարասիներն, որոնք կը բաղկանային մի տախտակէ բնակ՝ հաստ թուղթով փակած և նորա վերան իր սիրելի խաւ օգնէա ինչը դրուած, մի մաշուած սաղմոս՝ որուն ութը կանոններուն մէկը իրեն օրական առաւօտեան աղօթքն կը քաղէր, մի խաւ պոչ, որն որ ինքը իւր ձեռքով շինած իր վիշտերն կ'երգէր, պապկնական ժառանգ մնացած պէշկէթնի մի նշանած, որին հետ պսակած էր տաներեց հայրն, «առեալ զձեռն Աւայի, տուեալ ի յաջն Ադամայ» ըսելով և մի բուրգեայ լայն ու երկայն մաշլահ (վերարիու), որ կը ծառայէր մահճիճի, անկողնոյ տեղ Ասրապետի և նորա անբաժան տիկնոջ համար։

Ասրապետ մէկ ու կէս ամիսէն ոտքով քալելով Պոլիս կը հասնի իւր հաւատարիմ ընկերոջն, կը գիմէ ամենայն տեղ, պատրիարք, ամիրայ, էթէնախ, մեծ մեծ ազաներ ոչ ոք կարեւորութիւն կամ կարեկցութիւն չի բարեհաճիր ընծայել։ տարաբաղդաբար իրեն հետ տեղափոխուած էր նաև իր խնայ ու գէթ ածականը, մանաւանդ սահմանադրական վառվռուն թուականի սկիզբները, Ատիրնէզաբուլի գերեզմանատան բողոքական մեռելի թաղներ ու չը թաղներ խնդիրով դբաղող պոլսեցի զիւցազուններէն որի՞ հոգան էր մտքէ իսկ անցունել մի խնայ կուրծքաբաց, փաթաթոց ի զլուս, արեակէղ դէմքով, ցնցոտիներ հագած, ազտոտ մի մէշլահի ներքև ծածկուած գաւառացի, մանաւանդ՝ կիլիկեցի անուս, տղէտ և վայրենի մարդ, որ չէ հագած սերթուկ, գօլայով շապիկ, բարակ բօթին կօշիկ, զլսարկ, չունի պասթօն ու ակնոց...:

Ասրապետ երկար տարիներ գեգերեցաւ Պոլիս, խաբուելով մղախի Աւարդան աղբօր փայլուն պատմութիւններէն, ի զուր ի ձայն բարձր աղաղակելով իւլէտ եմ, իւլէտ եմ, Ժուլէմ, պէրէա եմ, յորմէ մնացած է «Խելօք» Ասրապետի անունն։

2ր մոռնանք յիշատակել, որ Փափազեան աղնիւ գերդաստանը, որուն հարազատ ժառանգն է Արեւում էջ. Փափազեան՝ բաւական խնամք և հոգածութիւն ցոյց տուած է Խելօք

Արապետին, որոյ լուսանկարն ալ ազնիւ նպատակաւ քաշել տալով պահէին՝ արդարեւ գնահատելի բարեսրտութեան ապացոյց մ'է, որի համար կը պարտաւորինք մեր շնորհակալութիւնը յայտնել հրապարակաւ առ Մեծ. Երեւում էՖ. Փափագեան, իբր ազնիւ հայի և ազնիւ գերդաստանի շառաւիղի:

Բաւական տարիներ Խելօք Արապետ դէս ու դէն դեղերիլէ զկնի, վերջապէս կը համոզուի, թէ ուրիշէն բոլորովին յուսան պատրանք մ'է, կ'որոշէ վերադառնալ իր հայրենիքը Աիւրին, էլլէն «-ճ, «էնտէն պարսն (ուրիշէն յուսա, քեզմով ապրէ) ըսելով, ինքնօգնութեամբ գործն առաջ տանիլ:

Արդէն այլ ևս ժամանակը հասած էր. Խելօք Արապետի հօրեղբայրը մեռած էր, Խելօք Արապետ ազատ էր, և ինքը իւր գործին տէրը, վաւակներն ալ մեծցած, իւր ծրագիրը զործադրելու համար դրամագլխի և հաւատարիմ գործաւորի պէտք ունէր: Այժմ պակասութիւն չ'ունէր այլ ևս. խելք, դրամ և մարդ, կատարեալ ներդաշնակութեամբ ի կատար հանեց իւր սկսած գործն. երեակայականը իրականի վերածեց, Աիւրնայ գործուածոց ու կերտուածոց մարմնացումն եղաւ, իւր զաւակաց ապագայն ճշտելէն ետքը՝ բիւրաւոր ընտանեաց ապրուստի ճանապարհ բացաւ, ու մենք նուիրական պարտականութեամբ կը գամք հրապարակել և պատմութեան յանձնարարել Խելօք Արապետի, տնտեսագիտութեան, ազնիւ մշակին և հացի դատին արխասիրտ զնուորի անունն:

Խելօք Արապետ ըստ ժամանակին աղոթ, բանաստեղծ ալ էր, և ունի հարիւրաւոր երգեր հայերէն խօսած. որոցմէ միտս եկած երկունս կը ղըկեմ «Արաքսի» խմբագրութեան:

Խելօք Արապետի որդիքն Մինասեան վաճառատան հետ ընկեր են, և իրենց գործատանց բուրգեղէն ու մանածէղիններն ուղղակի գնելու համար գործակատար ունին յԱնգղիա:

Խելօք Արապետ ծնած է ի Աիւրին քաղաք Աիւրկիոյ:

Ընթերցողը երբ կը տեսնես մինը կապոտած կը տանին, մի ըսեր թէ՛ չարագործ մ'է, կամ երբ կը տեսնես մինը՝ որ ցընցոտի հագած ափը կը բանայ ու կը մուրայ, մի ըսեր թէ՛ խաբեայ մ'է կամ բաղդախնդիր մը, թերեւս նա շատ ազնիւ մէկն կամ հեղինակ մը եղած լինի, վախցիր, որ պատմութիւնը չ'ապտակէ զքեզ:

Յ. 2.

Ինթերցողներին ճաշակ տալու համար դնում ենք այստեղ
Խելօք Սարապետի երկու «Բանք»:

ԲԱՆՔ ԽԵԼՕՔ ԿԱՐԱՊԵՏԻ

I.

Անարժան զուրցելուս ես եղայ խոշոտ,
Ըսէք, ինչո՞ւղ պէտք է, դճան ես կրթապետ,
Թէրպէսիլ լեզուիս ձեռացն էլ աման.
Զրկայ մաքուր բերան, իշխան, Հայրապետ:

Փիլոնին զո՞հալ է, կապիր են շալը,
Հագեր ու հաներ են չուխային կալը,
Խիստ պատուած են փարան, սիրեր են ծալը,
Եանի կռապաշտ են տէրտէր, վարդապետ:

II.

Անարժանութենով պէրէլ մը զուրցեց,
Աճապա մէջը մեղք կէն, այբ, ըէ: (կար)
Վախում թէ ճամբաս ծուռ է փէյ լիորձեց,
Տէր իմ ընծի շիտակ տիւն, այբ, ըէ: (տար)

Մեթապի՞ ես շիտակ ճամբաս գացեր չեմ,
Աղօթք աղաչանքի բերան բացեր չեմ,
Մեղաւոր եմ փէյ մեղքս լացեր չեմ,
Իմ սիրտս դարձեր է քէ, այբ, ըէ: (քար)

Տիրածին սուրբ կոյս, միշտ բարեկոս լըր,
Հրէշտակներ տարին քեզ երկինք նուէր,
Բարեգործ են փէյ մեղ ո՞հո՞ւ մ'ըներ,
Օր աւուր գործեր ենք չա, այբ, ըէ: (չար)

Խելօք Վաւիթն աշխարհ հկեր է վախճան,
Եկէր որ անքաշէ փայ ունի Նախքէն:
Զարագործութենով ըյնի զրախտէն
Վախում Սարապետս վէ, այբ, ըէ: (վար):

ՆԻԿՈՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. ՎԱՆԱՅԱՅՐ ՖՈՆՈՒԶԻ

Հրատ. «Արարատ» Հանդիսի.

ՆԻԿՈՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Սանահայր Ֆրնուզի

Նախ քան Ֆրնուզ գիւղի վանահօր մասին խօսելը, հարկաւոր կը համարիմ Ֆրնուզը ներկայացնելը:

Ֆրնուզը հարկատու է Ռէյթունի կեդրոնական իշխանութեան, և վեց ժամ հեռաւորութիւն ունի անկէ: Բարձրաբերձ լեւանց ստորոտը, համանուն մի գետակի եզերքն այգիներով և գեղեցիկ պարտէզներով շրջապատուած:

Երկու հարիւր տուն կտրիձ հայեր ունի Ֆրնուզ, որոնց զբաղմունքն է հողագործութիւն, ատաղձագործութիւն և որսորդութիւն, հոգ չէ թէ որսորդութիւնը կրբեմն մարդկանց վերայ ալ կրննն ...

Ֆրնուզիք ունին այծեր, տաւարներ: Ամառ ժամանակ կը խոյանան կրկնաբերձ լեւանց կատարներն:

Ռէյթունցիք՝ ձիւներու մէջ կը մեծնան, և չեն սիրեր տօթ ամառը: Ամեն մէկ տան նահապետը կը ժողովէ իր թռռները, ծոռները, ու չատրբը (վրան) կը վարնէ իր ուղած տեղը:

Ահա զէյթունցիին չատրբը, չորս շուրջը՝ կողերու վերայ բնոցուած ամեն տեսակ զէնքեր և դանակներ, հին դարամաճար, քիլոզլու, տապան, ֆիզերէ, իւփէկ ևն: Սա է զէյթունցիին շարժական բերդը: Այս բերդի մէջ կապրին այրերը՝ ինչպէս զինուոր, կանայք՝ իբրեւ պաշար հասցնող: Խիստ պարզ է զէյթունցւոյ պաշարը. պարզօրէն թեթիւ հում միտով շաղած, կիկիէ դափափ—սե հաց:

Ահա՛ կրգան, ահա՛ կրգան, կը լսուի. ձայն տուողը՝ դուրսը կանգնող փոքրիկ անասակ Պապիկն է: Նահապետական տան չատրբէ բնակիչք դուրս կը թռչեն:

Եկողներն են Աստուրը և Մացուրը: Մէկը շալկած մեծ եղջերու, և միւսն՝ կռնակը ահագին մի խող:

Ամեն մի որս՝ լեռներու տուրքն է, կը դոչէ տունին նահապետը, որ ընդհանուրի կը պատկանի, ուրիշ պէտք է բաժին հանել միւս բոլոր դրացի վրաններուն:

Դրախօսքը Ֆրնուզի վանահօր ամարանոցն է: Օւէյթուն-
ցին կը կարծէ թէ բուն դրախտը այս է, որովհետեւ ասկէ
կ'տեսնուին Ապանի ամրոցը, Լեոնի բերդը, Մարամշիլ գա-
լէսին, Բերդոսը—Գող Վասիլի սիրած վայրը, Սէկին կէտիկը
ու կիրճը—Բերդոզլու Ասատուրին, Խըզըզըզենց քէլ Վանէ-
սին և Ճաբթոզլու Մնացականին շահատակութեանց բոյնը...

Ուր բերդ չըկայ, ուր կիրճ չը կայ, զէյթունցւոյ համար
և դրախտ չը կայ:

Ֆրնուզի վանահօր լեռնային հիւրանոցին մէջ ապաստան
կը գտնեն հայր, թուրքը և թիւրքմէնը անխտիր:

Ֆրնուզ գիւղին մօտ բարձրաբլուր կանգնած է Օհաննու
Արապետի վանքը գէմ յանդիման Օւէյթունի Փրկչայ վանքին:

Վեց ժամ ճանապարհ լեռանց կատարներէն զերար կը դի-
տեն հայու այս երկու սրբատեղիք:

Օհաննու Արապետի վանքի վանահայրը Նիկողոս եպիս-
կոպոսն է, տասնուչորս գիւղեր անոր կը նային, որք են. Ֆրնուզ,
Պարոնենք, Պուղերենք, Խուզուզենք, Աէնչի, Պունտուխ, Աա-
պան*), Աոկիսոն**), Տէկիրմէն տէրէ, Տաշուր, Քիրէճ,
Աէօլիօւնար, Շիվիլի, Իենիճէ-զալէ:

Այս տասնեչորս գիւղերու բնակիչք մօտաւորապէս 10,000
կը հաշուին. ամենքն ալ զինուոր են որք կարող են զէնք կրել: Գիւ-
ղերու և վանքի հասոյթները վանահայրը կը տնօրինէ, ինչպէս
և նոցա կեանքը՝ երբ առիթ ներկայանայ...:

Այս գիւղերը, որ կը կազմեն Ֆրնուզի թիւը, հպատակ
են Օւէյթունի. սակայն անձնական և զիւղական անհամա-
ձայնութեանց նախնական քննութիւններն կը կատարէ վանա-
հայրը, առաջին վճիռը կը ստանան Ֆրնուզի վանահօր ձեռք:

Ֆրնուզի զինակիր վանահայրը աւելի վազրի կը նմանի,
որ կը խոյանայ առաջին հակառակողին դէմ: Միայն եկեղեց-
ւոյ մէջ կարելի կը լինի զանազանել, ուրիշ դուրս առիւծ մ'է
նա պատուհասելու համար չար մարդիկն:

*) Ապանի բերդը նոյնութեամբ կանգուն կը կենայ, ուր՝
եգիպտացւոց անձնատուր եղաւ Լեոն Լուսինեան, շայոց վերջին
թագաւորը:

**) Օհան Ոսկերեքան այս քաղաքը աքսորուած էր: Մեծն
Աոկիսոն կամ երկիր Աոկաց կը կոչուի:

Ֆրնուղի վանահայրն ալ խաչ ունի ուրիշ եպիսկոպոսներու նման, բայց սա խաչը զէնքերու վերայէն կը կրէ: Երկուղը, ինչպէս և մահը, երբէք զոյութիւն չունի նորա համար, «մարդ մի անգամ պիտ մեռնի...» ահա այս է վեղարաւոր ասպետին նշանաբանը:

Ֆրնուղի վանահայրը 55 տարեկան է. ունի ձիւնի նման սպիտակացած երկայն մօրուք, բազէի աչքեր, տիտանական բարձր հասակ, լայն կուրծքը զարդարուած է ամեն տեսակ զէնքերով, գլուխը երկայն փիւսկիւղով կարմիր գտակ. մետաքսեայ վարդազոյն ~~վերայ~~ փաթաթուած, ինչպէս և հագած վարդազոյն ճաշակ, հարկանայ ոսկեթել բանուածքով, ճերմակ պարեգօտ մետաքսէ թարապուլուս գօտիով: Տղուտ հաստ թոււերը մինչ արմուէնին, ինչպէս և կուրծքն, մերկ, թաւուտ մաշերու անտառ մը կը ներկայացնեն:

Մէկ կեռ թուր ցաւան, մէկ փայլ դանակ, մէկ գարապինա, չորս չափմանիւր ատրճանակ—երկուքն ձիւ թամբին վերայ, մէկ երկայրի դաճա, երկու ընկելէր, մէկ հին Գարամաճաք հրացան և մէկ ճիւղ հաստ փայտէ գաւաղան, ամենը տասներկու, ահա զէյթունցի եպիսկոպոսի արդուզարդը:

Մասն թէ ձմեռ մեր վանահայրը կայցելէ թեմական գիւղերն և անձամբ քաջալերութիւն կը տայ նոցա իր կենդանի օրինակովն:

Ֆրնուղի վանահայրը ի մանուկ հասակի Օհաննու Սարապետի միաբանը լինելով իւր դաստիարակութիւնը, աւելի լաւ է տեսել իւր սպարտական բարեմասնութիւնքը ժառանգած է իր մեծ հօրեղբայր Նիկողայոս ծերունի և պատկառելի եպիսկոպոսէն:

Եշխարհական անունը Նզիա և վարդապետութեանը՝ Ստեփան լինելով, հայք Իւլապետի և թուրքերը Դէլի ճահրաս կանուանեն ընդհանրապէս: Մալմալիկի «կատարեալ մարդու» համբաւ ունի Տաւրոսի լեռանց մէջ:

Ըստ սովորութեան կրբ մի օր Ֆրնուղի վանահայրը Սոկիսոնի Թաշ օլուդ գիւղը կը գնուի, և ուր հունձքի ժամանակ լինելով այր բնակիչք բացակայ կը լինին գիւղէն՝ յանկարծ լուր կը հասնի թէ՛ թիւրքմէնները գեղին բոլոր նախիրն ու դաւաւրները յափշտակեցին տարին:

Վեկեկն կը փրթի, ամեն կողմէ ձայն, ամեն տունէ աղաղակ, օգնութիւն, օգնութիւն կը դռնէն: Ժամանակը ուշ և միջոցը կարճ, մանաւանդ՝ մեծ ամօթ ու նախատինք վանահօր ներկայութեան, երբ աւազակք յաջողութեամբ և անվնաս տանին իրենց աւարներն:

Վանահօր քաջութեան համբաւը վտանգի տակ է, ուստի անհրաժեշտ է զործնակակապէս երևնալ: Չէնքերը հագուելու պէտք չը կայ, զի սովորութիւն չունի գիշերներն խսկ բաժնուելու այդ նուիրական անօթներէն. ուստի անմիջապէս կը թռչի իր գէ-հէյլան ձիին վերայ, եւ Փրկել ըսելով կը խոյանայ գէպի աւազակաց ճանապարհը, ժողովրդեան կաթն ու կարագը փրկելու. խեղճ զիւղացւոց ուրախութիւնը կամ տրտմութիւնը կախում ունի կտրիճ վանահօր վերադարձէն:

Տօռու ձին շուտով կը հասցունէ զվանահայրը իր փափազածին. երկու ժամ չարաչար կը հալածուին աւազակներն. յաղթանակը վանահօր կողմն է. հինգ աւազակներէն երկուքը լեղապատառ հազիւ կաղատին և վանահայրը միւս երեք հատին կողոպտուտովն և զիւղացւոց նախիրի ամբողջութեամբն անվնաս կը վերադառնայ աւելի զուարթերես ի ցնծութիւն և ի ծիծաղ գիւղականաց:

Գիւղացիք վանահօր այս բարեաց փոխարէն իբրեւ տասանորդ հարիւր հատ կաթնատու այծ պարգև տալ կուզեն. սակայն Պրնուզի վանահայրը կը մերժէ, ըսելով թէ «պարտականութեանս պահանջը կատարեցի, և թէ ձեր ուրախութիւններն ինձ համար ամենամեծ և թանկագին վարձատրութիւնը կը համարիմ»:

Գիւղ չը կայ որ ականատես եղած չը լինի Պրնուզի վանահօր այս և այսօրինակ որ և իցէ մի քաջադործութեանը:

Չէյթունցի հերոսի և իր զինակցաց հրաւերին՝ ի պատեհ տօթին արձագանք կրտան լեռանց բոլոր խորշերը, ինչպէս մի խումբ առիւծներու մօնչիւնին. բայց խիստ կը ցաւինք որ կարող չենք ամեն ինչ գրել... ինչ որ արդէն պատմութեան կը պատկանին:

Վեպեբան

ՔԵՐՈՎԻ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Հրատ. «Արար» հանդիսի.

ՔԵՐՈՎՐԷ Պ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

† 2 ապրիլ 1889:

Վերովբէ Պատկանեանի մահը ցաւալի կորուստ է ոչ միայն Հայ ազգին համար, որի անունը պատուեց և բարձրացրեց նա իւր անձով, ոչ միայն հայազիտութեան համար, որի անխոջ մշակներից մէկն էր նա մօտ 30 տարի ժամանակ, այլ և Ս. Պետրբուրգի համալսարանին համար, որի պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ բռնեց նա վերջի 30 տարիներում և լաւագոյն ու օրինակելի յիշատակ թողեց իրանից յետոյ:

Հանգուցեալ ուսուցչապետը ծնաւ Ստաւրոպոլ՝ քաղաքում 1833-ին. նորա հայրն էր Պետրոս աւագ քահանայ, Պատկանեան տաղանդաւոր տոհմից, իսկ մայրը՝ Աննայ, երեւելի Յարութիւն վարդապետ Ալամբարեանի դուստրը: Իւր նախնական ուսումն ստացաւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանում, որտեղից տեղափոխուեցաւ Ստաւրոպոլի գիմնազիան. այստեղ 1853-ին դասընթացն աւարտելով յաջորդ թուականին Պետրբուրգում՝ մտաւ գլխաւոր Մանկավարժական ճեմարանը, որտեղ ուսումն աւարտեց 1857-ին, և իբրեւ այդ ճեմարանի թոշակաւոր՝ յաջորդ տարին (1858, ապրիլ) նշանակուեցաւ ռուսերէն լեզուի և մատենագրութեան ուսուցիչ Անդրկովկասեան օրիորդաց ճեմարանում: Այս պաշտօնից Վերովբէ Պետրոսեան դուրս եկաւ 1859 օգոստոսին, մնալով միանգամայն հանրային կրթութեան նախարարութեան մէջ ծառայողների հաշուու և:

Այս ժամանակ նա ամուսնացաւ Աղաթոն Աքիմեանի դստեր հետ և մօտ երկու տարի, որոշ պաշտօն չունենալով՝ հանգիստ կեանք էր վարում և իւր համար մասնաւորապէս պարապում ի միջի այլոց հայերէնագիտութեամբ: Այս ժամանակին է վերաբերում և նորա Վորպատ գնալը աստուածաբանութեան դասեր լսելու համար, որին նրան յորդորեց նորա աներն Աղաթոն Աքիմեան: Այս բնիկ թիֆլիսեցի հարուստ և զարգացած վաճառականը, նախանձախնդիր լինելով Հայոց եկեղեցու բարեկարգութեան՝ անդադար աշխատում էր

ուսեալ և բարեպաշտ Հայ եկեղեցականներ պատրաստելու, և որովհետև համոզուած էր, որ աստուածաբանական լաւագոյն ուսումը կարելի է ստանալ զերմանական համալսարաններում՝ (նա ամուսնացած էր զերմանուհու հետ) ուստի շատ Հայ երիտասարդներ ուղարկում էր Վորպատ՝ աստուածաբանութիւն լսելու *) . սոցա մէջ էր և Վերովբէ Պատկանեան, որ սակայն երկար չմնաց այնտեղ, որովհետև հոգեկորական կոչումն ստանալու հակամիտութիւն չունէր:

Նորա Պետրբուրգ վերադառնալուց քիչ յետոյ Ս. Պետրբուրգի համալսարանի արեւելեան լեզուների բաժնում հայերէն լեզուի դասախօսը, Բէրոյեանց իւր պաշտօնից հրաժարեցաւ, և Վերովբէ Պետրոսեան իւր բարեկամների աշխատութեամբ նոյն պաշտօնում նշանակուեցաւ 1861 թ. սեպտեմբերին ազիւնկտի պաշտօնակատարի կոչումով, որովհետև ուսումնական աստիճաններ դեռ չունէր:

Այս նշանակումը, որ Վերովբէ Պետրոսեանի ապագայ կեանքն ու գործունէութիւնը որոշեց՝ նրան խիստ անպատրաստ գտաւ: Հանգուցեալից քանիցս մենք լսել ենք, թէ ի՛նչպէս ինքը, որ ւռաջ երբեք չէր մտածել հայադէտ դառնալու՝ երբ համալսարանում ընթերցող նշանակուեցաւ՝ մեծ դժուարութեան մէջ ընկաւ. թէ նա ոչ միայն ծանօթ չէր հարապական դրականութեան հայերէն լեզուի և մատենագրութեան մասին, բայց նոյն իսկ Հայ նախնի մատենագիրներին ծանօթ չէր և չգիտէր սանսկրիտ և զանդիկ լեզուները: Այս պատճառով նա իւր բոլոր ոյժը լարեց ինքնակրթուելու հայագիտութեան մէջ, և պէտք է խոստովանելը որ իւր զարմանալի ընդունակութեամբ և տոկունութեամբ համեմատաբար կարճ ժամանակում նա իւրացրեց այդ գիտութիւնը և իւր շարագրութիւններով պատկառելի անուն վաստակեց իբրև հայագէտ: Նորա այս նախկին, այսպէս ասած ինքնակրթական աշխատութեանց արդիւնք են Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV-e siècle jusque vers le milieu du XVII

*) Այս երիտասարդներից ի միջի այլոց յիշելու է հանգուցեալ Համբարձում վարդապետ Փափազեանին, որ Շուշում մի ժամանակ բարեկարգ դպրոց էր պահում, Վրիգոր արքեպիսկոպոս Աղափիրեանին, պ. Պետրոս Սիմեոնեանցին, ևն:

(1860, Գիտութեանց Ղեմարանի օրագրում), Մովսէս Աղանկատուացու (1861), Սեբէոսի (1862) և Գլենդի (1862) ռուսերէն թարգմանութիւնները ծանօթութիւններով հանդերձ:

Սօտ երեք տարի անընդհատ աշխատելով և ի միջի այլոց պարագելով արևելեան հին լեզուներով՝ Վ. Պատկանեան 1863 տուեց մագիստրոսի քննութիւն և իբրև շարագրութիւն ներկայացրեց իւր «Опытъ исторіи династіи Сасанидовъ по свѣдѣніямъ, сообщаемымъ армянскими писателями, որով արժանացաւ մագիստրոս կոչման (1863, մայիսի 18), որից յետոյ նոյն տարու սեպտեմբերին համալսարանում դոցենտի պաշտօն ստացաւ: Յաջորդ տարին նա տպեց իւր առաջին լեզուագիտական հետազոտութիւնը Изслѣдованіе о составѣ армянскаго языка, որով ստացաւ հայերէն լեզուի դոկտորի ուսումնական բարձրագոյն աստիճանը (1864, մայիս 11):

Այս պաշտօնական աշխատութիւններն աւարտելուց յետոյ, որոնք կարևոր էին ուսումնական աստիճաններ ստանալու և պրոֆէսորի պաշտօնին ընտրուելու համար՝ Վերովրէ Պետրոսեան անձնատուր եղաւ իւր միանգամ արդէն ընտրած առարկային, հայագիտութեան, և գրեթէ իւրաքանչիւր տարի լոյս էր ընծայում որևէ աշխատութիւն: Այս աշխատութիւնները որոց մեծագոյն և հետաքրքրական մասը զրուած է ռուսերէն լեզուով՝ երեք զլիսաւոր կարգի կարելի է բաժանել. ա) հայ մատենագիրների հրատարակութիւն, և նոցա ռուսերէն ամբողջ կամ քաղուածօրէն թարգմանութիւնները ծանօթութիւններով հանդերձ, բ) Պատմական հետազոտութիւններ, գ) լեզուաբանական հետազոտութիւններ:

Առաջին կարգից ուշագրութեան արժանի են Մխիթար Այրիվանեցու (1867), Մաղաքիա աբեղայի (1870), Անանիա Շիրակացու (1877), Սեբէոսի (որի հետ միասին Մխիթար Անեցու պատմութեան սկիզբը, որ ինքը գտաւ—1879), Փաւստոսի (1883), Թովմայ Արծրունու (1887) հրատարակութիւնները հայերէն լեզուով: Մխիթար Այրիվանեցու (1869), Մովսէս Աղանկատուացու, Սեբէոսի և Գլենդի պատմութեանց ռուսերէն թարգմանութիւնները ծանօթութիւններով և յաւելուածներով հանդերձ, Հայոց աշխարհագրութիւնը Լ. Գարի (Մովսէս Խորենացու անուանուած),

ռուսերէն և հայերէն, ընդարձակ յառաջաբանով, բաղմաթիւ ծանօթութիւններով և երկու քարտէսով (1877):

Նորա պատմական հետազոտութեանց մէջ (բոլորը ռուսերէն լեզուով) յիշելու է, բացի Սասանեանց յեղի պատմութեան Փորձը՝ նաև հետևեալ աշխատութիւնները. Օրագիր Սպահանի պաշարման Աֆղանների ձեռքով (1870), Մողոլների պատմութիւն հայ աղբիւրներից (հա. Ա. 1870, հա. Բ. 1874) Թաղաթ-Փաղասարի կարծեցեալ արշաւանքը դէպի Խնդուսի եղերքը (1879), Վանի արձանագրութիւնները և նոցա նշանակութիւնը առաջաւոր Ասիայի պատմութեան համար, (Յօդուածներ Հանրային կրթութեան նախարարութեան Օրարում (1874—1883), որոց Բ, Գ և Ե գլուխներում նա քննում է Մ. Խորենացու Ա. զրքի աղբիւրը, այսինքն Մար Աբաս Սատինան, Հայոց նախկին պատմական աւանդութիւններն — Արարատ, և Վրաց հին ժամանակագրութիւնը, որ այնքան աղմուկ հանեց Վրաց մամուլին մէջ):

Լեզուաբանական հետազոտութեանց մէջ, բացի վերէն յիշատակուած հետազոտութիւնը հայերէն լեզուի կազմութեան մասին, նշանակելու է և հետևեալները (բոլորը ռուսերէն) հետազոտութիւն հայ լեզուի բարբառներին (1869), Մի. քանի խօսք հին հայկական ամիսների մասին (1871), Թէ ի՞նչ տեղ է բռնում հայերէն լեզուն հնդկ-եւրոպական լեզուների շարքում (1879), Հայերէն բառարանի նիւթեր, (տետր Ա. 1882, տետր Բ. 1884), Գնչուներ. մի քանի խօսք Անդրկովկասի Բոշանների և Վարաչիների բարբառների մասին (1887):

Բացի այս աշխատութիւններից Վերովբէ, Պետրոսեան ունի զրաժ և ուրիշ յօդուածներ Ռուսաց և արտասահմանի լրագիրներում *) իւր մականունով կամ Restin, Restaing կեղծանուններով, նոյնպէս և մասնակցել է Ռուսաց հանրագիտական (Энциклоп.) բառարանում հայերէն լեզուի, պատմութեան և աշխարհագրական բաժիններում:

*) Journal Asiatique, Revue Orientale, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія ևն: Նորա առաջին աշակերտական յօդուածը, «О сатирахъ и сатирахъ Кантемира» վերնագրով, տպուած է Ստաւրպոլի նահանգական Օճկուցմանց մէջ («Ставр. губ. Вѣдом.») 1853 թ. 2:

Թէ ինչ գիտնական արժանաւորութիւններ ունին այս աշխատութիւնները, և ինչ նշանակութիւն ունեցաւ Հանգուցեալ ուսուցչապետն իբրեւ ուսեալ Հայագէտ՝ մեր Համառօտ կենսադրական յօդուածի նպատակից դուրս է սոցա պատասխանել: Հանգուցեալի կերպարանքը դեռ մեր աչքի առջևն է, նորա ձայնը Հնչում է մեր ականջին. այսպէս տպաւորութեան տակ դժուար է առարկայական (objectif) տեսակէտից նայել գործին վերայ և գրեթէ անկարելի է լինել բոլորովին անաչառ: Այսպիսի քննադատական մի յօդուած կարելի է գրել ժամանակ անցնելուց յետոյ, երբ Հանգուցեալի անձնաւորութեան յիշատակն այլևս արգելք չի լինել նորա աշխատութիւններն իբրեւ որևէ աշխատութիւններ նկատելու: Սերկայումս բաւականանում ենք միայն ասելով, որ այս աշխատութիւններով նա Ռուսաստանում շարունակեց իւր նախկին վարժապետի, Մկրտիչ Լամբի գործը, ծանօթացնել ռուս գիտնականներին Հայոց մատենադրութեան ու պատմութեան հետ, մատչելի դարձրեց Ռուսաստանում պարպող Հայագէտներին եւրոպական մատենադրութեան մէջ մշակուած պատմական և լեզուաբանական նորութիւնները. գիտնական ո՞՞ մտցնելով Հայոց պատմութեան և գրականութեան ուսումնասիրութեան մէջ՝ ցրուեց այն առասպելական խաւարը, որ պատում էր մեր նախկին պատմութիւնը և մի քանի պատմագիրներին, իւր շարադրութիւններով նոյնպէս և դասախօսութիւններով կրթեց նոր սերունդ Հայագէտներին: Սորա գրութեան ո՞՞նչ այնքան պարզ և գեղեցիկ է, որ Հին-պատմական և լեզուաբանական հետազօտութիւնները կարգալիս մարդ մոռանում է, թէ նոքա մասնագիտական, շատերին ձանձրալի և անհետաքրքրական նիւթեր են, և կարդում է ինչպէս վէպ: Նա իւր որևէ շարադրութիւնը գրելիս՝ աչքի առաջ է ունեցել նոյն նիւթին վերաբերեալ բոլոր գրականութիւնը: Մենք ինքներս լսել ենք նորա բերանից այս խօսքերը, թէ «իմ զրուածներն իսկ կարող են չհաւանել կամ պախարակել, բայց ինձ մեղադրել, թէ ես գրածիս գրականութեանը ծանօթ չեմ» ոչ ոք չէ կարող: Որևէ բանի ձեռնարկելիս՝ ես ծանօթանում եմ բոլոր գրականութեան, որ նոյն նիւթին վերայ կարելի է գտնել: Պէտք է ասել, որ ոչ

որ մեղադրող չկար նորան, ուրեմն նորա այս խօսքն ինքնապաշտպանութիւն չէր, այլ նա բացատրում էր իւր աշխատելու եղանակը, յորդորելով իւր խօսակցին՝ նոյն կերպով մանրամասնօրէն ծանօթանալ գրականութեան հետ որևէ նիւթի վերայ գրելիս:—Նորա երկասիրութեանց արտաքին կողմի մասին եթէ կայ անհիւս մի մեղադրանք՝ այն է, որ նորա հայերէն հրատարակութիւնները (հին մատենագիրների) զուրկ են ծանօթութիւններից և մշակութիւնից, մինչդեռ նոցա ուստիէն թարգմանութիւնները նա ճիւղացրել է հետաքրքրական ծանօթութիւններով, յառաջաբաններով ու յաւելուածներով, նոյնպէս և այս, որ նորա բոլոր գիտական գրուածքները ուստիէն լեզուով լինելով՝ մատչելի չեն Հայերի մեծամասնութեան (Տաճկաստանում և Ռուսաստանում), նոյնպէս և եւրոպացի գիտնականներից շատերին, որոնք ծանօթ չեն ուսու լեզուին: Այս պատճառով պէտք կ'լինի նորա գրուածքները, գոնէ քաղուածօրէն թարգմանել և հայերէն տպել, որպէս զի ընդհանրաւոր ընթերցողներին մէջ և սպասուած արդիւնքն արտաբերին*):

Իբրև համալսարանի ուսուցչապետ՝ Քերովէն Պետրոսեան անգուգական ուսուցչապետ էր ուսանողներին համար: Նորա բարձր հասակը, խելացի դէմքը, հանդարտ հայեացքը, շարժմանց բարեձևութիւնը՝ արդէն գրաւում էին նորա ունկնդիրներին: Բայց այս արտաքին բարեկազմութեան լաւ տպաւորութիւնը կրկնապատկւում էր նորա հոգեկան, աւելի ճիշտն ասած բնաւորական առաւելութիւններով, բարեխղճութիւնը իւր պաշտօնը կատարելիս, վեհանձնութիւնը, փոքրոգի եասականութիւնից հեռու լինելը, այն ծանր և վայելուչ զիւրքը, որ նա գիտէր տալ իւր շարժման ու խօսակցութեան՝ անասելի պատկառանք էին ազդում ուսանողներին և նոցա աչքում նորան նմանեցնում էին Ողիմպեան Արամազդին: Եթէ աւելցնենք և այն, խիստ քիչերին օժտուած ձիրքն, ատենաբանութեան ընդունակութիւնը՝ մենք կկարողանանք մակաբերել այն մեծ յարգանքն ու սէրը, որ նա վայելում էր ուսանողներին

*) Խիստ օգտակար գործ արած կ'լինէր Հայ. գրքերի հրատ. Ինկերութիւնն, եթէ այս ձեռնարկութեան գլուխն անցնէր, հեղինակի ժառանգների համաձայնութեամբ:

կողմից, մանաւանդ վերջի ժամանակները, երբ տկարութեան պատճառով սակաւ էր գալիս համալսարան: Ատտարիալ տօն էր ուսանողներին համար, երբ լսում էին, թէ Վերովբէ Պետրոսեան այսօր Վարսից պատմութիւն պիտի կարդայ: Լսարանում բոլոր տեղերը նախապէս բռնում էին խիտ առ խիտ նստած ուսանողներն և սպասում անհամբեր նորա գալուստին: Ղեմարանական ժամից ճիշտ 25 վայրկեան անցած՝ երկար նրբանցքի ծայրից լսվում էր նորա քայլերի ձայնը, և մի յաղթական շշուկ «գալիս է, գալիս է» ականաց դուրս էր պրծնում լսարանած ուսանողների շրթունքից: Մտնում էր Վերովբէ Պետրոսեան, գլխի թիթեւ շարժումով բարեւում ուսանողներին և ամբիոնը բարձրանում: Նրբ թեկերը ամբիոնի զրակալին վերայ ծալած մի քանի թոպէ ուշաբերում էր նախկին դասախօսութեան վերջը և նոյն աւուր խօսելիքի սկիզբը՝ խորին լռութիւն և անհամբեր անձկութիւն տիրում էր ուսանողներին: Բաց էր անում այնուհետեւ բերանը Վերովբէ Պետրոսեան, և նորա ծանր խօսուածքի ու յստակ արտասանութեան շնորհիւ ոչ մի բառ, ոչ մի շեշտ չէր խռսաւորում ուսանողներից, որոնք լսում էին նորա խօսքերը նոյն պապականի, ինչպէս խոպան երկիրը ծծում է անձրևի առաջին կաթիլները:—

Նա գիտէր իւր առարկան հետաքրքրական դարձնել իւր լսողներին, և այնպիսի մի չոր նիւթ, ինչպէս Վարսից նոր պատմութիւնն է, որի արտաքին աշխարհավարութիւնը բովանդակվում է գրեթէ միայն «արշաւել, ասպատակել, սպանել, յաղթել, յաղթուել» գաղափարներում, իսկ ներքինը՝ «կողոպտել, յափշտակել, կուրացնել, բանտարկել, սպանել, զեղխութիւն առնել» գաղափարներում՝ լսում էին ուսանողները մեծ ուշադրութեամբ, զգածվում նորանով և առհասարակ հետաքրքրվում Վարսկաստանի անցեալով ու ներկայով:

Նոյն յարգանքն ու պատիւը վայելում էր հանգուցեալը և իւր ընկերների ու բարեկամների շրջանում, շնորհիւ իւր խոհեմութեան, որով գիտէր խօսելու և լռելու ժամանակը, և վայելչութեան իւր բոլոր վարք ու բարքին մէջ: Հայ մնալով հանգերձ՝ նա կատարեալ եւրոպացի էր իւր վարքով: Նորա մասին կարելի է ասել համարձակ, թէ նա գիտէր պահել իւր

պատիւը, և պատիւ չէր փնտռում. ուստի և պատիւը գնում էր նորա հոռից:

Նա մեռաւ իւր կեանքի ամենապողպեղ շրջանում, երբ, չունենալով ոչ մի նիւթական հոգ և փառքի ձգտումներ, զինաւորուած զիտութեան մատակարարած բոլոր միջոցներով, իւր երկարամեայ աշխատութիւններով փորձառու դարձած՝ նա կարող էր իւր կեանքը նուիրել միայն զիտութեան և իւր գլուխ-գործոցներն երկասիրել...

Բայց խեղճեանի հիւանդութիւնը լեարդում, որ մօտ երկու տարի հետզհետէ խզում էր նորա կեանքի թիւն՝ անցեալ տարուան վերջերում սաստկացաւ և անկողին ձգեց նրան, որ վերջի չորս-հինգ ամիսն իսկապէս ոչ թէ ապրում էր, այլ տանջվում, կռուելով անբժշկելի ախտին հետ իւր բոլոր կազմութեամբ, բոլոր կենդանական ոյժով: Հիւանդութեան պատճառով վերջի ամիսներում կերակուրը մարսել չկարողանալով՝ հիւժուեցաւ Ֆրիդկապէս, մինչև այն աստիճան, որ ապրիլի 2-ին նորա կազմուածքն այլ ևս ոյժ չունեցաւ կռուելու սարսափելի խեղճեանին հետ և զինաթափ եղաւ...

Հանդուցեալ ուսուցչապետը անդամ էր հետեւեալ ուսումնական Հաստատութեանց.

Ներգործական անդամ — Ռուսաց Հնագիտական Ընկերութեան (Русск. Археолог. Общество, ընտրուած 1860 թուին).
Գերմանական Արևելեան Ընկերութեան (Deutsche Morgenländische Gesellschaft, ընտր. 1860 թ.).
Այսերական Ազատ-տնտեսական Ընկերութեան (Импер. Вольно-Экономич. Общ., ընտր. 1870 թ.),
Ռուսաց Այսերական Աշխարհագրական Ընկերութեան (Импер. Русское Географич. Общ., ընտր. 1873 թ.).
Թղթակից-անդամ Փարիզի Ազգագրական Ընկերութեան (Société d'Ethnographie, ընտր. 1876 թ.)
Ներգործական անդամ — Գերմանական ազատ Հաստատութեան զիտութեանց, արուեստների և հանրային կրթութեան (Freie Deutsche Hochstift für Wissenschaften, Künste und allgemeine Bildung, ընտր. 1878),
Փարիզի Ասիական Ընկերութեան (Société Asiatique, ընտր. 1880 թ.),
վերջապէս Թղթակից-անդամ Ս. Պետերբուրգի Գիտութեանց Ակադեմիան (Академія Наукъ, ընտր. 1884 թ.):

Ս. Ս.

ԳԱԲՐԻԷԼ ԱԻԱԳ ՔԱՅԱՆԱՅ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Հրատ. «Արար» Հանդիսի.

ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՌԱԳ ԲԱՀԱՆԱՑ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

† 13 ապրիլ 1889

ԻՆՊՆԱԿԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *)

Տէր Գարրիէլ մագիստրոս աւագ քահանայ Պատկանեան ծնուած է Թիֆլիսում 1802 թուին, փետրուարի 26-ին:

Հայրն էր Սերովէէ վարժապետ Պատկանեան Պոլսեցի, որին մանկութեան ժամանակ ուսում ստանալու համար ծնողները ուղարկել էին Վիենտիկի Ս. Ղազարու վանքը և Տրիէստ: Լաւ սովորելով Հայերէն՝ 1792 թ. վերադառնում է Պոլիս, որտեղից 1793 թ. մեկնում է Թիֆլիս, այնուհետև 1817 Նոր-Նախիջևան, 1819 Աստրախան դերդաստանով և Գարիէլ որդով հանդերձ, որը այս ժամանակ արդէն եօթը տարեկան էր: Փոքրիկ Գարրիէլը այստեղ առաջին անգամ մտաւ Աղաբաբեան ուսումնարանը, որտեղ նորա հայրը դասախօսում էր հայ լեզուն: 1816 թ. ուսումնարանից դուրս գալով Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի հրաւիրանօք ընդունեց Հոգևորական կոչում, հետևեալ 1817 թուին ուրար ստացաւ և միևնոյն ժամանակ Հոգևոր դպրոցի վարժապետ նշանակուեցաւ:

Եւս պաշտօնին մէջ մնալով հանդերձ՝ 1821 թուին նշանակուեցաւ նաև տեղւոյն հայոց Հոգևոր կոնսիստորիայի ատենապետ, և առաջնորդի քարտուղար ու թարգման:

1822 թ. հրատարակեց «Վարդապետութիւն ուղղափառութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» գրքոյը: 1823-ին ըն-

Ի Տէր հանգուցեալ Տ. Գարրիէլ աւագ քահանայի կեանքի մասին մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ տալ ցանկանալով՝ բաղաւոր ենք, որ կարող ենք այստեղ տեղաւորել նորա ինքնակենսագրութիւնը, գրաբառից թարգմանելով և տեղ տեղ, ուր հարկն ստիպում էր փոքրիկ կրճատումներ անելով որոնք սակայն բուն կենսագրական նիւթերին չէին վերաբերում:

Եւս ինքնագրութիւնը կարծում ենք, աւելի նպատակայարմար և համապատասխան է, քան ուրիշ որ և է, թէպէտ խիստ ընդարձակ կենսագրութիւններ հանգուցեալի մասին:

գարձակ պատասխան 1824-ին տեղի ունենալու ծռազատիկը ցանկացողներին դէմ:

Հետեւեալ տարին, 1825 թուականին, լոյս ընծայեց «Աղէքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը» Վիոգորոս Սիկկիացու հրատարակութեան թարգմանած: Նոյն թուականին սեպտեմբերի 25-ին, Պաբրիէլ Պատկանեան ամուսնացաւ Եղիսաբէթ Միլքոնեան Սուղուկեանցի հետ, որից ունեցաւ ինն զաւակ:

1826-ին դեկտ. 15 ծնունդ Լստրախանում Յովհաննէս որդին, այնուհետեւ Նոր Նախիջևանում ծնան նորա միւս զաւակները, 1828-ին, օգոստոսի 25-ին Մարիամ դուստրը, 1830-ին հոկտ. 5-ին, Ռափայէլը, 1834, փետր. 2-ին, Վառվառէ, 1835-ին, մարտի 1-ին Վահագն, 1837-ին Արուսեակ, որ մեռաւ մի տարեկան հասակում, 1839, Հրաչեայ, որ մեռաւ մի տարեկան հասակում, 1841-ին Լուսաբեր 1843-ին Սովիա:

1825 թ. տիրացու Պաբրիէլը գործակից է լինում Լստրախանայ փոխ-նահանգապետ Սմիրնովին՝ հայերին երդուեցնելու Նիկողայոս նորապսակ կայսեր հպատակութեան: 1826 թ. փետրուարի 14-ին ձեռնադրվում է սարկաւազ: 1827 թ. հրաւիրվում է Նոր Նախիջևան, ուր գտնվում էին նորա ծնողները, քաղաքային գլխորդում ուսուցչութեան պաշտօնով, որտեղ նա մինչև 1831 թ. աւանդում է հայերէն:

1831-ին յուլիսի 1-ին Ներսէս արքեպիսկոպոսի հրամանով գնում է Վիշնև տեղւոյն հոգևոր կառավարութիւնը թեմական կոնսիստորիա գարձնելու: Հետեւեալ 1832 թ. յուլիսի 17-ին, Ղրիգորուպոլիս քաղաքում քահանայ ձեռնադրուելով՝ ուղարկվում է Նոր-Նախիջևան:

Նիկողեցական հաշիւ պահանջելիս՝ առաջնորդի և հասարակութեան մէջ զժտութիւն է ծագում. և Տէր Պաբրիէլը երկու կողմից ևս հրաւիրվում է այդ հաշիւը քննելու: Բայց որովհետեւ այս քննութիւնը նպաստաւոր չէ լինում հասարակութեան համար՝ ուստի 1845 թ. երբ Ներսէս արքեպիսկոպոսը ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրուելով գնում էր Եջմիածին՝ Նոր Նախիջևանում ցանկանալով շահել հասարակութեան սիրտը, որի քաղաքագլուխ Յարութիւն Խալիբեանը Տէր Պաբրիէլին ռիսիրիմ թշնամին էր՝ նորան Նախիջևանից հեռացնելով գերդաստանով հանդերձ Թիֆլիս տեղափոխեց:

Այս ժամանակ Տէր Պաբրիէլի Յովհաննէս և Ռափայէլ որդիքը սովորում էին Լազարեանց ճեմարանում, իսկ Վահագն Վորունէժի ղենուորական դպրոցում:

Բայց Ներսէս կաթողիկոս նորա թշնամիների սիրտը շահելու համար Տէր Պաբրիէլի Յովհաննէս և Ռափայէլ որդիներին հանել է տալիս Լազարեան ճեմարանից և Բեսսարաբիոյ ու Թիֆլիսի կոնսիստորիաներին թոյլ չէ տալիս Վահագնին վկայական տալ. այնպէս որ այս երեք որդիքը ստիպուած էին Թիֆլիս վերադառնալ իրենց հօր մօտ, մինչդեռ սա ինքը ոչ մի պաշտօն չունենալով նեղ վիճակի մէջ էր ապրում:

Բայց Տէր Պաբրիէլ չվհատեցաւ և ջանաց կրօնուսոյցի պաշտօն ստանալ Թիֆլիսի արքունի ճեմարանում, որի հոգաբարձու զենկրալ Սմիրնովը Ներսէս կաթողիկոսի ծանօթն էր և Տէր Պաբրիէլի բարեկամը: Նրբ հոգաբարձուն 1846-ին Ներսիսի կարծիքը հարցրեց այս մասին, Ներսէս պատասխանեց, թէ ինքը մտադիր է Տէր Պաբրիէլին աեսուչ նշանակել Ներսիսեան դպրոցում:

Յիրաւի, 1850-ին կաթողիկոսը իր խօստացածը կատարեց, սակայն առանց հարցնելու թէ այն հինգ տարիներում Տէր Պաբրիէլը զերգաստանով ծանրաբեռնուած ի՞նչպէս անցրեց իր օրերը այնպիսի մի քաղաքում, որ ապրուստի դժուարութեան կողմից հաւասարվում է Պետերբուրգին:

Տէր Պաբրիէլ այս ժամանակ բացել էր Թիֆլիսում գիշերօթիկ վարժարան, որտեղ սովորում էին հայերէն, վրացերէն, ռուսերէն, գաղղիերէն և գերմաներէն: Նոյնպէս կարգի էր բերել և իր տպարանը և սկսել էր տպել իր «Արարատ» շաբաթաթերթը:

1851 թ. մայիս ամսում Ներսէս կաթողիկոսը հրամայեց Տէր Պաբրիէլին վերադարձնել Նոր-Նախիջևան, որի նորընտիր առաջնորդը Մատթէոս, տեսնելով որ Խալիբեանը կաթողիկոսի կոնդակի վերայ յոյս դրած չէր կամենում եկեղեցական գումարների հաշիւը տալ, բողոքել էր ներքին գործոց նախարարութեան: Նրբ Տէր Պաբրիէլ նոյն մայիս ամսում Նոր Նախիջևան հասաւ, առաջնորդը նրան ծիրանի խաթէ փիլոն պարգևեց, հոգեւոր կառավարութեան նախանշամ կար-

գեց և իրեն փոխանորդը ընտրեց եկեղեցիների մէջ ու հետը
Խրիմ տարաւ Աւրոնցով կոմսի որդու հարսանիքին:

Խրիմից վերադառնալիս, Տէր Պաբրիէլը իմացաւ, որ Ներսէս
կաթողիկոսը, բարկանալով Մատթէոս արքեպիսկոպոսին
վրայ հոգևոր կառավարութեան նախագահութիւնը և
ուրիշ արտօնութիւններ Տէր Պաբրիէլին սուած լինելուն
համար, Սարգիս Չալալեանին ուղարկել է՝ վեճակը քննելու
և պատուիրել է գաղտնապէս Տէր Պաբրիէլին ղէմ զննելու
համար հոգևորականներին, որոնք նորա բացակայութեան ժա-
մանակ բաղմամբիւ բողոքներ են զրած եղել Սինոդին և ներ-
քին գործոց նախարարին:

Վահանաների բողոքը նախարարը ուղարկում է Ներսէս
կաթողիկոսի քննութեան և սա հրամայում է Սինոդին զրկել
Տէր Պաբրիէլին բոլոր քահանայական իրաւունքներից, դուրս
անել հոգևոր կառավարութիւնից և բողոքը քննութեան առնել:

Այսպէս 1852 թուականի սկզբում, Սինոդի հրամանը
հասնում է Նախիջևան և Տէր Պաբրիէլը զրկվում է քահա-
նայագործութեան իրաւունքից և հոգևոր կառավարութեան
նախանդամութիւնից: Բայց թէ քննութիւնը ի՞նչ արդիւնք ու-
նեցաւ, ոչ ոք չիմացաւ, որովհետեւ ժամանակը պահանջում
էր ճշմարտութիւնը ոչ թէ երևան հանել, այլ ծածկել, ըստ
որում մի կողմից Խալիբեանը առաջնորդին հաշիւ չէր տա-
լիս, իսկ միւս կողմից Ներսէս կաթողիկոս կոնդակով Խալի-
բեանին յանձնում է առաջնորդական իշխանութեանց բոլոր ի-
րաւունքները, այնպէս որ Խալիբեան Նոր Նախիջևան քա-
ղաքի թէ հոգևորական և թէ աշխարհական տէրը դարձաւ:

Անցաւ 1852 թուականը, անցաւ և 1853-ի կէսը: Տէր
Պաբրիէլ սկսեց բողոքագիր պատրաստել, Սինոդի և կաթողի-
կոսի ձեռքով նախարարին յանձնելու համար, թէ ես չ'զիտեմ,
ի՞նչու համար Սինոդը դեռ քննութիւն չարած պատժել է,
ե՞րբ պէտք է լինի քննութիւն, ի՞նչ պէտք է քննուի, ո՞վքեր
են քննիչները և ի՞նչու ինձից ոչինչ չեն հարցնում: միթէ
Թիֆլիսում ես քիչ ժամանակ պարապ մնայի, խնդրեմ ինձ
դատաստան և իրաւունք անել:

Տէր Պաբրիէլ ինքը նիւթեր ժողովեց և բողոքագիրը
խմբագրեց, բայց որովհետեւ լաւ զիտէր, թէ այն մի բողոքա-

դրի վերայ պէտք է հիմնուի քննութեան մանրամասն գործը, որի մէջ պէտք է յայտնուէին բազմաթիւ դաղտնի թշնամութիւններ ու զրկանքներ, որոնցից այնքան զգուշ էր Տէր Պաբրիէլը, պէտք է երեւան կային այն բոլոր որոգայթները, որոնք 1831 թուականից ի վեր նորա գէմ լարում էր Խալիբեան և այն հնարագիտութիւնները, որոնք նա գործ էր դնում զրաւելու համար անաշու և անկաշառ կոշուած 'Ներսէս կաթողիկոսի սիրտը, քաջ գիտենալով որ այս խնդրագրից յետոյ կամ ինքը Տէր Պաբրիէլը պէտք է աքսորուէր 'Նոր Նախիջևանից կամ Խալիբեանը պէտքը կորչէր և 'Ներսէս կաթողիկոսը մեծ անբաւականութիւնների մէջ ընկնէր, ուստի՝ Տէր Պաբրիէլ չհամարձակեցաւ իր ըստ քմաց զրաժ բողոքագիրը մատուցանելու, այլ փնտռեց և գտաւ մի քաջ փաստաբան Պարչիւսկի անունով, որի հետ ծանօթանալով Սարապետ Բամայէլեանցի, իր խոստովանորդու միջնորդութեամբ, ցոյց տուեց նորան իր բողոքագրի նիւթերը և ուրիշ վաւերական թղթեր, որոնք հարկաւոր էին գործի համար:

Այս ժամանակ Պարչիւսկի փաստաբանը վարում էր Յարութիւն Թերզեանի գործը, որ Տէր Պաբրիէլ Տէր Աիմէօնեանցի խորհրդակցութեամբ գիշեր ժամանակ պատուհանից հրացան էր արձակել պոլսեցի Յովհաննէս Թուֆլիքեանի վերայ (մինչդեռ Տէր Պաբրիէլ Պատկանեան Թիֆլիսում էր) և նորա ծնօտը վերաւորելով, խեղաթիւրել է նորա երեսը և մի քանի տարուց հետէ բանդումն էր գտնվում: Պարչիւսկի զրում էր նորա մասին, իսկ Բամայէլեանցը միջնորդ էր փաստաբանի և բանդարկեալի մէջ:

Պարչիւսկին Տէր Պաբրիէլ բողոքագրի բովանդակութիւնը կարդալով տալիս է այն Բամայէլեանցին, որ տանի Տէր Պաբրիէլին և նորան ասէ, թէ ինքը—Պարչիւսկին — նոյն օրերը Ռոստովից պէտք է տեղափոխուի 'Նովոչերկասկ, ուր մի գործ կայ, որ եթէ նա մինչև օգոստոսի սկիզբը աւարտէ 3,500 ռուբլի կ'ստանայ, իսկ եթէ Տէր Պաբրիէլը մինչև այն ժամանակ 1,500 ռուբլի պատրաստի, ինքը խօսատնում է զրեւ նորա բողոքագիրը: Բամայէլեանցը հարցնում է Պարչիւսկուց, թէ Տ. Պաբրիէլ այս թղթով ի՞նչ է կամենում ձեռք բերել և Պարչիւսկին բոցավառ աչքերով պատասխանում է, թէ

Տ. Պաբրիէլը սորանով կամենում է Խալիբեանին բարոյապէս սպանել և սկսում է մի առ մի թուել, թէ ահա Ներսէս կաթողիկոսը յանձաւոր է այս բանում, որ նախարարը քահանաների բողոքադիրը նորան է ուղարկել քննելու և նա պէտք է քննութիւն բացանէր և քննիչների և իր կարծիքը պարզէր, որպէս զի եթէ նախարարը Տէր Պաբրիէլին պատժի արժանի գանէ, կաթողիկոսին յանձնել նորան պատժել, բայց եթէ այժմ քննութիւնից դուրս կայ, որ քահանաների բողոքները զրպարտութիւններ են **Տ.** Պաբրիէլի վրայ, ինչու համար սա արդէն պատիժ կրեց և դեռ կրում է, ինչպէս յանձաւոր և արդէն դատաստանով դատապարտուած:

Իսկ այս վաւերաթղթերից յայտնի երևում է թէ Սարգիս վարդապետն է լարել այս որոգայթը և Ներսէս կաթողիկոսը հոգեւոր կառավարութիւնից հեռացրել է նախագահին (**Տ.** Պաբրիէլին), որ առաջնորդից նշանակուած է եղել և նախարարի հրամանով հաշիւ էր պահանջում, և Խալիբեան կաթողիկոսին չափ յանձաւոր է, որովհետեւ Ռմիւռնիայի հրկիզեալների համար ժողովուած հազար պոլումպիրեալը տարիլ և առաջնորդութեան կոնդակ է ստացել, որպէս զի առաջնորդը և հոգեւոր կառավարութիւնը չկարողանան նորանից հաշիւ պահանջել եկեղեցական 350,000 ոտւբլի մեծ գումարի մասին: Եթէ **Տ.** Պաբրիէլը այս բողոքը հասցնէ ուր հարկն է, յիրաւի, Խալիբեանին սպանած կ'լինի՝ բացի այս մեծ դժգոհութիւն կ'լինի Եթովին, որից կսկսեն հարց ու փորձն անեն, թէ ի՞նչու այնքան վիշտ ու նեղութիւն է կրել **Տ.** Պաբրիէլը 1830 թուականից մինչև 1845 թ. Նոր Նախիջևանում, 1845 թ. մինչև 1851 թուականը Թիֆլիսում և 1851 թուականից մինչև այժմ՝ դարձեալ Նոր Նախիջևանում, և մի՞թէ արդարադատ ատելութիւնը թոյլ կ'տայ հզօրներին այսքան հարստահարել փոքրներին, մանաւանդ երբ ապացուցուի թէ այս ամենը եղած է ի հաճոյս ոմանց:

Մինչև անգամ բաւական է եթէ հաստատուի, թէ Ներսէս կաթողիկոսը հալածել է ոչ միայն **Տ.** Պաբրիէլին, այլ նաև նորա որդիներին միայն այս պատճառով, որ բարկացած է **Տ.** Պաբրիէլի հօր, Սերովբէ վարժապետ Պատկանեանի վերայ:

Տ. Պաբրիէլը ինչ որ գրել է, բոլորին համար հաւատարիմ

վկաներ ունի և նորա վկաները կենդանի են և են. Իսմայէլեանցը, որ բարեկամ էր Խաչուկ Թերզեանին, իսկ Թերզեանը թշնամի էր Խաչիբեանին, որովհետեւ սա չէր կամենում նորա բանդից դուրս գալուն. ուստի Իսմայէլեանցը ուրախութեամբ պատմում է Թերզեանին բոլորը, ինչ որ լսում է Պարչիւսկուց. բայց Թերզեանը առանձին թշնամութիւն ունէր Տ. Պար. Պատկանեանի հետ, որովհետեւ սա Թուֆլիքեանի կոնսիստորեայի հոգևոր կառավարութեան տուած հրամանի համաձայն քննել էր Տ. Պարբիէլ Տէր Սիմէօնեանցին Թուֆլիքեանի վերայ հրապանած թուութեանց մասին, որովհետեւ մինչև Թերզեանը Թուֆլիքեանի պատուհանի տակ թաք կացած է եղել նորան սպանելու համար, Տ. Պարբիէլ Տէր Սիմէօնեանց իր գռանը կանգնած խօսելիս է եղել մէկին հետ և երբ հրացանի որոտագին ձայնը լսում է, Տէր Պարբիէլ Տէր Սիմէօնեանցը ասում է իր խօսակցիին թէ երևի պոլսեցի Յովհաննէսին ղարկին:

Վիչ ժամանակ անցած, երբ Թուֆլիքեանը իր վէրքից փոքր ինչ առողջանալով լսում է այս բանը, սխտում է հետամուտ լինել: Տ. Պարբիէլ Պատկանեանի հոգևոր կառավարութեան նախագահ դառնալիս այնտեղ արդէն գտնվում էր կոնսիստորեայի հրամանը, որ այս բանի մասին քննութիւն լինի Թուֆլիքեանի խնդրի համաձայն:

Բայց Տ. Պարբիէլ Պատկանեան չէր շտապում զործը տուած տանելու, յուսալով որ թերեւ հաշտութիւն կայանայ Թուֆլիքեանի և Թերզեանի ու Տէր Սիմէօնեանցի մէջ, որովհետեւ Տ. Պարբիէլ Պատկանեան սիրում էր Տ. Պարբիէլ Տէր Սիմէօնեանցին:

Այս սէրի պատճառը հետեւեալն էր. 1832 թ. նոյեմբեր ամսին Տէր Սիմէօնեանցի փոխանորդ եղած ժամանակ կրակ էր ձողած Տէր Պարբիէլ Պատկանեանի ախոռը, ուր տեղ այրուեցան նորա ձին, կառքը և ձմեռնային վառելիքը: Յաջորդ օրը Տէր Սիմէօնեանցը Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին եկաւ և Տ. Պարբիէլ Պատկանեանի հետ առանձնանալով իր մեղքը խոստովանեցաւ և Տ. Պարբիէլ Պատկանեանը ետ կացաւ այս հրձգութեան խնդիրը յուղելուց. այնուհետեւ նա Տէր Սիմէօնեանցի վրայ դուրս ելաւ, իբրեւ ապաշխարող վերայ, և երբ նա ամուսնացաւ, նրան Սիշենե ուղարկեց Վերսէս արքե-

պիտրոպոսի մօտ, որ քահանայ ձեռնադրուի իր հօր, Տէր Սիմէօնի փոխարէն, թէպէտ և լաւ զիտէր, թէ ինչպէս նորա հրձգութիւնը, նոյնպէս և խոստովանութիւնը. նոյն ինքն Տէր Սիմէօն Տէր Մարտիրոսեանի խորհրդովն էր, որ սորանով թա-
կարտ էր լարել Տէր Պ. Պատկանեանցի դէմ. որովհետեւ եթէ
սա—Պատկանեանը—յանձաւորի խոստովանութիւնից յետոյ
հրձգութեան վրէժը պահանջէր, նորան բամբասեն, իբր խոս-
տովանութիւնը հրատարակող, իսկ եթէ լռէ, փնասուի հրկի-
զութիւնից, որ հասնում է մինչև 500 ոռւբլի:

Իսկ այժմ Յովհաննէս Թուֆլեքեան իր ձեռքում ունե-
նալով կոնսիստորիայի հրամանը և օրէնսդէտ փաստաբանից
օգնութիւն գտնելով, դատաստանի ելաւ. ուստի և Տ. Պաբ-
րիէլ Պատկանեան չէր կարող յապաղել, որի պատճառով և
նրան շատ թշնամացել էր Թերզեան և մանաւանդ Տէր Սի-
մէօնեանցը: Մատթէոս արքեպիսկոպոսը Տէր Սիմէօնեանցին նշա-
նակել էր որբոց և այրեաց գանձանակի գանձապետ և նորա
ձեռքում գտնվում էր այս գանձանակին պատկանեալ վեց հա-
րիւր ոռւբլոց աւելի գումար: Երբ Տէր Սիմէօնեանցը հոգե-
ւոր կառավարութեան ատենում դատապարտուեցաւ, թե-
մական առաջնորդը հրամայեց գանձապահութեան հաշիւը
պահանջել նորանից և այն գումարը ու գանձապետութիւնը
ուրիշին յանձնել:

Տ. Պաբրիէլ Պատկանեանց առաջնորդի այս հրամանը
յայտնեց Տէր Սիմէօնեանցին, որ նոյն գիշերն և եթ, Խալի-
բեանի և իր քրօջ մարդի օգնութեամբ աշխարհականի ան-
ցաթղթով Լջմիածին փախաւ. (նա այնտեղ Ներսէս կաթո-
ղիկոսից խաչ և փիլոն ստանալով, յաղթանակով Նոր Նախի-
ջեան վերադարձաւ):

Երբ Խաչատուր Թերզեանը Իսմայէլեանցից լսեց Պարչիւ-
սիւս խօսքերը, նորա մտքում մի նոր միտք ծագեցաւ. կան-
չեց դատաւորներից մէկին, որի հետ մտերմութիւն ունէր.....
և նորան յայտնեց իր դաղափարը, թէ կարելի է այսպիսի մի
որոգայթ լարել թէ Տ. Պաբրիէլ Պատկանեանցը սպառնում
է Յարութիւն Խալիբեանին ոչ թէ բարոյական, այլ նիւթա-
կան մահ:

Եյս մասին խորհրդակցելով Խալիբեանի ականջը հաս-

ցրին և Թերզեանին բանդից ազատեցին, որպէս զի այն որոգայթը լարէ. և նա յաջողեցաւ Պարչիւսկու անունով որոգայթ լարել և ամեն կողմից օգնութիւն զօնելով՝ խաբեբայութեամբ Տ. Պաբրիէլ Պաականեանցին բանդը ձգեց, ուր Տ. Պաբրիէլ քնաց եօթը տարի, այսինքն 1853 թ. օգոստոսի 13-ից մինչև 1860 թ. մարտի կէսերը:

Իր բանդարկութեան առաջին օրերում Տ. Պաբրիէլ միտք յղացաւ գրել «Սանդուխտ կուսի մահը», որի մէջ նկարագրեց իր անցքերը, ամփոփելով երկու օրուան անցքերը նեղ շրջանակում:

1854 թ. աւագ ուրբաթ օրը գրեց «Մամունջք Յիսուսի Խաչին» (որը յետոյ Խրիմեան Հայրիկի խորհրդով շատ բնագարձակեց, աւեցնելով Վրիստոսի Թաղումը, դժոխքը իջնելը և յարութիւնը: «Սանդուխտ կուսի մահը» տպագրուեցաւ Պոլսում, իսկ «Մամունջքը Ռոստովում»): Թէ և բանդում չէր կարելի թուղթ ու գրիչ պահել, բայց այսուամենայնիւ նա 1854 թ. գրեց «Հայկերդը», որի մէջ Հայկին խօսել է տալիս իր որդիների վարք ու բարքի մասին, որոնց տակ ծածկվում էին Աստրախանի, Թիֆլիսի և Նոր Նախիջևանի Հայ բնակիչները. յետոյ խօսել է տալիս Աբէլի մահուան մասին, նկարագրելով նորա անմեղ մահը, որով բացատրում է իր պատանի ժամանակ կրած վեշտերը. յետոյ Հայկին խօսել է տալիս ջրհեղեղի մասին, որտեղ նկարագրում է իր Հալածողների վարքը. ոսկի տարիի առաջին օրը նշանակում է նորա Թիֆլիս տեղափոխուելը: Նոյի տեսիլը յետոյ աւելացրեց:

1855 թ. նա գրեց «Արամեղը», որի մէջ Հայկ անուան տակ ներկայացնում է իր անձը և բոլոր ժամանակ նկարագրում է իր գրած տառապանքները անիրաւ մեծատունների ձեռքից:

1856-ին գրեց «Արայի մահը», որի անմեղ մահուան տակ ներկայացնում էր իր Թիֆլիս աքսորուելը գերդաստանի Հետ. և այն նեղութիւնները, որ այնտեղ կրեց՝ Ներսէս կաթողիկոսի և նորա մտերիմների Հալածանքից:

1857-ին գրեց «Անուշաւանը»—(Օմիւռնայում տպուած), որ գուշակութիւն էր բանդից շուտով ազատուելուն, որի իրագործութիւնը խափանուեցաւ Պաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի առաջնորդ նշանակուելով: Երբ Տ. Պաբրիէլ բանդումը

լսեց՝ թէ Այվազեանը Խալիբեանի հետ միացել է իր հակառակ՝ «Հռիփսիմէն» գրելու միտք յղացաւ, որ յետոյ զրեց և տպագրուեց Ռոստովում:

1858-ին զրեց «Պարեաի մահը», իսկ 1858-ին՝ «Չաւան» և «Փառնակը», որոնք տպագրուեցան Չմիւռնայում: Այս երեք երգերում ուրախալիքը նկարագրում են նորա կեանքի յաջողութիւնները Աստրախանում, Նոր-Նախիջևանում, Արշինում և Թիֆլիսում: Իսկ տրամախանները նորա ձախորդութիւնը. սոցա բոլորում նա հեռուէ է Ճշմարտութեան, որը կ'հասկանան միայն նոքա, որոնք ուշագրութեամբ կ'կարգան նորա բազմաչարչար կեանքի զիպուածները:

1858-ին սկսաւ զրել «Պարոյրը», բայց հիւանդութեան պատճառով չ'կարողացաւ զրել նոյն ժամանակ ձեռք զարնեց և ուրիշ գրութիւնների, որոնք մինչև այսօր պարզագրուած չեն: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, երբ դոկտոր Յովսէփ Շիրմանեան մեր եկեղեցու ծոցը դարձաւ, Տէր Պաբրիէլ աւարտեց «Պարոյրը» և տպագրեց Չմիւռնայում: Բոլոր այս երգերում թէ և զիւցազները Հայկ և Հայկազունք են, բայց նոցա ճիշտ նպատակն է բացատրել ազգային պատմութեան ոգին, որովհետեւ թէ տեղը (բանդը) և թէ ժամանակը (երբ բռնանում էին Ներսէս կաթողիկոս, Սարգիս արքեպիսկոպոս Դալարեան, Պաբրիէլ վարդապետ Այվազեան և Խալիբեան) չէին ներում յայտնապէս զրել, որ մի գուցէ նոր փորձութիւն գայ նորա զրուիք:

1860 թուականին բանդից արձակուեց և սկսաւ մանկավարժութիւնով պարապել Նոր-Նախիջևանում: Բայց որովհետեւ նորա մանկավարժութիւնը խափանարար համարուեցաւ Խալիբեան զպրոցին համար, որ մեծ ծախսերով շինուած էր Թէոդոսիայում՝ ուստի 1861-ին յուլիս ամսում աքսորուեցաւ Վեհաօկայ և 1862-ի սկիզբը Սոսորոմայ, որտեղից 1863-ին յուլիս ամսին տեղափոխուեցաւ Պետերբուրգ, որտեղ իր Ռափայէլ որդու տպարանում տպեց «Նիկող», «Հայոց ազգի պատմութիւն», «Միջնաժգ», և ուրիշ տետրակ, «Ուսումն, ուսուցիչք և ուսումնարանք» վերնագրով, որի մէջ նախատեսում էր թէ Խալիբեան մեծածախս ուսումնարանը չի կարող այնքան պողպարել լինել, որ նորա արդիւնքը հաւասարէր զրա-

մագլխի տոկոսին, բայց և ոչ տոկոսի տոկոսին, ինչպէս և եղաւ ու փակուեցաւ այդ ուսումնարանը:

Վշտալի Պաբրիէլ Պատկանեանի երկասիրութիւններէն վերջին տպագրութեամբ Հրատարակուեցան «Հռիփսիմէ», «Երգադիր պատմութիւն Հայոց» և «Սանդուխտ կուսի եղբօր Երտաշէս մանկան փրկութիւնը», իսկ ձեռագիր մնացածները բազմութիւն են, որովհետեւ Տ. Պաբրիէլ Պատկանեան ուրիշ դործով պարապեցաւ. այս խղճալի տառապեալ քահանան, որ իր կեանքում երբէք չէր կարօտել ուրիշն օգնութեան և չզիտէր թէ, ի՞նչ է նշանակում մէկից նպաստ խնդրել, ծանրութիւն եղաւ իր որդիներին. նախ Յովհաննէսին և յետոյ Վահագնին. բայց դեռ Վահագնից օգնութիւն չ'ստացած վշտակիր ծերունին Հարկից ստիպուած մայրաքաղաքի մի անկիւնում ծխախոտի փոքրիկ խանութ բաց արաւ և այսպէս ճարում էր իր ապրուստը:

Նփրեմ վարդապետը*), որ 1833-ին Նոր-Նախիջևանում տեսել էր Տ. Պաբրիէլին, երբ ինքը, դեռ արեղայ, սպասուորում էր Սալլանթեանց Միքայէլ արքեպիսկոպոսին, և որի ձեռքից Տ. Պաբրիէլը, Ներսէս արքեպիսկոպոսի Հրամանով, առաւ Սարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի կոնդակը և միւռոնը՝ փոխանակ սարսափելու մարդկային կեանքի անհաստատ վիճակից՝ սկսաւ հեղնել նորան, ասելով. «վա՛հ, որ քակէիր զտաճարն, ևն» և ասաց. «ես կ'ասեմ Լազարեան Խաչատուր աղային, որ քեզ եկեղեցիից օգնէ. քա՛նի վարձկանք են ի տան Ըստուծոյ հացալիցք, և դու աստ սովամահ կ'որընչիս» և յիշաւի գնում պատմում է Խաչատուր աղային, որ երբ հարցնում է թէ որչափ պէտք է տալ՝ Նփրեմ վարդապետը պատասխանում է. «Վահագնեայ հինգ ուրբլին աւելի է և նուազ չէ»: Միւս առաւօտ ժամկոչը ծիծաղելով գալիս է և ասում՝ թէ Ձեզ հրաւիրում են, որ երթաք եկեղեցու զրատենեակը և ստանաք ձեր ամսական ոռձիկը, և պատմում է վարդապետի մարդասիրական քաջութիւնը:

Տ. Պաբրիէլը լաւ դիտէր, թէ ժամանակ կ'գայ, որ նա կ'կարողանայ պարտահատոյց լինել ոչ միայն Նփրեմին, այլ և

*) Պետերբուրգի այն ժամանակուայ յաջորդը:

Լազարեան տան՝ զնաց և ստացաւ ամսական 5 ռուբլի նշանակուած ռոճիկը, որպէս զի տեղիք չ'տայ ասելու, թէ նա ամբարտաւան է:

Քանի որ Եփրեմ վարդապետը Պետերբուրգում խաղում էր Տ. Պարբիէլի հետ, ինչպէս կատուն մկան հետ, հեռուից լսուեցաւ առիւծի մռնչիւնը, այն առիւծի, որ պաշտպան էր եղել իր կորիւններին, որոնց որսորդները յափշտակում էին անխղճաբար կամ կոտորում անտառներում: Սա էր Պոստանդ-նուպոլսոյ սրբազան Ներսէս պատրիարքը, որ նախախնամութիւնից կոչուեցաւ բալասանով, ձիթով ու զինով պատել այն վերքերը, որ Ներսէս կաթողիկոս իր բոլոր կեանքում պատճառել էր Տ. Պարբիէլ Պատկանեանին, նորա ծնողներին, որդիներին և բոլոր գերդաստանին: Այս քաջ և բարի հովիւը, որ միշտ պատրաստ էր իր անձը գնելու ոչխարներին վրայ՝ տեսնելով Տ. Պարբիէլ անտերունջ վշտահար վիճակը վերան գլխաց և 1877 թուին միջնորդեց ռուսաց ինքնակալ կայսեր՝ Տ. Պարբիէլ Պատկանեանի վերայից վերցնել նախատական լուծը, և այս նպատակով պրաբար աշխատեցաւ նորա պատգամաւորը, Խորէն արքեպիսկոպոս Լուսինեան: Նորա միջնորդութիւնը կատարուեցաւ 1878 թ. սեպտ. 8-ի և 1879 թ. յունուար ամսում Տ. Պարբիէլ Պատկանեան նորից ստացաւ քահանայութիւն, որի վերայ ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոս Տ. Պէդրոզ Պ., իր հայրական, տիրական և հայրապետական զթասրտութեամբ աւելացրեց խաչ, ծաղկեայ փերն և կամեւաւկա 1879-ին փետր. 20-ի կոնդակով, համարաւ 145. իսկ 1880 յունիս 3-ի կոնդակով նորան շնորհեց աւագ քահանայութիւն և մագիստրոս պատուանուն:

Վեհափառ հայրապետի տնօրինութեամբ Ս. Լեւոնյանի Սինօզը Տ. Պարբիէլին յանձնեց կրօնուսոյցի պաշտօնը, որ առաջ վարում էր Եփրեմ վարդապետը, և նշանակեց ռոճիկ 350 ռուբլի: Այսպիսով վերջացան Տ. Պարբիէլ Պատկանեան մագիստրոսի և աւագ քահանայի չարչարանքի օրերը, կարծես նորա բաշմաշարչար քահանայութեան յիսնամեայ վերադարձին, որ կատարուելու է 1882-ի յունուարի 17-ին: *)

*) Այս ինքնակենսագնութիւնը գրուած է 1881 թուականին:

Հանգուցեալ Տէր Վաբրիէլ Պատկանեանց քահանայի թաղման ժամանակ ուսանող Պ. Թ. Չաքարեանը կարգաց հետեւեալ դասճանակները:

Վեռ ևս երկու շաբաթ չէ անցկացել այն օրից, երբոր այդ միւնոյն գերեզմանատան մէջ, այստեղից մի քանի քայլ հեռու, հողին յանձնեցինք Պատկանեան ազգատոհմի փայլուն շառաւիղներից մէկին—պրօֆեսսօր Վերովբէ Պատկանեանին: Եւ ահա դեռ այդ անմոռանալի գերեզմանը հազիւ փակուած, դեռ ևս նորա վերայ թափուած արտասուքները չչորացած, այսօր հաւաքուել ենք միւնոյն տխուր պարտքը հատուցանելու նոյն ազգատոհմի մի այլ նշանաւոր անդամին—Ներսիսի Տէր Վաբրիէլին:

Ծանր՝ չափաչանց ծանր է Պատկանեան ազգատոհմի համար այդքան կարճ միջոցում երկու այդպիսի ծանր կորուստ ունենալ, բայց այդ կորուստը միայն Պատկանեաններինը չէ, այդ դառնութիւնը միայն նրանց վերայ չէ ծանրանում:—Եւ թող չայ ազգը սկսած Վեմայի ափերից մինչև Վեղոսի ափերը, և սկսած հեռաւոր արևելքից մինչև հեռաւոր արևմուտքը մասնակից է այդ կորուստին և վշտակից Պատկանեանների պատկառելի ընտանիքին:

Շայ ժողովուրդը յաւիտեանս երախտապարտ պէտք է լինի այն փառաւոր ազգատոհմին, որը կարճ միջոցում այնքան տաղանդաւոր որդիներ է ընծայել նորան, որդիներ՝ որոնք անմահացրել են իրենց անունը հայկական պատմութեան էջերում և փառաւորել են այդ ազգի անունը ամբողջ աշխարհի առաջ:

Եւսայ այդ չնաշխարհիկ որդիներից մէկն էր նաև այն մարդը, որի դադաղը այս ըոպէիս դրած է մեր առաջ, մի քանի ըոպէ ևս՝ և մի բուռն հողը կծածկէ նորան և կխլէ մեղանից հողեղէն շինուածքի վերջին մնացորդը: Եւսայ Տէր Վաբրիէլի անունը կապրի դեռ շատ և շատ տարիներ, նորա յիշատակը անջինջ կմնայ բոլոր երախտապարտ հայերի սրտերում:

Եւ մի՞թէ կարելի է մոռանալ այն մեծամեծ ծառայութիւնները և օգուտները, որ նա իր երկարամեայ կեանքի ընթացքում տուել է իր ազգին: Այլ թոյն տարուց աւելի նա անխոնջ կերպով աշխատել է հասարակական փշոտ ապարիղի վերայ:

Նա առաջիններիցն է եղել, որ հիմք է դրել ուսահայերիս մէջ հայ լրագրութեան, նա տասնեակ տարիներ տքնել է հայ սերնդի դաս-

տիարակութեան համար. նա ծաղկեցրել և հարստացրել է մեր գրականութիւնը իր սքանչելի բանաստեղծութիւններով. վերջապէս նա մաշել է իր կեանքը Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու պաշտօնէութեան մէջ: Այդ բոլոր ասպարէզներում նա փայլել է միշտ իր բուռն եռանդով, իր անկեղծ ազգասիրութեամբ, իր զօրաւոր տաղանդով և անխաղախ առաքինութիւններով:

Վառն և չափազանց դժուարին են եղել նորա գործունէութեան օրերը: Հալածանք, մատնութիւն, բանդ և պանդխտութիւն — այդ ամենը կրել է նա իր կեանքի մէջ. բայց իբրև մի անսասան ժայռ, նա դիմացել է բոլոր այդ փոթորիկներին և անասելի հաստատկամութեամբ տարել է կեանքի ալեկոծութիւնները՝ միշտ իրեն առաջնորդ և ղեկավար ունենալով արդարութեան և իր ազդի սէրը:

Ե՛հա այդ բարեմասնութիւններն էին, որոնք պատկանելի և սիրելի են արել Տ. Վաբրիէլի անունը բոլոր հայերի համար. և ահա թէ ի՞նչու նորա մահը, չնայելով ութսուն և ութամեայ զառամեալ հասակին, դարձեալ վիշտ և տխրութիւն է պատճառում ամենքիս:

Բայց միևնոյն ժամանակ ինչքան նախանձելի է այդ մահը: Փոխուելով այս աշխարհից այժմ՝ նա համարձակ կարող է մօտենալ ամենակալ Եստուծոյ գահի առաջ և հանդարտ խղճով ասել Պօղոս առաքելի խօսքերը. «Տէ՛ր, զբարեոք պատերազմի պատերազմեցայ, զընթացսն կատարեցի՝ զհաւատսն պահեցի. այժմ՝ կայ մնայ ինձ արդարութեան պսակն»: Այլ նա կստանայ այդ պսակը, որովհետեւ իր ամբողջ կեանքով արժանի է եղել նորան:

Ուղղելով մեր վերջին մնաս բարեւը այդ թանկագին դիակին մեզ մնում է միայն օրհնել մեծ մարդու յիշատակը:

«()Րհնեալ լինի քո յիշատակդ, բազմավաստակ ծերունի, և օրհնեալ լինեն այն բոլոր գործերը, որ դու կատարել ես քո սիրեցեալ ազգիդ համար: Վառ թէև մեռար և հեռացար մեզանից, բայց քո անունդ միշտ կենդանի կմնայ հայ ժողովրդի սրտում, որին դու թողնում ես մի այնպիսի ժառանգութիւն, որով պարծենում է և միշտ պէտք է պարծենայ հայկական մատաղ բանաստեղծութիւնը:

Տաւիտեանս յաւիտենից թող օրհնուած լինի քո յիշատակդ, ծերունի Տէր Վաբրիէլ»:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԵՆԱՍՏԱՆ

Որպէս մի ամուր, կարծր պատուանդան,
Որպէս մի հղօր և անյաղթ պաշտպան,
Լիկ քարաժայռը իւր կուրծքի վերայ
Հանգչեցնում է մեզմ մի սուրբ մենաստան:

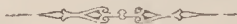
Ենձուկ աշխարհի ազատ հոգսերից,
Եզատ և ունայն վայելչութիւնից,
Հեռու ամենից՝ այնտեղ փակուած են
Մատաղ կուսանքը մաքուր և անբիծ:

Ի զոր է զուարթ գարունը ծաղկում,
Պայծառ արեւը ի զոր է փայլում,—
Խաբուսիկ բնութեան խաբուսիկ գեղը
Օւռարճատեսց կուսանց չնչին է թուում:

Ո՛չ մեղկ ոտները սրբապիղծների
Եւ ո՛չ նենգ միտքը չար ոգիների
Երբէք վըզովել չեն կարողանում
Ենդորր լռութիւնն այն սրբավայրի:

Եյնտեղ հանապաղ ծխվում են խունիեր,
Հանապաղ առկայծ վառվում են մոմեր.
Եւ մաղթանքները, որպէս խորաակուած
Արտի հառաչներ, առաքվում են վեր...

Նաթ-Ռոո

ԹՈՉՆԱԿՆԵՐ

(Վ. Ի. ՎՕԴՕՎՕԶՕՎԻՑ)

Միշտ աշխատութեան և հացի խրնդիր,
Միշտ փողի մասին մըտածմունք և հոգի.
Նրկնային ազատ թրուչնոց մէկ նայիր,
Ինչպէս են ապրում ուրախ և անհոգ:—

Նոցա քաղցրաձայն մըշտախօս խըմբակն,
Հէնց արշալոյսին ելնելով բոյնից՝
Փառաբանում է ոսկի արեգակն
Նւ տարածութիւնը կապոյտ երկնից:

Նրգում են՝ ինչ որ երգում է բնութիւն
Մէջ անտառների, կանաչ մարդերի,
Այն երգն հընչում է սէր, ազատութիւն
Նւ ցընծութիւններն գարնան օրերի:

Նրբ մըրըրկալից աշունն անտառի
Գեղնած հին ըզգեստն է մերկացընում՝
Թըռչնակն էլ խկոյն կարմիր արևի
Նւ ծաղիկների ետեւից զընում:

—Ահ, բարեկամ, դու այս նիւթի մասին
Լոկ քերթողական մի սուտ հիւսեցիր:
Նթէ գիտնայիր դու թրուչուններին
Գէթ Բրէհմի զըրքից՝ այլ բան կասէիր.—
Հաւատա, այդքան ուրախ չեն ապրում
Թըռչուններն, նոցա ևս բոյնից վանում
Են քաղցը և ցուրտն անողորմար:
Նրբ հարաւային գաւառն են թրուչում
Նոցա կարկաջուն տարմեր շար ի շար՝
Ռուտ տընտեսական խրնդիր են լուծում:

Ս. Ս.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Պ. Գ. Չմշկեան, մեր ականաւոր թատրոնական գործիչը, «Փորձ» ամսագրում 1877 թ. տպել սկսաւ մի շարք հետաքրքրական յօդուածներ Թիֆլիսի հայ թատրոնի կեանքից «Իմ թատրոնական յիշողութիւններ» վերնագրով: Այդ յիշողութեանց շարունակութիւնը, որ մեզ ուղարկել է Պ. Գ. Չմշկեան՝ ուրախութեամբ տպում ենք «Արաքսի» էջերում:

Մ Ի Կ Տ Ո Ր

ԻՄ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

«Նախընտրեալ հանգուցեալ Դերասանուհի Վելեան Արաքսեանց յիշատակին:

«Պ Է Պ Օ»

Լ Է

«Այլի մէկ զոհ» պիեսան բեմ յանձնելուց յետոյ, նորան մի քանի անգամ յաջողութեամբ կրկնելուց, շատ անգամ կռուելուց, խռովելուց և հաշտուելուց յետոյ Սունդուկեանցի հետ, մի գեղեցիկ երեկոյ, երբ ճաշից յետոյ, մենք շատ ուրախ տրամադրուած գնացինք զբօսնելու Սօլօլակի զառիվայրը և այնտեղից դարձանք թէյ խմելու Սունդուկեանցի տունը, մեր խօսակցութեան նիւթ եղաւ «Վինտօների», ըստ անցեալի, «պաժարներու» էութիւնը, նրանց բնաւորութեան մէջ գտնուած հերոսութեան արտայայտման ցանկութիւնը:

Այդ ժամանակ խօսք բացուեց հանգուցեալ Փուղինեանցի «Վուր տրաքուիս պիտի պսակուիս», Մօլիէրի «Բռնի ամուսնութեան» փոխադրութիւնն եղող պիեսայի մասին, որի մէջ իմ մի չնչին դերակատարութիւնս առանձին տպաւորութիւն էր գործել Սունդուկեանցի վերայ:

Հանգուցեալ Փուղինեանցը, կամենալով անմահ Մօլիէրի լէկատօրն վերափոխել մեր պաժարներին տիպերի մէկին, անուանել էր նորան Շամիր, որը լէկատօր ըստիւնների փո-

խարէն, հայացրած կարծեցեալ եօթանասունամեայ Ղա-
նարէլին առաջարկում է իւր ծանրակշիւ բռնունցքները:

Ահա ինչ հանգամանքի առիթով վճռուեց զրել Պէպօն:
«Պիշերուայ սաբրը խէր է», «Խաթաբալայի» և «Լչի մէկ զոհի»
հեղինակը, ձգտում էր առաջ գնալ իւր հեղինակութեան աս-
պարիզում, իսկ ես ձգտում էի դուրս կորզել նորա հեղինակու-
թեան այդ ձգտումներից նոր դերերի ստեղծադրութիւն
մեր կենսական կեանքից:

Փուլընեանցը կամեցաւ Շամիրին նմանեցնել Մօլիերի
Լէկաստին, Սունդուկեանցը ստեղծեց Շամիրից—Պէպօն:

Լ Ը

1870-ի սկզբումն էր: Բնաբանը, երկար ու բարակ քննե-
լուց յետոյ, Պ. Սունդուկեանցը սկսեց իր սովորական թեւա-
դրութիւնը:

Այնուհետեւ ամեն օր ես գնում էի Սունդուկեանցի մօտ,
առնում էի զրիչը ձեռքս և նստում էի սեղանի մօտ: Այդ տի-
սակ իմ վարմունքը քաջալիրում էր նորան և նա սկսում էր
ոգեւորուել: Պիեսայի առաջին գործողութիւնը համարեա վեր-
ջացրել էինք, երբ փետրուարին նորա երեսայի մահը ստիպեց
մեզ դադարեցնել մեր աշխատանքը, մինչև աւելի յարմար միջոց:

Յունիսի սկզբում Սունդուկեանցը տեղափոխուեց Սրժա-
նիս, անուանուած այգեստանը և ահա այդտեղ շարունակուեց
Պէպօնի գրութիւնը:

Այդու մէջ կար երկույարկանի քարաշէն տուն մեզօնինով,
որի փոքրիկ պատշգամբից և պատուհաններից բացվում էր
տեսարան դէպի կանանչազարդ լեռը և նորա ստորոտում ձորի
մէջ փռուած այգիները:

Առաւօտները կանուխ, ժամի եօթին, մենք բարձրանում
էինք այդ մեզօնինը. այնտեղ ես նստում էի սեղանի մօտ բաց
դռան և պատուհանների առաջ և, զրիչը ձեռքս առնելով,
սպասում էի թեւադրութեան: Սունդուկեանցը ճեմելով թե-
ւադրում էր, ես գրում էի: Պատահում էր, որ երբեմն ամբողջ
ժամերով Սունդուկեանցը կանգ էր առնում և երբ նիւթը
արդէն մշակուած էր համարում, մենք պարապում էինք մինչև
ժամի երկուսը կամ երեքը, և ճաշելուց յետոյ դարձեալ բարձ-
րանում էինք և պարապում մինչև դիշերուայ ժամի 10-11-ը:

Այդ ժամանակամիջոցը թողել է իմ մէջ մի գեղեցիկ քաղցր յիշատակ, չը նայելով, որ երբեմն շատ դժուար էր լինում ինձ համար անտանկել շոք օրերում, ոտքով բարձրանալ այդ ամարանոցը, որը շատ բարձր դիրք ունէր:

Կիրակի օրերը կատարեալ տօնախմբութիւն էր Սունդուկեանցի մօտ, որովհետեւ այդ օրերը հաւաքվում էին նորա մօտ զանազան դասակարգի հիւրեր և ժամի երկուսից սկսվում էր խնջոյքը և շարունակվում երբեմն մինչև մթնանալը:

Վերջապէս յուլիս ամսուայ սկզբում Պէպօն պատրաստուեցաւ և այնուհետեւ, ամարանոցից իջնելուն պէս, սկսեցինք նորա փորձերը, սկզբում Սոփիա Մէլեք Նազարեանցի բնակարանում, յետոյ իրան Սունդուկեանցի տանը:

Որովհետեւ Պէպօի խաղի ժամանակ Սաթենիկը ժամանակաւորապէս հեռացած էր մեր խմբից, ուստի մենք ստիպուած եղանք այդ պիեսայի կանայի դերերի համար որոնել երկու ուրիշ դերասանուհիներ, այնպէս որ Շուշանի, Պէպօի մօր դերը Վէթևան Արամեանցին յանձնելուց յետոյ, Վէլէի, սորա աղջկայ դերը, որը զրուած էր Սաթենիկի համար, տուինք Սոփիա Մէլեք Նազարեանցի կրտսեր քրոջը, Նատալիային, իսկ Արութինի կնոջը դերը—Ամերիկեանցի քոյր Անային:

Համարեա երկու ամիս տևում էին փորձերը, և վերջապէս զատիկից յետոյ մենք իրաւունք ստացանք ներկայացում տալ քաղաքային թատրոնում՝ և տուինք Պէպօն:

Աֆիշան դուրս դալուն պէս, ժողովուրդը յարձակուեց թատրոնի կասսայի վերայ: Միևնոյն օրը ծախուեցին բոլոր տոմսակները:

Վաղուց էր Խաթաբալայից յետոյ ես այգալիսի ընտիր հասարակութիւն չէի տեսել հայերէն ներկայացումների ժամանակ: Վերասաններս բոլորս էլ առանձին մէկ ոգևորութիւն էինք զգում:

Ինձ դուրս դալուս պէս, դահլիճում բարձրացաւ մի աղմկալից ծափահարութիւն, այնպէս որ երկար ժամանակ ես չը կարողացայ սկսել իմ դերակատարութիւնս. իսկ երբ առաջին արարուածի վարադրոյրը իջաւ, դահլիճը տղդաց յափշտակուած բացականչութիւններով, սաստիկ ծափահարու-

թիւներով... Սունդուկեանցը վազեց բեմ և ջնայելով մեր լարուած յարաբերութիւններին, ընկաւ վզովս և, արտասունքը աչքերին, դռուեց և համբուրելով ճակատս, դուրս քաշեց բեմ, միասին շնորհակալութիւն յայտնելու հասարակութեան:

Երկրորդ արարուածը միւսնոյն անսպասելի յաջողութիւնն ունեցաւ և Ամերիկեանը, որ խաղում էր Ռիմզիմովի դերը, գերազանցեց Պարասիմ Նակուլիչ Ռամբախովին:

Երրորդ արարուածի վերջը, կէս ժամ համարեա ժողովուրդը մնաց դահլիճի մէջ, միշտ բեմ դուրս կանչելով հիդինակին, որը դեռ դուրս էր տալիս իւր օրթեակից, բայց յետոյ եկաւ բեմ և, բոլոր խմբով շրջապատուած, մի քանի անգամ բեմից յայտնեց իւր շնորհակալութիւնը:

Հատ անգամ ես տեսիլ էի Սունդուկեանցին յուզուած, բայց այդ զիշիւր նա յուզմունքից ամբողջ մարմնով տողում էր:

Լ. Թ.

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՆԱԵԱՆՑ

Փառաստ օպերետայի*) նոր թատրոնական յոժ կազմող անձնաւորութիւնները՝ Վահան Մամիկոնեան և ընկերութիւն, հեռացան այլևս թատրոնական դործունէութեան ասպարիզից, թողնելով այն ախուր հետեանքը, ինչպէս ես բացատրել եմ առաջ**), որ թատրոնի վարչութիւնը, որը մինչև այդ ժամանակ բաւականանում էր միայն հարիւրական, քիչ բացառութեամբ 150 ռ. վարձ ստանալով, հայերէն ներկայացումների համար բարձրացրեց այդ վճարը մինչև երկու և երբեմն երկու հարիւր յիսուն ռուբլի:

Եւ ահա մենք, գերասաններս ուրիշ ոչ մի տեղում չը գտնելով այն բեմական յարմարութիւնները, որոնք կային քաղաքային թատրոնում, համաձայն մեր ընդհանուր կազմակերպութեան, ստիպուեցանք շարունակել մեր ներկայացումները այդտեղ, այդպիսի զգալի դուրսը վճարելով ամեն մի ներկայացման համար:

Մեր խմբի գլխաւոր յոժերն էին՝ Սաթենիկը, Վէթեան Երամեանցը, իսկ երկրորդական դերերի համար ունէինք եր-

*) Տես «Փորձ» № III, Թ. 1877:

**) Լնդ:

կու քոյր հրէայ ծագումով, Պօն-Բրէնէր ազգանունով, որոնք, մի քանի տարի միայն մասնակցելուց յետոյ մեր խաղերին, հեռացան բոլորովին, անգամ հայութեան շրջանից: Վերասաններին ոյժերն էին՝ Ամերիկեան, Միրաղեան, ես և ուրիշները, որոնցից, Աւալեանցը բեմ նոր դուրս գալով երկրորդական դերերի մէջ, աստղայում, Միրաղեանցի և Ամերիկեանի մահից յետոյ, բռնեց յաջողութեամբ նրանց տեղը:

2ը նայելով խմբի այդ տեսակ կազմակերպութեանը, ես առաջարկեցի ընկերներին բազմացնել դերակատարներին թիւը նոր թարմ ոյժերով և հրաւիրեն մեզ ղեկավարելու այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ վայելելիս լինէր այն ժամանակուայ համալսարանական երիտասարդների համակրութիւնը:

Ամերիկեանցը սկզբում չէր համաձայնում որ խմբի ղեկավարութիւնն ես ուրիշ ձեռքն յանձն էի, թէև իմ ղեկավարութեանս ուղղութեան և ապլոմբին դէմ հանգուցեալը շատ անգամ, պիտի խոստովանեմ, այնպիսի որոգայթներ էր լարում, որ ես խիստ յուսահատութիւնիցս չէի իմանում ինչ անել, բայց ի վերջոյ համաձայնեց և մենք երկուսով խմբի համաձայնութեամբ գիմեցինք Ռուբէն Ջալալեանցին, որ ազնիւ և վառ հոգով հայ համալսարանական երիտասարդ էր և իմ վաղեմի բարեկամս. նա այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում և պարապում էր փաստաբանութիւնով:

Ջալալեանցը ընդունեց մեր առաջարկութիւնը, պայմանաբանելով, որ ես աջակցեմ նորան, և մինչև անգամ յայտնեց իւր պատրաստութիւնը, հարկաւոր եղած ժամանակ դերակատարութիւն յանձն առնելու:

Աաղմեցինք ըէպէրտուար հետեւեալ պիեսաներից. Արշակ Բ., ողբ. Պալջայեանի, Պօն Սէզար դը Բազան, Թարգմանութիւն Բաբայեանցի, Բէշելիօ, Թարգմ. Վարինեանցի, Պէպօ և Լըլի մէկ զոհ, հեղ. Սունդուկեանցի, Պալլէյի Պատաստանը, իմ Թարգմ. և ուրիշ խաղերից, որ չեմ յիշում:

Ակսեցինք փորձերը, Ռուբէն Ջալալեանցի եղբօր Արշակի ձեռքում եղած «Պարիզ» հիւրանոցում:

Սկզբում ամեն բան կարգին էր գնում, բայց յանկարծ մի կրեկոյ, երբ ես փորձին ներկայ չէի, չը գիտեմ ի՞նչ պատճա-

ռով, Ռուբէն Գալալեանցի և Ամերիկեանցի մէջ մի սաստիկ անբաւականութիւն է պատահում, որից յետոյ, Գալալեանցը վճռապէս հրաժարուեց մեր խմբի գործունէութեանը մասնակցելուց:

Հիմայ ևս չեմ յիշում այդ անբաւականութեան պատճառը, միայն պարզանք լաւ միտս է, որ միւս օրը, երբ ես եկայ խնդրելու Ռուբէնից, որ նա յետ առնի իւր վճիռը, նա ինձ պատասխանեց, — Պէտք, իզուր, մի խնդրիր, իմ գործս չէ .. Եւրոպայի, ինչպէս տարեւ ես գործը մինչեւ այսօր՝ և ես, կողմնակի, պատրաստ եմ ամեն կերպով աջակցելու քեզ:

Եւ ճշմարիտ, յետագայում Ռուբէն Գալալեանցը, համակրելով իմ ձգտումներին, մասնակցեց անգամ խաղալով մեր խմբին մէջ մէկ քանի պիեսներում, որի մասին կը խօսիմ յետոյ: Եւ այժմ, առաջ քան թէ շարունակեմ մեր խմբի գործունէութիւնը, պարտք եմ համարում յիշել, թէ ինչպէս զրուեցաւ Սունդուկեանցի «Քանդած-Օջախ» պիեսան, և թէ ինչու նա այն ժամանակ չը մտաւ մեր ընկերութեան մէջ:

«ՔԱՆԴԱԾ—ՕՋԱԽ»

«Պէպօն» մի քանի անգամ ներկայացնելուց յետոյ, թէև մեր յարաբերութիւնները դարձեալ լարուեցին Սունդուկեանցի հետ, բայց որովհետև ինձ արդէն յայտնի էր հեղինակի գիտաւորութիւնը զրել «Քանդած—Օջախ» անունով մի նոր պիեսայ, որի նիւթը արդէն մշակուած էր և նախագիծը որոշուած և այն, որ նա՝ հեղինակը, միայն թելադրութեամբ կարող էր թղթի անցնել մշակուած նիւթը, ևս ուղարկեցի նորա մօտ Արծանիս, իմ ազգական Յովհաննէս Տէր Պրիգորեանցին, որը այդ ժամանակ նոր էր սկսել կրել «Մշակ» լրագրի աշխատակցի տիւղոսը, պատուիրելով որ նա յայտնի Սունդուկեանցին թէ պատրաստ է զրել հեղինակի թելադրութեամբ որ տեղեկացել է ինձանից այդ տեսակ պարագմունքի եղանակի հետ:

Հետեւապէս այդ ամառուայ ժամանակամիջոցում պատրաստուեց «Քանդած-Օջախը» որը և ներկայացուեցաւ տուրքին անգամ 1873 ապրիլի 19-ին Թիֆլիզի քաղաքային թատրոնում, թատերասէրների խմբով, յօգուտ չը զիտեմ ինչ բարեգործական նպատակի:

Թէ՛կէ ներկայացումը շատ յաջող անցաւ շնորհիւ կանացի դերակատարներին բաղմունքեան և մի քանիսի դերերի ոգին ըմբռնելուց, բայց ես չգտայ տմբողջ խաղի մէջ այն կոկիկութիւնը, անսամբլի միութիւնը, որը ես հասկանում էի, թէ և ինքը Սունդուկեանցը շատ գոհ էր:

Այդ պիեսայի գլխաւոր հերոսի դերը զրուած էր ինձ համար և ես կարծում էի որ առաջին ներկայացման համար հեղինակը չի համաձայնի առանց իմ մասնակցութեան տալ այդ խաղը, բայց իրողութիւնը կատարուեց և ինձ յաջողեց միայն երկու տարուց յետոյ բեմ դնել այդ պիեսան մեր խմբի յոգերով:

Խ Ա

ԻՇԽԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ ԲԷՅՐՈՒԹԵԱՆՑ

Այդ միջոցին Արշակ Գալալեանցի հիւրանոցը դառել էր մի տեսակ ժողովարան, ուր հաւաքւում էինք թէ մենք դերասաններս և թէ բոլոր նորեկ ուսումնաւարտ համալսարանական երիտասարդութիւնը, իսկ ինձ համար այդ հիւրանոցը փոխարինում էր իմ բնակարանս, որովհետեւ միշտ զբաղուած լինելով թէ թատրոնի և թէ քաղաքային երկրաչափի պաշտոնովս, որի ծառայութեան տեղը կից էր այդ հիւրանոցին, ինձ շատ սակաւ էր պատահում դառնալ Վուկիտ անուանուած թաղը իմ բնակարանս: Մէկ խօսքով ես մի տեսակ մշտնջենական հիւր էի դարձել այդ հիւրանոցում:

Մի անգամ, երբ Ամերիկեանցն և ես պատրաստւում էինք ճաշելու այդտեղ, ներս մտաւ մի երիտասարդ, փայլուն հագուստով, կարճահասակ, ակնոցակիր երկրաչափ, որը մօտեցաւ մեզ և առաջարկելով իւր ծանօթութիւնը, խնդրեց առանձնանալ մի ուրիշ սենեակ և ճաշել միասին:

Այս տեսակ տարօրինակ ծանօթութիւնը թէ՛կէ փոքր ինչ խորթ թուեցաւ, այնու ամենայնիւ մենք ընդունեցինք նորա առաջարկութիւնը և մտանք մի առանձին սենեակ, ուր միտնէնք աչէս, երիտասարդ պարոնը, առանց մի խօսք ասելու հանեց իւր պաշտօնագրաստը և դիմեց մեզ՝

— Իմ ազգանունս է իշխան Բէհհրութեան:

Մենք ասինք մերը:

— Աս ձեզ ճանաչում եմ, ընդհատեց իշխանը: Ծի, человек!

բռնաց նա.

Մտաւ ծառան, որին հրամայեց իսկոյն սեղան բանալ և պատուիրեց օղի, մի քանի շէշ գինի և կերակուր բերել:

Նստեցինք և սկսեցինք ճաշել: Բէհբուլթեանցը այնպիսի մի ակորդով ուտում էր և խմում, որ կարելի էր կարծել թէ հինգ օր բերանը ոչինչ չէ դրած:

— Աս պիտի տեսնեմ ձեզ, բացուեց մեր իշխանը, շարունակելով ուտել և լցնել մեր բաժակները գինով, որ ևս սաստիկ թատրոնամոլ եմ և շատ եմ համակրում ձեր գործունէութեանը և իսկոյն դառնալով ինձ, շարունակեց:

— Ձեզ, պարոն Չմշկեան, շատ անվայել է մօրուք կրելը:

Աս այդ ժամանակ մօրուք էի կրում և թատրոնի առաջին օրից միշտ մօրուքով էի բեմ դուրս եկել:

— Քշմարիտ է, բայց...

— Ինչ բայց, կորեց խօսքս իշխանը: Իերասանը մօրուքով, դա աններելի յանցանք է:

Նւ միթէ կարելի է, օրինակ, Բէշլիօ ներկայացնել մօրուքով:

Մենք փորձում էինք այդ ժամանակ Բէշլիօն նորից ներկայացնելու համար:

— Քշմարիտ է, վստահացայ ես արդարանալ, բայց ես մօրուքիս համեմատ և զրիմ եմ շինում, աշխատելով միևնոյն ժամանակ ճիշտ լինել ներկայացնելի անձնաւորութեան տիպարին:

— Глупости, տաքացաւ իշխանս և իսկոյն առաջարկելով իմ կենացս, պահանջեց, յանուն թատրոնական գաղափարի վսեմ գործին ածիլել մօրուքս և այնպէս ներկայացնել Բէշլիօն:

Այդ օրից ընդ միշտ, թողի մօրուք կրելու սովորութիւնս:

Ահա ինչպէս սկսուեց մեր ծանօթութիւնը իշխան Բէհբուլթեանցի հետ, որը այնուհետև դառաւ մեր և հայ թատրոնի ամենամտերիմ բարեկամներից մէկը և որը միշտ համարեա ներկայ էր գտնվում մեր փորձերին և երբեմն շատ խելացի և օգտակար խորհուրդներ էր տալիս մեզ:

Մի քանի անգամ նա մասնակցեց ևս մեր ներկայացումներին իւր շնորհալի գերակատարութիւնովը, արհամար-

րելով իւր դասակարգի մարդկանց նախապաշարմունքը դէպի բեմական արհեստը:

Մի քանի ժամանակից յետոյ իշխան Բէհբուլթեանցը այնպիսի մի ծառայութիւն մատուցեց Հայ թատրոնական բեմին, մի շարք պիեսաների հրատարակութիւնով, որ յաւիտենական յիշատակ թողեց Հայ թատրոնի պատմութեան էջերի մէջ:

Ափսոս, շատ ափսոս, որ իշխան Միքայէլ Բէհբուլթեանցի պէս լուսաւոր անձնաւորութիւններ, շատ քիչ են պատահում մեր հասարակական գործերի մէջ:

Խ Բ

Ամերիկեանցի և Ռուբէն Գալալեանցի հետ անբաւականութիւն ունենալուց յետոյ մենք տեղափոխեցինք մեր փորձերը մեր դերասաններից մէկի, Սահակ Ատիբէգ-Մէլիքեանցի բնակարանը, որ գտնվում էր քաղաքային թատրոնին մօտ:

Եւ մոռացայ յիշել այստեղ և մի անձնաւորութիւն, որ շատ օգտաւէտ անդամ դարձաւ մեր խմբին: Վա էր Նիկողայոս Ամիրաղեանց ազգանունով մի շնորհալի ազնիւ երիտասարդ, որը շատ անգամ վաճառականական գործով այցելել էր արտասահմանի զանազան մեծ քաղաքներ, առաւել ևս Պարիզ, և որ տեղ, այցելելով թատրոնական ներկայացումները, ըմբռնել էր բեմական զանազան կարգադրութիւնների եղանակը: Ահա այդ երիտասարդին ևս հրաւիրեցի յանձն առնել սցենարիւսի, բեմական կարգապահի պաշտօնը: Այնուհետեւ, նախ իմ լուծս փոքր ինչ թեթեւացաւ և յետոյ, նորա եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ, մեր ներկայացումները շատ կանոնաւոր և մեծ յաջողութեամբ էին պատկերանում բեմի վերայ:

Առաջին փորձը Սահակի տանը սկսեցինք Պալֆայեանի Արշակ Բ. ողբերգութիւնից, որի մէջ առաջին անգամ ես մտցրի կանացի անձնաւորութիւն, այն է՝ բանդապետի որդու դերը տալով Սաթենիկին, իսկ միւս դերերից՝ օրինակ Պարսից խորասիրթ զօրապետ Արանդանի դերը յանձնելով Աւալեանցին, որի ամպլուան միշտ համարվում էր կոմիկի ամպլուայ, և մտցնելով խաղի մէջ զանազան երգեցիկ խմբեր, կազմուած Հայ երիտասարդներից և իտալական խմբից մնացած խօրիստներից, այդ ողբերգութիւնը, որը առաջ միշտ մի չոր ու ցա-

մաք բան էր դուրս գալիս, կատարեալ Ֆուրօր արաւ, նամա-
նաւանդ տղայ-կին Սաթենիկի և Աւալեանցի գերերը:

Այս վերջինի գերակատարութիւնն այնքան բնական, խիստ
և ահռելի դուրս եկաւ, որ գալէրէյից յաջախ բարձրաձայն
յիշոցներ էին ուղղվում Աւալեանցի Հասցէին, որ նա այն-
քան անգթութեամբ է վարվում իւրեանց արքայ Արշակի Հետ:

Այս ներկայացման երեկոյ Հանգուցեալ քաղաքային ձմեռ-
նային թատրոնի ահագին դահլիճում մի տեղ չը կար դար-
տակ:

Այդպէս յաջողութեամբ սկսելուց յետոյ 1873—74 թուա-
կանների սէզօնը, մենք տուինք մի շարք փառաւոր ներկայա-
ցումներ երկուշաբաթը մէկ տնգամ, մինչև վարդանանց պա-
տերազմի յիշատակի օրը, բարեկենդանի Հինգշաբթին, որի ա-
ռաւօտը և մենք Հիմք դրինք յետադայում այդ օրը տօնել
Հայերէն ներկայացումով:

Այդ օրը ես Հիւանդացայ և անկողին մտայ:

Խ Գ

«ԱՒԱԶԱԿՆԵՐ»

Թատրոնական գործունէութեան մէջ, դեռ իմ նոր մտած-
ժամանակս, ոռոսաց երևելի կրիտիկոս Բէլինսկիւ քառասնա-
կան թուականի երևելի գերասան Մաչալովի խաղի քննադա-
տութեան ազդեցութեան տակ, որի (Մաչալովի) Պարլ Մօօրի
խաղը Աւազակների մէջ, Բէլինսկին իւրեան սեպհական բա-
նաստեղծական յափշտակութիւնով է նկարագրում, ես կամե-
նում էի իմ ոյժս փորձել այդ պիեսայի Հերոսների, Պրանցի
կամ Պարլոսի դերի մէջ, և այդ նպատակով դեռ վաթսունա-
կան թուականներին, չեմ յիշում որ տարին, ես խնդրեցի մեր
այն ժամանակուայ Հայ թատրոնի գործունէութեան վէտերան,
Հեղինակ և «Թուղթ խաղացողի կեանք» պիեսայի թարգմա-
նիչ—Միքայէլ Պատկանեանցից, թարգմանել ինձ Համար մի
կտոր այդ պիեսայից, այն տեսարանը, Հինգերորդ արարուա-
ծում, որտեղ Պրանց-Մօօրը խղճի տանջանքի ազդեցութեան
տակ, խեղտվում է կախուելով բազկաթուփից:

Ինչ-ինչ պատճառներից չը յաջողուեց ներկայացնել այդ
կտորը, մինչև որ Աւազակները ամբողջութեամբ թարգմանեց

դարձեալ իմ խնդրանօքս, իմ կրիտասարդ բարեկամներիցս մէկը, Ն. Ալալայեանցը և որի մէջ ես յետոյ վեր առայ Աարլոս-Մօօրի դերը, յանձնելով Ֆրանցինը—Ամերիկեանցին:

Իմ հիւանդանալուց յետոյ, մեծ պասին, երբ ես սկսեցի փոքր ինչ կազդուրուել, վերցրի Ալալայեանցից նորա թարգմանութիւնը և կրճատելով պիեսան համաձայն մեր խմբի ոյժին, հրաւիրեցի ընկերներիս ինձ մօտ, բացատրեցի ամեն մէկ անձնաւորութեան նշանակութիւնը սորա մէջ և բաժանեցինք դերերը այսպէս. Գերունի Աարլոսինը տուինք Ջարտեղեանցին, Ամալեայինը, Աարլոսի նշանածինը, Սաթենիկին, Ֆրանցինը Ամերիկեանցին, Աարլոսին — ինձ, Շվէյցերինը — Աւալեանցին, Պատերինը—Սահակ Ատիբէկ Մէլիբեանցին, ևն:

Սկզբում փորձերը ինձ մօտ էին լինում, իսկ առողջանալուցս յետոյ, մեծ պասի վերջերում, անցանք քաղաքային թատրոնի բեմը:

Այստեղ ես չեմ կարող չլիշել մի ծիծաղաշարժ անցք, որ տեղի ունեցաւ փորձերի առաջին իսկ օրից և որը մնաց իբրեւ անեկզօտական յիշողութիւն այդ պիեսայում մասնակցողներին համար:

Պատերի դերը, ինչպէս ասացի վերեւ, յանձնեցինք Սահակին, իմ հին բարեկամ և թատրոնի անձնանուէր աշխատակցներից մէկին, որի համար թատրոնից ստացած վարձատրութիւնը երբէք նշանակութիւն չունէր և որը, մինչև օրս էլ, վաճառականութիւնով հայթահայթելով իւր ընտանիքի հացը, մնում է միշտ անկեղծ բարեկամ հայ թատրոնին և պատրաստ, հարկաւոր եղած ժամանակ, յանձն առնել ամեն տեսակ դերակատարութիւն:

Այն տեսարանում, որտեղ Պատերը, կառավարութեան կողմից ուղարկուած լինելով Աարլոս աւաղակապետի մօտ, սորան համոզում է անձնատուր լինել՝ Սահակ բարեկամս, յանդիմանալով ինձ, իբրեւ աւաղակների արիւնարբու խմբապետի, արտասանում էր այսպէս՝

— Դու արիւնարբու խմբապետ:

Ամեն անգամ, փորձի ժամանակ, ես ուղղում էի այդ չարաբաղդ խնդապետ բռնը խմբապետի, բայց միշտ ներկայացման ժամանակ, քանի խաղացել ենք այդ պիեսան, խնդապետը

դարձեալ մնում էր խնդապետ: Միայն վերջին, կարծեմ, անգամ, ապրիլի 29-ին 1873 թուին, երբ կրկնեցինք Թիֆլիսի ամառային թատրոնում, ես սպառնացայ Սահակին, որ բեմի իսկ վերայ ես նորա անիծեալ խնդապետը կուղղեմ խմբապետի, բռնելով նորա մօրուքից:

Սահակը մտածեց և խոստացաւ ներկայացման գիշերը անպատճառ խմբապետ արտասանել:

Հասանք այդ տեսարանին. ես լարուած սպասում էի, որ Սահակը իսկոյն դուրս կը տրաքացնէ իւր Խնդապետը և, ինչքան մեծ եղաւ իմ զարմանքն, երբ նա շփելով իւր փառաւոր մօրուքը, մեծ ապշոմբով, հայեացքը ուղղելով աչքերիս մէջ, ճշաց:

— «Պու, արիւնարբու խմբապետ»

Չիժաղը քիչ էր մնում ինձ խեղդէ:

— «Այո, կրկնեց Սահակը, դու կախաղանի կերպուր խմբապետ. և այնպէս սաստիկ էր շէշտում այդ վերջին «պետ» վանկը, որ ամբողջ խումբը, քիչ էր մնում, ծիծաղի ճիչ բարձրացնէր:

Դառնանք գործին:

Եւ շատ ցաւում եմ, որ Աւագակների առաջին ներկայացման աֆիշան չունեմ և ճշտութեամբ չեմ յիշում նորա ներկայացման օրը:

Դահլիճում ահագին բազմութիւն, բազկացած Թիֆլիսի զանազան ազգութեանց ինտելիգենտ դասակարգներից, բեմի վերայ կուլիսները խճկուած ոռւս դերասանների խմբով, այդ բոլորը այն աստիճան ոգևորել էին մեր դերասաններին, որ մեզանից ամեն մի դերակատար իրան այդ գիշերուայ հերոսն էր համարում:

Ամերիկեանցը դերազանցեց իրան, Սաթենիկը իւր փոքրիկ դերով ազմկալի ծափահարութիւն բարձրացրեց և ամբողջ ներկայացումից դուրս եկաւ մի տեսակ յաղթութեան տրոֆէյ մեզ դերասաններիս համար, և այնուհետեւ «Աւագակները» մնաց մեր ըէպէրտուարում ամենանշանաւոր խաղ թէ ներկայացման և թէ մուտքի յաջողութեան կողմից:

Իսկ մեր այն ժամանակուայ լրագրութիւնը, հանգուցեալ «Մեղուն» և ըադիկալ «Մշակը», դարձեալ բաւականացան

իւրեանց սովորական քննադատութիւնը տալով այդ ներկայացման մասին, սովորական լակոնական ոճով «այս ինչ դերասանը լաւ խաղաց, այս ինչ դերասանը վատ» և պրծաւ:

Այս ներկայացումից յետոյ մենք տուինք Շուշանիկ ողբերգութիւնը յօգուտ Քէթեան Արամեանցի և նա հեռացաւ Քուլթայիս, որտեղ և ամուսնացաւ Սմբատ Վարինեանցի հետ:

Խ Դ

ՃԱՆԱՊԱՐՅՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳՕՐԻ

Փոխանակ ամառուայ շողերում Թիֆլիսում մնալու անդործ, ես առաջարկեցի խմբին այցելել Գօրի և տալ այնտեղ մի երկու ներկայացում:

Եւ որովհետեւ միակ մէկ դերասանուհի Սաթենիկով զըժուար էր զործ տեսնել, վճռեցինք հեռագրել Քուլթայիս Արամեանցին որ նա ևս գայ Գօրի մասնակցելու մեր երկու ներկայացումներին:

Այդպէս ահա հայ թատրոնական խումբը յունիս ամսին, եթէ չեմ սխալվում, բաղկացած մօտաւորապէս տասն և չորս անձերից, ուղևորուեց Գօրի, ուր մի քանի օր առաջ դնալով ես պատրաստեցի սենեակներ խմբի համար, Գօրուայ միւռձար հիւրանոցում:

Գօրուայ հայ հասարակութեան համար այդ ժամանակ անհասկանալի էր հայերէն ներկայացումները, որովհետեւ հագիւ թէ ամբողջ քաղաքի մէջ քսան հոգի զտնուէին իւրեանց մայրենի լեզուով խօսող, այդ պատճառով, մենք ստիպուեցանք Շուշանիկ ողբերգութիւնը, ամբողջապէս թէ մի կտոր—չեմ յիշում, կրկնել վրացերէն՝ թարգմանութեամբ հայր Տէր Ստեփանեանցի, որը համալսարանական կրթութեան տէր անձն լինելով, մեզ շատ նպաստեց մեր զործունէութեան մէջ:

Առհասարակ Գօրուայ ճանապարհորդութիւնը անօգուտ եղաւ խմբի համար որը և դառաւ Թիֆլիս, բացի Սաթենիկից, Քէթեան Արամեանցից և Ամերիկեանցից, որոնք վրձռեցին զնալ Քուլթայիս և այնտեղ ևս յաջողացնել մի երկու ներկայացում:

Եւ որովհետեւ ես ծառայութեանս պատճառով անկարող էի հետեւել ընկերներին, ուստի մնացած խմբին հետ դարձայ Թիֆլիս: Վութայիսում յաջողուել էր նորանց երկու թէ երեք ներկայացում տալ, հայերէն եւ վրացերէն լեզուով խառն եւ Սաթենիկը Շուշանիկի վրացերէն դերակատարութեամբ եւ Վեթեանը փողեփիւնի մէջ, մեծ յաջողութիւն էին ունեցել եւ այդպիսով թաարոնին անձնանուէր այդ երկու դերասանուհիներն, վրաց առաջին կանացի դերակատարներն եղան Վութայիսում:

Օգոստոս ամսին Վութայիսից վերադարձան Սաթենիկը եւ Ամերիկեանցը, եւ մենք վճռեցինք, պատրաստութիւն տեսնել ձմեռուայ սեզոնի համար:

Խ Ե

ԱՊԱԳԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՍԵՐ ԴԱՇԻՆՔԸ

Ինչպէս ինձ, այնպէս եւ Ամերիկեանցի համար, Պոլիսը հայ մտքի գործունէութեան երևակայական կենդրոն էր թուում դեռ, եւ այդ պատճառով մենք վճռեցինք այդ տարի մի քանի կանոնաւոր եւ յաջողակ ներկայացումներ տալուց յետոյ, կազմել մի փոքրիկ կոկիկ խումբ եւ գնալ Պոլիս այնտեղ շարունակելու մեր գործունէութիւնը:

Խումբը, կամ աւելի լաւ է ասել ընկերութիւնը, պիտի կազմուած լինէր՝ Սաթենիկից, Արամեանցից, Ամերիկեանցից, Աւալեանցից եւ ինձանից, մնացած հարկաւոր եղած անձնաւորութիւնները վարձով պիտի լինէին:

Այս նպատակով մենք կազմեցինք մի շարք ներկայացումներ ծրագիր եւ սկսեցինք փորձերը սկզբում Սաթենիկի բնակարանում, յետոյ ուրիշներ յօտ:

Այդ սեզոնի արուած նշանաւոր ներկայացումներից էին «Թուղթ խաղացողի կեանքը», որի մէջ Ամալիայի, թուղթ խաղացող Ժօրժի կնոջ դերում, Սաթենիկը այնպիսի մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, որ նորանից առաջ այդ դերը կատարողներից ոչ մէկը չէր ունեցել:

Յետոյ նմանապէս մեծ յաջողութեամբ նա կատարեց Իւ-

լիսյի, մեծ քաղաքագէտ և հայրենասէր Րէշիլիօի հոգեզաւակի դերը:

Առհասարակ այդ սէզօնում տրուած ներկայացումներին մի առանձին կենդանութիւն և աշխոյժ տուողը Սաթենիկն էր, թէ իւր զգայուն խաղովը և թէ իւր երգեցողութեամբ. ինչպէս Տրովատօրից Ազուլէնայի «Ո՛հ այդ խարոյկի բոցը», միւսին օպերայից մի ուրիշ կտոր, կօնտրալտօյի մասից, ծիծեռնակ ևն, որը նա կատարեց թատրոնի օրկէստրի ներդաշնակութեամբ:

Երբորդ թէ չորրորդ խաղից յետոյ, Ամերիկեանը յանկարծ պահանջեց տալ նորա օգտին մի ներկայացում, պատճառաբանելով որ նա, փոխել է իւր դիտաւորութիւնը մեզ հետ միասին այցելելու Պոլիս և որ առաւել օգտաւէտ է համարում ընկերութեան համար որ նախ ինքը միայնակ զնայ ծանօթանայ այնտեղի հանդամանքներին և ապա մեզ մանրամասն տեղեկութիւն տայ, որ յետոյ մենք կարողանանք վճռել զնալ թէ ոչ:

Այս բանը ինձ սաստիկ վրդովեց, և ես խորհրդակցելուց յետոյ ընկերներիս հետ, վճռեցինք տալ նորան իւր ուզած ներկայացումը և այնուհետեւ շարունակել մեր դործը. մինչև սէզօնի վերջը:

Ամերիկեանցը խնդրեց իւր ներկայացման համար «Այ քեզ ցին» հանգուցեալ Երեցփոխանի, Մոսկվայի հայ վաճառականների կեանքից գրած մէկ ծաղրաշարժ փողկվիլը, որի մէջ լուսադարար Ակուլինայի դերը կատարեց Փօն Րէնէրը, նոյնպէս և «Աւազակներից» Փրանց-Մօօրի կախուելու տեսարանը, և վերջը զանազան երգերից և արտասանութիւններից կազմուած դաւեշտ:

Այդ ներկայացումից Ամերիկեանցը վերցրեց մօտ 900 ռուբլի, որով և ճանապարհ ընկաւ դէպի Պոլիս:

Գ. Զէլէան

ՀԱՅՈՑ ՍԵՃ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԺԲ ԴԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՈՐԱ ՎԻՃԱԿԸ
ԼԵՀԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանից հայերի գաղթականութիւնը սկսւում է ԺԱ. դարից, բայց աւելի մեծ գաղթականութիւնը դուրս եկաւ արքայանիստ Անիից ու նորա շրջակայքից և ուղղեց իր ճանապարհը դէպի հիւսիս Խրիմի սահմանները և յետոյ՝ Վսեհասր գետի ուղղութեամբ Մոզիլեմ, Սամենեց Պոդոլսկ, լեհական քաղաքները և այնտեղից արդէն բաւական ուշ Վալիցիա, Հունգարիա և Մոլդովիա: Այս դէպքը տեղի ունեցաւ ԺԲ. դարում Անիի և ուրիշ նշանաւոր քաղաքների կործանումից յետոյ մոտգոյեան վայրերի հրոսակների ձեռքից:

Հայ գաղթականութեան ճանապարհի մասին պատմական որոշ տեղեկութիւններ չկան: Չանազան պատմական յիշատակարաններում ցրուած տեղեկութիւնների հիման վերայ, պէտք է ենթադրել, որ գաղթականների ստուարագոյն մասը անցել է Սովկասի վերայով դէպի Վոլգայի բերանը, բայց նեղուելով Ղափլախի թաղաւորութիւնից, նա ճանապարհը թեքել է դէպի Սաֆիա, այժմեան Թէոդոսիան, որտեղ Վենոփացիների թոյլութեամբ, որոնք աչիրում էին այս քաղաքին, բնակութիւն են հաստատում մեծ բազմութեամբ: Թէ որքան խիտ էին ապրում հայերը Սաֆիայում, երևում է նորանից, որ Թէոդոսիայի այժմեան մագաստան տեղում, այն հրապարակին վերայ, որ հազել 150 քառակուսի սաժէն լինի՝ մինչև այժմ մնացել են կանգուն հինգ փոքր եկեղեցիներ, որոնցից մէկը ներկայացնում է հին հայ քանդակադործութեան օրինակիլ յիշատակ տաններիլ առաքեալների խորաքանդակ պատկերներով կաթողիկէի վերայ, թերևս սա մայր եկեղեցին եղած լինի, սակայն այժմ դարձրած է ուսաց եկեղեցի, մնացեալ չորս եկեղեցիները ծառայում են, որպէս մթերանոցներ:

Բացի սորանից Թէոդոսիայում կային և ուրիշ շատ հայ եկեղեցիներ, որոնց թիւը հասնում էր 30-ի, սակայն այս եկեղեցիներից այժմ մնում են Ս. Հրեշտակապետաց Ս. Սարգիս,

Ս. Գէորգ Օորափար (գերեզմանատան) և 20 տարի առաջ վերանորոգած Ս. Աննայի եկեղեցիները:

Այս եկեղեցիներից Ս. Հրեշտակապետացը և Ս. Սարգիսը նշանաւոր են իրենց փառաւոր շէնքով և հին հայկական ճարտարապետութեամբ խիստ ճաշակով շինուած: Ս. Սարգիսը ունի բազմաթիւ արձանագրութիւններ և քանդակներ, որոնք փորուած են տաճարի ներսի կողմի պատերի քարերին վրայ: այս եկեղեցին յիստունական թուականներից ի վեր աւերակ էր. սակայն 1888 թ. արժ. Խորէն վարդ. Ստեփանէի ջանքով նորոգուած է և արդէն ժամասացութիւն է կատարվում նորա մէջ:

Այս երկու եկեղեցիները հաւանորէն շինուած են ԺԻ դարում Անիի առաջին զաղթականների ձեռքով, որովհետեւ նոցա մէջ կան սքանչելի փորագրութեամբ և զեղեցիկ քանդակներով դռներ հայկական ճաշակով և արձանագրութիւններով, բոնցից երեւում է, որ այս դռները բերուած են Անիից *):

Աւանդութիւնը պատմում է, թէ բարեպաշտ հայերը այս դռները բերել են իրենց վրայ, որպէս սրբութիւն, որի հետ կապուած է նոցա հայրենի տաճարների մեծութեան յիշատակը

Շատ հասկանալի է այն պատճառը, որով աւանդութեանը նայած 300,000 հայեր հիւրասիրութեամբ ընդունուեցին Պենովացիներից:

Շրջապատուած Խրիմի բուն ափրապետ թաթարներից, որոնցից նոքա գնել էին մի աննշան հող իրենց Աաֆֆայի զաղթականութեան համար, Պենովացիները հայերին, որպէս քրիստոնեաներ, նկատում էին իբրեւ նեցուկ իրենց շարունակ մաքաւման մէջ Խրիմի խաների դէմ: Բայց այսպիսի մի նշանաւոր բաղմութիւն չէր կարող անդաւորուել այն սահմանափակ քաղաքում: Աղլըում բնակութիւն հաստատելով Աաֆֆայի շրջակայ գիւղերում, հայերը թերեւ ԺԻ դարում, եւր Պենովացիների իշխանութիւնը Աաֆֆայում ոչնչացաւ և թուրքերը Խրիմ նուաճեցին՝ զիմել են տրեւմուտք մի մասը Մուրափիա և Վալախիա, Հունգարիա և Տրանսիլվանիա, միւս մասը Մողիլով Պանստրի վրայ, Ժվանէց աւանը, Ամենեց-Պոզովսկի, Պալցիկա և Լեհաստան

*) Յայտնի է, թէ ինչպէս Ս. Սարգիսի դռներից մէկը գտնվում է Սոսկոլայի թանգարաններից միում:

Սակայն կան պատմական տեղեկութիւններ, թէ Հայերը դեռ այս ժամանակից առաջ ցրուած բնակվում էին Վալիցիայում և այժմեան Պոդոլիայում: Այսպէս Հայ զօրապետները, ինչպէս հաստատում են լեհաց պատմագիրները՝ դալիս էին իրենց խմբերով Վալիցիայի և Վիեվի իշխանների ու Լեհացոց թաղաւորների մօտ և նոցա օգնում էին թշնամիներին դէմ պատերազմ մղելու:

Վամենեց Պոդոլ'սկի Հայոց ամենահին եկեղեցին, որ մատուռի ձև ունի՝ շինած է ԺՎ դարում Հայ մեծատուն Սինան Խոտլուբան, որ թերևս նոյնպէս այն զաղթականներիցն էր, որոնք փոքր թուով հնուց բնակութիւն էին հաստատել այստեղ, որ և ապացուցվում է եկեղեցու չափից. Այս եկեղեցին քառանկիւնի ձև ունի. զուրկ է ճարտարապետական գեղեց-

կութիւններից և ներկայումս դարձ-րած է ուսական եկեղեցի յանուն Ս. Նիկողայոս Աբանչեւադործի:

Այս եկեղեցու մը գտնվում է ԺՎ դարում Լեւմիածնից փախած Մեղքիսեղեկ կաթողիկոսի գերեզմանը, որի տապանաքարին վերայ դեռ բաւականին պարզ պահպանուած է նորա խորաքանդակ պատկերը կաթո-

Հայոց առաջին եկեղեցին Վամենեց Պոդոլ'սկում: Այժմ դարձ-րած է ուսաց եկեղեցի յանուն Նիկողայոս Աբանչեւադործի: Դիմումը կաթո-

Հայոց կաթողիկէ եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի Հաւանօրէն, ժՆ դարու դործ, մեծ և ընդարձակ շինութիւն է խալախան ոճով: Նորա պատերը ներսի կողմից ծածկուած են մարմարեայ սալաքարերով, որոնց վերայ փորագրուած արձանագրութիւնները եկեղեցու բարերարների և բարեգործ անձանց յիշատակին նուիրուած, դեռ մինչև այժմ բաւական լաւ պահպանուած են:

Աղանուժ գրուած Մայր Աստուածածնի պատկերը մանուկ Յիսուսը գրկին՝ համարվում է հրաշագործ. աւանդութիւն կայ, թէ այս պատկերը նկարել է Ղուկաս աւետարանիչը: Այս նուիրական պատկերը որ հայերը իրենց հետ բերել են Անիից, նշանաւոր է Մայր Աստուածածնի կերպարանքի բուն աստուածային արտայայտութիւնով: Իսկ արուեստի և գոյների թարմութեան կողմից, նորան համարձակ կարելի է դասել եկեղեցական գեղարուեստի լաւագոյն յիշատակարանների կարգը:

Չարմանալի է, որ Ս. Աստուածածնի երեսը հայկական տիպ ունի և այս պատճառով այս պատկերը հայ ժողովրդի անհամեմատ թանկագին աւանդը պէտք է կազմի: Պատկերը ծածկուած է ոսկեղօծած արծաթեայ թիթեղով, որի վերայից կախուած են բազմաթիւ արծաթեայ նուիրատուութիւններ ինչպէս ձեռք, աչք, սիրտ և այլն. ոսկեղօծած շքանակի վերևի կողմը գրուած է «ապաւէն մեղաւորաց»:

Այս պատկերը խիստ յարգվում է ոչ միայն Պոգոլի, այլ նաև ամբողջ Ահհաստանի կաթողիկոսներից, որոնք դալիս են երկրպագելու այս հրաշագործ պատկերին զանազան հիւանդութիւններից փրկուելու համար:

Պատկերների մէջ աւելի ուշադրութեան արժանի են Ս. Առփասուորչի երկու պատկերները, որոնց շուրջը նկարուած են նորա տաներկու չարչարանքները: Խորանում պահպանվում են մի քանի եկեղեցական անօթներ հայկական գրերով. սոցանից շատերը դեռ վերջին ժամանակները կաթողիկ շահասէր քահանաները վաճառել են հրէաներին, որոնք իրենց շահաւէտ առևտրի առարկայ են դարձրել:

Եկեղեցին ունի ընդարձակ զբաղուէն հայկական եկեղեցական ձեռագիր գրքերից. սակայն սոցա մէջ պատմական նշա-

Վաղերի հայկական պատկեր Ս. Աստուածածնի (Ղափա աստուած-
բանին վերագրումը):

Նախութիւն ունեցող ձեռագիրներ կամ որ և է եկեղեցական յիշատակարաններ հայոց լեզուով չկան Պատմում են, որ մի ժամանակ հետաքրքրական ձեռագիրներ շատ կային, որոնք այժմ մասնաւոր անձանց սեպհականութիւն են դարձել: Խորանի պատերի վերայ կախուած են Վամենեց Պոգոլ'սկի հայկական հին եկեղեցու շինող Սինան Խոտլուբայի և ուրիշ պատուաւոր հայկաղանց, ինչպէս նաև մի քանի հայ եպիսկոպոսների պատկերներ, որոնք հաւանօրէն մի որ և է դիտական ծառայութիւն են մատուցել եկեղեցուն կամ իրենց հասարակութեանը:

Դեռ ԺԲ դարու սկզբում Վամենեց Պոգոլ'սկի և բոլոր Լեհաստանի հայերը դաւանում էին Հայաստանեայց եկեղեցու ուղղափառ կրօնը և լեզուով ու կրօնով մի առանձին ազգութիւն էին կազմում, որ տեղւոյն ազգաբնակչութեան մէջ վայելում էր մեծ յարգանք իր աշխատասիրութեան և շիտակութեան համար:

Այս բանը միաձայն հաստատում են լեհացի պատմագիրները: Քաղաքներումը նոքա զբաղվում են առևտրով և արհեստներով, իսկ գիւղերում հողագործութեամբ, սոցա մէջ շատերը մեծամեծ կալուածների ունէին: Նոքա կառավարվում էին համայնական խորհրդարանով, որ հաւաքվում էր առանձին յարկում Վամենեց Պոգոլ'սկում, որ մինչև այժմ դեռ պահպանուած է: Նոքա վայելում էին լեհացի թագմաւորներից արածութիւնների՝ ինքնակառավարութեան իրաւունք և կրօնի դաւանութեան ազատութիւն:

Հայերի մշտական յարաբերութիւնները իրենց շրջապատող ռուս և լեհացի ազգաբնակչութիւնների հետ շատ բարեկամական էին, որոնցից ծագում էին ընդհանուր շահեր:

Հայերը, պինդ մնալով հանդերձ իրենց եկեղեցուն և լեզուին մէջ, անտարակոյս, շատ բան իրենց առօրեայ կեանքին մէջ, ընդունած էին լեհացիներից, բայց և սոքա էլ մի քանի բան իւրացրել էին հայերից. օր. լեհական կուսուղի ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հայկական ազգային հագուստ, չուխան. թէ մինչև որ աստիճան պինդ էին հայերը իրենց լեզուին մէջ, երևում է սորանից է, որ մինչև այժմ Վամենեց Պոգոլ'սկում շատ հին տների դռների վերայ պահպանուած են հայկական գրութիւններ, սալաքարների վերայ փորուած:

ԺԷ դարու կիսում կաթողիկոթիւնը, որ նորագարձ ազգերի մէջ սպանում է նոցա լեզուն ու ազգային զգացմունքը՝ իր մարդօրսական քարոզչութիւնը ուղղեց և Պողո՛սկի Հայերի դէմ: Պալեցիայի Հայերի մի մասը արդէն դարձած էր զէպի կաթողիկոթիւն և նոցա համար արդէն հիմնարկուած էր մի մասնաւոր բարձրագոյն դպրանոց հայ կաթողիկ քահանաներ պատրաստելու համար: Այս ուսումնարանի տաղանդաւոր աշակերտներէց մէկը, եռանդուն և կրքոտ ուրացեալ Նիկող, կաթողիկների ձեռքին լաւ դործիք դարձաւ Պողո՛սկի Հայերին կաթողիկոթեան դարձնելու: Բայց պնդահաւատ Պողո՛ւեան հայերը չէին խաբւում և ոչ մի խոստումից: Ուստի կաթողիկ հոգևորականութիւնը որ ոչ մի միջոց չէ արհամարհում՝ վճռեց դիմել խորամանկութեան: Սա շատ նշանաւոր դումարով համոզեց Մեկքիսեդէկ կաթողիկոսին, որ այդ ժամանակ Պամենեց Պողո՛սկում էր ապրում՝ Պողո՛սկի Հայերի եպիսկոպոս ձեռնադրել երիտասարդ Նիկոլին: Ժամանակ չկորցնելով, Հռովմի ստրուկ ծառան սկսեց մոծանել հայ ժամերգութեան մէջ կաթողիկական եկեղեցական ծէսեր: Այս բանից յուզուելով, հայերը իրենց արտօնութիւններին վերայ յենուելով, բողոքում էին եպիսկոպոսի այս նորամոծութեան դէմ և վճռողապէս մերժեցին կրօնական միաբանութիւնը, որը նոցա ստիպմամբ ընդունել հարկադրում էր Նիկողը:

Հայերի ընդդիմութեան վրայ չարանալով, Նիկող փակեց եկեղեցիները: Հայ պատուաւոր աւագները, մեծատունները, ժողովուրդին հասարակական տան մէջ իրենց վիճակի մասին խորհրդակցելու: Աւելի թոյլերը, Նիկոլի ճարտարախօսութեամբ զրաւուած, սկսան տարուբերել բոլոր այս ժամանակ դահլիճն է մանում հոգով արի հաւատով պինդ Հռիփսիմէ Բալասանովիչ կոյսը և ոգևորուած ճառով առաւել ամրապնդում է ժողովի վճիռը, որ էր կաթողիկոթեան օանձգութեան դէմ արիաբար պաշտպանել սեփական ազգային եկեղեցին:

Հայերը կրօնասէր ժողովուրդ լինելով, զրկուած էին հոգեկան միթարութիւնից, իրենց եկեղեցիները յաճախելու, որոնք մնում էին փակուած, և այս պատճառով չէին կատարւում պսակներ, ննջեցեալները թաղվում էին առանց քահա-

նայի և եկեղեցական արարողութիւնների, երեսանները մնում էին առանց մկրտութեան: Շատ տարիներ հայերը ի սէր իրենց եկեղեցուն տարան շատ թշուառութիւններ: Նոցա զանգատները և բողոքները, որ տալիս էին կաթողիկէ Լեհական կառավարութիւնից պաշտպանութիւն զանող հոգեւորականութեան վերայ, մնում էին ձայն բարբառոյ յանապատի: Վերջապէս նոքա անկարող եղան այս բոլորը տանել: Աթոռիկութիւնը ընդունեցին նոքա, սակայն ժամերգութեան մէջ պահպանեցին հայկական լեզուն և հայ եկեղեցու ծէսեր: Քահանաներ նշանակվում էին ինչպէս Աամենեց Պողո՛սիւմ, այնպէս և Մողիլեվի (Վնեստրի վերայ) և ժպանեցիկ եկեղեցիներում Լվովի և Վլենեաիկի ուսումնարանների հայ կաթողիկ սաներից: Այսպէս շարունակուեց մինչև ներկայ դարու վաթսնական թուականների սկիզբը:

Բայի այս հանգամանքից ժ՛՛՛, դարում թուրքերի արշաւանքը Լեհաստանի վերայ և Աամենեց Պողո՛սիւի առնուելը խիստ զգալի ֆեաս հասցրին այնտեղի հայերի բարեկեցութեան, որոնք այնտեղից դուրս դալով, ցրուեցին զանազան կողմեր: Թէև նոցա մի մասը, թուրքերի հարածուելուց յետոյ, յետ դարձաւ, բայց թուով նուազելով նոքա բոլորովին կորցրին իրենց առանց այն էլ թոյլ խախուտ ազգային լեզուն, այս եւրեղթին ոչ պակաս նպաստեց և նոցա նորամուտ սովորութիւնը լեհացոց հետ պասկուելու, որոնց հետ դաւանում էին մի կրօնք: Այսպէս, վաթսնական թուականներից ի վեր լեհացի քահանաները սկսեցին նշանակուել հայ եկեղեցիների աւագ երէցներ, ժամասացութեան մէջ լեզուն տեղի տուեց լատիներէնին: Մնաց միայն հայկական եկեղեցիի անունը, հայկական արձանադրութիւնները և մի քանի տասնեակ հայ ընտանիք, որոնք հազիւ յիշում են մի քանի հայերէն բառեր և որոնք կրում են հայ ազգանուններ եւ վերջաւորութեամբ: Բալասանովիչ, Օվանովիչ, Թէոդորովիչ, Տարասովիչ ևայլն, բայց ինչպէս երևում է, հայերը դեռ երկար պահպանել են իրենց սէրը դէպի ազգային լեզուն, զոնէ ժամասացութեան մէջ, դէպի ազգային սովորութիւններն և եկեղեցական աւանդութիւնները: Ինչ մինչև այժմ հայ պառաւ կանայք, որոնց դիւրին է զանազանել լեհոհիններից, աչքի զարնող հայկական տիպարով,

գլխները կապում են և շալ են կրում Խրիմի հայուհիներին ման:

Նոյր 1859 թ. Վաբրիէլ արք. Այվազեան Վամենեյ-Մոզիլովից անցնելով մի քանի օր մնաց այս քաղաքում, նորա մօտ եկան տեղական հայ կաթողիկոսները և խնդրեցին նոցա եկեղեցումը սրատարագ անել հայաստանեայց եկեղեցու արարողութիւնով, բայց տեղական իշխանութեան ներկայացուցիչը երկիւղ կրելով տեղական կաթողիկոսի ազգաբնակութեան զրգուրմից խորհուրդ տուեց Այվազեանին մերժել հայերի խնդիրը: 1864 թ. երբ հարաւ-արեւմտեան կողմի կաթողիկոս հոգատերները լեհական ապստամբութեան առիթով զրկուեցին զանազան արտօնութիւններից, Պոդոլսկի հայերը, յիշելով իրենց ծագումը՝ պատրաստ էին վերագառնալ իրենց ազգային եկեղեցու ծոցը, բայց այդ ժամանակուայ Սիշնեի թեմական առաջնորդ Նդեազար եպիսկոպոսի թուլութիւնով ու անհոգութիւնով այդ բարի զործը խափանուեցաւ:

Վամենեյ Պոդոլսկից 20 վերստ հեռու դէպի աւստրիական սահմանը, Վնեստրի եզերքում բնկած է Ժվանեց, որտեղ այժմ ոչ մի հայ չկայ, գոնէ չկայ մէկը, որ իրեն այս ազգութեան վերագրէ: Սակայն ինչպէս երևում է տեղական եկեղեցու ծննդական մատեանից մինչև ներկայ դարու քսանական թուականների վերջերը, այս աւանը համարեա լի էր հայերով: Այս մատեանը սկսվում է անցեալ դարու կիսից մասնաւորապէս հայ լեզուով. այնտեղ նշանակուած են ծնուածների ու սոցա, ծնողների անունները, նոցա բնակութեան փողոցը, իսկ նորեկ հայերի մասին ցոյց է տուած որտեղից են նոքա գաղթած, և այս երևում է, որ Ժվանեցում շատ գաղթականներ եղել են Փոքր-Ասիայից: Այս մատեանը առաջ գրվում էր հայ լեզուով, բայց արդէն ներկայ դարու սկզբից նա յաջախ խառն է լեհերէնով իսկ վերջումը բոլորը գրուած է միմիայն լեհերէն: Սորանից երևում է, որ արդէն ներկայ դարու տասնական թուականներից սկսած հայ կաթողիկոս քահանաների փոխարէն Ժվանեցի եկեղեցում նշանակուել են մասնաւորապէս լեհացի քահանաներ, որը և շարունակվում է մինչև այժմ:

Ժվանեցի եկեղեցու երբեմն հայկական լինելու միակ յիշատակը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերն է նորա տասներկու

չարչարանքներով և վերոյիշեալ ծննդական մատևանը հայերէն գրութիւնով:

Ասմենեց Պողո՛ղսիից յեաոյ Պողո՛ղիայում հայերի բազմամարդութեան կողմից երկրորդ տեղն է բռնում Մոգիլեվ Պսևսարի վերայ: Այս քաղաքում, որ այժմ համարեա հրէաբնակ է, մի ժամանակ հայերի մեծ բազմութիւն կար, որի պատճառով և զլուաւորը փողոցը անուանւում է հայկական:

Այս փողոցում կանգնած է հին մեծ հայկական եկեղեցի ընդարձակ դաւիթում, որի սալայատալը կազմում են հայ արձանագրութիւններ կրող դերեղմանաքարեր: Այկեղեցում գտնւում են Ս. Ղուսաւորչի երկու պատկերները, իսկ սեղանի պատկերի վերայ գրուած է «ապաւէն մեղաւորաց»:

Այկեղեցումը և փողոցներումը կարելի է հանգիպել շատ անձանց բուն հայկական կերպարանքով որից անսխալ կարելի է մականբերել նոցա հայկական ծագումը. նոցանից շատերը գիտնն մի քանի հայերէն խօսք և իրենք պատմում են, որ նոցա հայերը լաւ գիտէին մայրենի լեզուն: Սորանից կարելի է եզրակացնել, որ Մոգիլեվի հայերի բոլորովին լեհանալը և կաթոլիկանալը տեղի է ունեցել համեմատաբար վերջին ժամանակներում: Այժմ Մոգիլեվի հայերը բազմաթիւ չեն, նոցա բնակած տեղը և նոցա համեսա բնակարանները, որոնք զանազանւում են հայերին յատուկ մաքրութեամբ հրէանների անմաքրութեան մէջ նմանում են անապատի մէջ ուլասիօի:

Մոգիլեվի հայերը, չնայելով որ կորցրել են իրենց լեզուն և կրօնը՝ իրենց հպարտութեամբ են հայ անուանում, երեսանցը մկրտութեան ժամանակ հայկական անուններ են տալիս. Տըր-դատ, Տիգրան, Աշոտ, Հռիփսիմէ և այլն: Նոքա մասնաւորապէս պարապում են դոյնզդոյն կաշի պատրաստելով, բայց այս արտադրութիւնը, որ սկիզբը շատ էր տարածուած փոքր ոռոսիայիների գունաւոր կոշիկ դործածելուն պատճառով, այժմ ընկած դրութեան մէջ է, որովհետեւ սեւ գոյնով կոշիկը հեղհետէ ընդհանրանում է՝ ուստի և Մոգիլեվի հայերը աղքատացել են:

Ահա այսպէս կաթոլիկութիւնը կուլ տուեց և լեհ ազգութեան հետ ձուլեց հարիւր հազարաւոր հայեր, որոնց յիշատակը պահպանւում է միայն մի քանի եկեղեցիներում և ա-

րեւելեան տիպում, որը հայկական աղաւաղած աղբանունի հետ՝
կրում են շատ լեհացիներ: Այսպէս կործանիչ է կաթոլիկու-
թիւնը, որը չէ ճանաչում ազգութիւն, ժխտում է ժողովուրդ-
ների անհատական յատկանիշները, նոցա լեզուն և սովորու-
թիւնները, որոնք նա փոխարինում է լոկ կաթոլիկ ընդհա-
նուր բառով:

Այսպէս է Տաճկաստանի և ուրիշ տեղերի այն հայերի
վիճակը, որոնք անբաղդութիւն են ունեցել ընդունել կաթոլի-
կութիւնը: Որ կաթոլիկ-հայից ուզում էք, հարցրէք, թէ ի՞նչ
ազգից է նա, և նա ձեզ կ'պատասխանի «կաթոլիկ»:

Լ. Մալիբեանց.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* * *

Ես կը ցանկայի, որ լինէր դարուն,
Լինէր պարզ երկինք և պայծառ լուսին,
Եւ անթիւ աստղեր պսպղուն, կայտուն
Խաւար գիշերին կեանք և լոյս տային:

Եւ առանձնացած կանաչ պարտիզում՝
Քո կողքին մենակ լինէի նստած
Եւ քո խանդակաթ, սիրավառ զրկում,
Ինչպէս եղեմում, լինէի հանդած:

Եւ գիշերային զեփիւռը միայն
Յուշ ածէր սիրոյ մեր շնջիւնին,
Եւ այն երկնային զարդերը անձայն
Երկուսիս սիրոյն վկայ լինէին:

Այո՛, քո զրկում, միայն քո զրկում
Իմ այս ծանրը խաչ կը թեթեւանար.
Եւ հոգով մանուկ, մտքով անտրտում՝
Ո՛հ, կը մոռնայի այս դաժան աշխարհ....

Դար-Ղառ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Русско-армянский словарь, составленный Абисоломомъ Іоан-
нисянцѣ. Томъ I. А — Н. — Բառգիրք ռուսերէնից-Հայերէն.
Աշխատասիրութիւն Աբիսողոմ Յովհաննիսեանցի: Հատոր Ա.

Այս վերնագրով հերոս Թիֆլիսում դուրս եկաւ նոր ռուս-
Հայերէն բառարանի Ա. Հատորը երկիջեան ութածալ զիրքով,
591 երեսից բաղկացած: Անթագրելով որ երկրորդ Հատորն էլ
նոյնչափ ստուար կլինի՝ մենք կունենանք մօտ 1200 երեսից
կազմուած նոր ռուս-Հայերէն մեծագիր բառարան, որ ծա-
ւալին նայելով՝ լիովին կարող էր բաւականութիւն տալ ռու-
սերէնով պարապող և ռուսերէնից թարգմանող անձերին, ո-
րոց թիւն օրըստօրէ աճում է մեղանում, և որոց, իսկապէս
ասած, անհրաժեշտ պէտքն ու պահանջը զարկ տուած են
այս ձեռնարկութեան:

Ռուսերէն լեզուի դործածութիւնը այժմ մեր մէջ հետք-
հետէ ծաւալւում է: Հայոց դպրոցներում այս լեզուն պար-
տաւորիչ է. մենք ռուսերէն լեզուով ենք խօսում ու սովորում
պետական ստորին, միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներում:
Ռուսերէն խօսելը մեզ ունակութիւն է դառնում, և Հայերէն
խօսելիս էլ՝ մենք նախադասութիւնները կազմում ենք ռուս
լեզուի ոգով — մենք մտածում ենք ռուսերէն և մեր միտքը
թարգմանում ենք Հայերէն խօսքերով: Ռուսերէն լեզուն մոտ
է դործել մեր ընտանիքներում, ուր արդէն շատ հարիւրաւոր
բառեր (անօթների, կահկարասիքի, հանգերձի, ձևի, սովորու-
թեանց, իրաւաբանութեան վերաբերեալ) դործածում են առհա-
սարակ մեծն ու փոքրը: Մարդարէ պէտք չէ լինել գուշակե-
լու համար, որ մէկ դար դեռ չանցած՝ Անդրկովկասի Հայե-
րէն խօսակցութեան լեզուն բոլորովին կշաղախուի ռուսերէն
բառերով ու ոճերով, այնպէս որ մի լեզուախառնուրդ կկազ-
մուի Հայերէն քերականութիւնից և ռուսերէն բառերից, նման
այժմեան Աժդէրխանի բարբառին, որի վերան ծիծաղելու
համար յօրինուած է «պախչկան ծառին վրայ սիդիտ է արկը»

կատակական խօսքը: Այս երևոյթը պատահական չէ, և երկու զօրաւոր պատճառներ ունի: Մէկը, որի վերայ սովորաբար աւելի ուշադրութիւն է դարձվում՝ քաղաքական պատճառն է. մենք, իբրեւ հպատակ և իբրեւ Ռուսաց պետութեան մաս կազմող ժողովուրդ՝ կարեւորութիւն և պէտք ենք զգում սովորելու և զիտնալու պետական պաշտօնական լեզուն, որով զրուած են օրէնքները, լինում են դատաստանները և ուրիշ իրաւական գործառնութիւնները, որով մենք կարող ենք հաղորդակցութիւն ունենալ պետութեան վարչական անձերի և հաստատութեանց հետ: Ոչ միայն պետական միութեան շահերը, այլև մեր սեփական օգուտը պահանջում են, որ մենք զիտնանք այս լեզուն: Բայց պետական լեզուն գիտնալը դեռ չէ նշանակում մայրենի լեզուն մոռանալ կամ գործածութիւնից դուրս մերժել. կարելի է շատ լաւ զիտնալ երկու և աւելի լեզուների և նրանց գործածել առանց միմեանց վնասելու: Այս տեսակէտից՝ եթէ ռուսերէն լեզուն, միայն լոկ իբրեւ պետական լեզու սովորէինք՝ նա մեր մայրենի—հայերէն լեզուի գոյութեանը և մաքրութեան չէր սպառնայ. առ առաւելն մի քանի հարիւր բառ կմանէին այս լեզուից հայերէն հարիւր հազար բառերի շարքը և իբրեւ կաթիլներ ծովի մէջ կանհետանային:

Հատ աւելի նշանաւոր է երկրորդ պատճառը, որ վտանգ է սպառնում մեր լեզուին և կարող է բոլորովին նրան ջնջել անհետացնել. — սա է քաղաքակրթական պատճառը: Մենք այժմ գտնվում ենք զարգացման աստիճանին վերայ. զարգացումը մեզ կարեւոր է մրցել կարողանալու համար ուրիշ հասարակութեանց հետ մտաւորական ու անասական զուգորդում. առանց զարգացման, յարաբերութեան մտնելով զարգացած օտար հասարակութեանց հետ՝ մենք անշուշտ խիստ շուտով կմեռնէինք իբրեւ հայ հասարակութիւն: Բայց մեր զարգացման համար մենք դիմում ենք օտար լեզուների, անգրկովկասցի հայերս մասնաւորապէս ռուսերէնին: Հայերէն լեզուով հազիւ հազ միջնակարգ, տարրական ուսում ու դիտութիւն կարելի է ստանալ. իսկ բարձրագոյն և մասնագիտական ուսման համար, գիտութեան բոլոր շրջաններում չկան հայերէն գրքեր (կամ եղածները շատ հեռու են գոհացուցիչ լինելուց). իսկ մեր գիւղեցիկ դպրութիւնը ոչ միայն չափազանց աղքատ է, ոչ միայն

ղուրկ է համամարդկային խնդիրներ շոշափելուց, բայց և իւր նեղ-ազգային խնդիրները մշակելիս այնքան տգեղ, այնքան պակասաւոր և անմշակ է, որ ի հարկէ չէ կարող զարգացած մարդի ոչ մտքին և ոչ ճաշակին յազուրդ տալ: Սորա կողքին կայ մի ուրիշ լեզու, հարուստ ինքնուրոյն և թարգմանական մատենադրութեամբ գիտութեան բոլոր ճիւղերին վերայ, հարուստ հատընտիր գեղեցիկ դպրութեամբ, որով սքանչանում են եւրոպացիք. այս լեզուն, ուսներէնը մեզ մատչելի է. և քանի որ մենք պահանջ ունինք կարդալու, զարգանալու, և քանի որ հայերէն լեզուով մեր պահանջին լըում տալ կարող չինք՝ մենք կամայ ակամայ դիմում ենք ուսներէնին: Սորանով ոչ միայն մենք ուսներէն կարդալու ենք վարժվում, բայց և զարգանալով և շարունակ գտնուելով ուս լեզուի մթնոլորտում՝ մեր մտածելու եղանակն ու ճաշակն ևս անզգալապէս փոխում ենք ուսներէնի.—հայերէն լեզուն իբրև անմշակ և անբաւական մեր բոլոր մտքերը մեր ցանկացած ճշտութեամբ արտայայտելու՝ մենք սկսում ենք բարձիթողն անել և խօսակցութեան (մանաւանդ գիտական նիւթերի վերայ) փամանակ նախընտրում ենք ուսներէնը. այս կերպով առանց այն էլ ազքատ լեզուն գործածութիւնից հեռզհեռ գուրս է դալիս, և չգործածուելով՝ չէ կարող ուրեմն և զարգանալ: Իսկ եթէ մենք արուեստական ջանք անելով կամենանք անպատճառ հայերէն խօսել կամ զրել՝ (ենթադրելով իսկ, թէ կարելի է ամեն նիւթի մասին հայերէն լեզուով խօսել ու զրել) մենք ուսաբանութիւն ենք անում և մեր զրական լեզուն աղձատում: Այստեղ է մեծագոյն վտանգը մեր լեզուին համար. երկու լեզուի և մատենադրութեան մէջ, որոնցից մէկը մշակուած և հարուստ է, իսկ միւսը անմշակ և ազքատ՝ գոյութեան մըրցում է ծագում. և ի հարկէ վերջիվերջոյ կյաղթէ զօրաւորը, եթէ մենք տկարին, մեր լեզուին ու մատենադրութեան, ոյժ տալու հոգ չտանինք:

Ինչ և իցէ՝ ուսներէն լեզուն մեր կեանքում այժմ կարեւոր դեր է կատարում, որի շրջանը հեռզհեռ ընդարձակուելու վերայ է: Ուստի թէ՛ այդ լեզուի ուսման օդնելու, և թէ՛ անուղղապէս հայերէնի զարգացման նպաստելու համար՝ անհրաժեշտ կարիք է զգացվում ուս լեզուի ձեռնարկների, մա-

նաւանդ բառարանների: Աթէ մինչև այժմ գոհացուցիչ ուս-
հայերէն բառարաններ չենք ունեցել՝ դորա պատճառը այդպիսի
բառարանի անկարելորութիւնը չէ. այլ զլիաւորաբար՝ լեզուա-
դէտ, գործին հմուտ անձերի պակասութիւնը, որոնք միւսնոյն
ժամանակ մասնագէտ լինէին այդ երկու լեզուներին, ծանօթ
եւրոպական նոր և դասական լեզուներին, և ընդհանրապէս
բառարանագրութեան վերայ փոքր ի շատէ գաղափար ունե-
նային: Մինչդեռ գաղղիներէնից, գերմաններէնից, նոյնպէս և անգ-
ղիներէնից, իտալերէնից, պարսկերէնից, յունարէնից ևն հայե-
րէն գոհացուցիչ բառարաններ ունինք, որոնցից ոմանցով կա-
րող ենք պարծենալ իսկ՝ ուսերէն-հայերէն մի բառարան չու-
նինք, որ այս անուան արժանաւոր լինէր. պատճառը պարզ է.
վերջիշեալ բառարանները մեծ մասամբ կազմել են Մխիթա-
րեանները, որոնք հասական կրթութիւն և հայերէն լեզուի կա-
րաւոր Գրիգոր-Մի-ն ունեցել են, մինչդեռ ուս-հայերէն բառա-
րանների հեղինակները զուրկ են եղել այս երկու անհրաժեշտ
պայմանների մէկից կամ միւսից, երբեմն երկուսից ևս միան-
գամայն:

Պ. Ա. Յովհաննիսեանի բառարանն ևս, դժբաղդաբար,
բացառութիւն չէ կազմում միւս ուս-հայերէն բառարաններից:
Բաւական է մի երես կարգաւ այս գրքից՝ համոզուելու հա-
մար, որ հեղինակը չէ ունեցել հարկաւոր պատրաստութիւն
այսպիսի աշխատութեան ձեռնարկելու համար. բանիբո՛ւն կար-
դացողն իսկոյն համոզվում է, որ հեղինակը հարկ եղածին
պէս չգիտեր ոչ ուսերէն և ոչ հայերէն լեզուները, ոչ պատ-
րաստութիւն ունի դասական լեզուներին մէջ, ոչ ծանօթ է լի-
զուաբանութեան տարերքներին և ոչ վերջապէս բառարանա-
գրութեան օրէնքներին: Արկու լեզուով դործնականապէս խո-
սել գիտցողը դեռ չէ կարող այդ երկու լեզուին լաւ Գաւա-
րան կազմել, ինչպէս դաշնամուրի վերայ նուագել զիտցողը չէ
կարող երաժշտական կանոնաւոր շարադրութիւններ գրել և
ընդհակառակն, մարդ կարող է երկլեզուեան լաւ բառարան
կազմել առանց դործնականապէս վարժ խօսել գիտնալու, ինչ-
պէս և երաժշտական կանոն սւոր շարադրութիւն գրել, բայց
նուագել չկարողանալ: Արկու դէպքում էլ հարկաւոր է օրէնք-
ները ուսումնասիրել և գիտնալ (լեզուի և երաժշտութեան) և

ոչ լոկ դործածութիւնը: Բառարանի հեղինակը, լեզուի օրէնքներին անծանօթ լինելով՝ այնպիսի մի շարադրութիւն է արտադրել, որի մասին խսկապէս լուրջ քննադատութիւն գրելը ծիծաղելի է, որովհետեւ նա շատ ստոր է, որ զոնէ համեստ քննադատութեան դիմանայ. բայց քանի որ մեր մամուլը չգնահատեց այդ գիրքն, ինչպէս որ արժանն էր, այլ մեր կարծիքով, ծուռ տեսակէտի վերայ յենուած՝ մինչև անգամ գովասանեց՝ մենք հարկաւոր ենք համարում, թէպէտ և ուշ՝ մի քանի խօսքով գնահատել այն, ինչպէս որ հասկանում ենք:

Եյս բառարանի մասին գրուած երկու քննադատութիւններն, (Երձագանք 1888, չ. 39, 41, 42, Վ., Նոր—Վար 1888, չ. 170, 172, Վ.) ցոյց տալով հանդերձ նորա մէջ սպրդուած սխալներն, իբրեւ պատահական սխալներ՝ այնուամենայնիւ խոստովանում են նորա «անհամեմատ հարստութիւնը» (?) և միւս «արժանաւորութիւնները» (?), համեմատելով այն Երեցփոխեանի բառարանին հետ, որին արհամարհելով չափազանց վար են զարնում: Մենք կարծում ենք, որ այս նոր բառարանը գնահատելու համար՝ պէտք չէ նրան համեմատել Երեցփոխեանին հետ, որ 35 տարի առաջ կազմուած է, ռուսերէն լեզուի նուազ տարածուած և անհամեմատ քիչ դործածական ժամանակ, ռուսերէն և հայերէն օժանդակ լաւ բառարաններ գոյութիւն չունենալիս, լեզուադիտութեան ուսման անծանօթութեան ատեն հայերիս մէջ: Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքները, որոց մէջ Երեցփոխեանի բառարանն յօրինուած է՝ պէտք է խոստովանենք, որ նա իւր ժամանակից յառաջել էր. այնտեղ արուած է այն ամենը, ինչ որ կարելի էր անել այն ժամանակ: Ուրիշ բան է ներկայումս. այժմ հրատարակուած բառարանից մենք իրաւունք ունինք պահանջելու այն, ինչ որ այժմ կարելի է անել. և եթէ անպատճառ պէտք է համեմատել այս նոր բառարանը ուրիշ բառարանների հետ՝ պէտք է ուրեմն համեմատել Նորայր Բիւզանդացու գաղղիերէն-հայերէն Բառարանին հետ, որ 4 տարի առաջ (1884) հրատարակուեցաւ Պոլսում, կամ Աղլաւեանի գերմաներէն-հայերէն Բառարանին հետ*) (1884—9

*) Եյս ամենապատուական բառարանի մասին մի ուրիշ անգամ թերեւս առիթ ունենանք խօսելու:

Վիեննայ), որ ժամանակակից է պ. Յովհաննեսեանի բառարանին: Աթէ պ. Նորայր և Հ. Սոյլաւեան կարողացան հայերէնի համար այդպիսի բառարաններ կազմել՝ մենք իրաւունք ունինք պահանջելու, և նոր բառարան կազմողը բարոյական պարտք ունի աշխատելու, որ իւր երկասիրութիւնը նոցանից վատ չլինի, բայց և աւելի լաւ լինի, որովհետեւ նա կարողանում էր օգտուել Նորայրով, մինչդեռ սա չունէր այսպիսի օժանդակ աղբիւր: Ահա այս, մեր կարծիքով միմիայն ճիշտ տեսակէտից նայելով՝ մենք այս նոր բառարանը դանում ենք խիստ պակասաւոր, ժամանակի պահանջներին չհամապատասխանող, վատ, ուրիմ և քառասուն մի շարադրութիւն, որի երեւան գալը ամօթ պէտք է համարուի ինչպէս մեր զրականութեան, նոյնպէս և հասարակութեան համար, որ կարող է այսպիսի գրուածք իւր մէջ հանդուրժել: Այս խիստ դատաստանը նորա համար չէ, որ այդ զրքում բազմաթիւ սխալներ կան: Աթէ գիրքը իւր ամբողջութեան մէջ ունենար կատարելութիւն, բայց գտնուէին նորանում պատահական սխալներ, (թէպէտ և բազմաթիւ), սրանք կարելի էր ուղղել. բայց երբ գրքի ամբողջութիւնը մի պարզ սխալ է՝ նրան ուղղելու համար պէտք է նրան կործանել բոլորովին: Այս պատճառով մենք կարծում ենք, որ ամենեւին խորհուրդ չունի, որ, ինչպէս վերոյիշեալ երկու քննադատներն առաջարկում են՝ այդ բառարանին դիմողներն իրանց նկատած պակասութիւններն ուղղէին և հաղորդէին հեղինակին, որպէս զի երկրորդ ապագութիւնն աւելի զոհացուցիչ լինէր: Այսպիսի ուղղադրութիւնները կնամանէին հին կտորի վերայ ձգուած նոր կարկատանների. իսկ պ. Յովհաննեսեանի բառարանը կարկատան չէ վերցնում:

Նախ այս ասենք, որ Պ. Յովհաննէսեանի բառարանը թէպէտ ըստ երևոյթին, նորա ընդարձակ ծաւալին նայելով, պէտք էր որ *այսինքն քառասուն* լինէր՝ սակայն նորա բովանդակութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս անունը կրկնու արժանի չէ: Լաւ առձեռն բառարանը պէտք է ունենայ ոճաբանական և բառազննական (քերականական) մասերը, որոնք պակասում են այս մեր բառարանում: Բոլոր լեզուները, մանաւանդ կենդանի լեզուներն ունին ոճեր, այսինքն այնպիսի համառօտ ասացուածքներ, որոց մէջ մի կամ մի քանի բառ, գործա-

ծուկելով առանձին, միայն այդ խօսքում յատուկ առումով՝ խօսքին տալիս են ուրիշ նշանակութիւն, քան նորա իւրաքանչիւր բառը իրանց սովորական նշանակութիւններով կարող են տալ:

Այսպիսի ասացուածքներն օտարազգիները, ոչ միայն համբալները, բայց նաև լեզուին բաւական հմուտ եղողները, շատ անգամ դժուարանում են հասկանալ, առանց բառարանի օգնութեան: Առնենք մի օրինակ ռուսերէնից. նոքա ասում են, *въ одно прекрасное утро; въ одинъ прекрасный день*, որ բառ առ բառ նշանակում է՝ մի գէշտէն առաւօտ, մի գէշտէն օր, (ինչպէս շատ անգամ և թարգմանում են մեզանում). սակայն այս ոճը դործածելիս ռուսը այն է հասկանում, ինչ որ մենք հասկանում ենք ասելով. «Աստուծոյ տաւած մի առաւօտ», կամ «օրերից մէկը»: Прекрасный բառն այս ոճում ամենեւին չէ տալիս իւր բուն նշանակութիւնը, այլ այս, թէ այդ առաւօտը կամ օրը ուրիշ առաւօտից կամ օրից ոչինչ տարբերութիւն չունի: Իսկ ի՞նչ պիտի անէ համբալը, եթէ ռուսերէն զրքում կարգայ *«въ одно прекрасное утро, когда дулъ сильный востеръ и шелъ проливной дождь»...* և բառարանում չգտնէ բացատրութիւն իւր զարմանքին ու տարակուսանքին: Առնենք մի միայն голова բառը. սորա հանդէպ զրուած է մեր քննած բառարանում. «զլուխ, գլխի՝ զխի մագերը?՝ հաս, հագի (մարդկանց? կամ կենդանեաց) կըր իր? Թողնենք, որ այստեղ բացի առաջին բառից (զլուխ)՝ մնացած բոլոր նշանակութիւնները կամ սխալ են (հարցական նշանով նշանակուածները) կամ աւելորդ (նօտարագրուածները). դառնանք ոճերին: Մակարովի բառարանում մի ամբողջ սիւնակ (73 տող) է բռնում այս բառն իւր օրինակներով ու ոճերով, որոնցից մի քանին բերում ենք այստեղ, *терять голову* (զլուխը կորցնել—նշանակում է՝ շուարել մնալ մոլորուիլ). *ломать голову надъ чѣмъ* (զլուխը կտաւել մի բանի վերայ,—շատ աշխատել, չարչարուիլ մի բանի վերայ), *намылить кому голову* (մէկի զլուխն օձառել,—մէկի զլուխը իւղ քսել). *взять, забрать себѣ что въ голову* (մի բան զլուխն առնել, հաւաքել,—մի բան խելքը դնել, խելքը միտքը մի բանի տալ). *у него умная голова* (նա խելացի զլուխ ունի,—նա խելացի մարդ է). *очертя голову* (զլխի շուրջը գծելով,—յախոռոն, արիւնն աչքն առած). *сломя голову* (զլուխը կոտ-

ըելով, ջախջախելով, — խեղադարի պէս) . КАКЪ СНѢГЪ НА ГОЛОВУ (ինչպէս ձիւնը գլխին, — անապատելի կերպով, գետնից բուսածի պէս), ВЪ ГОЛОВЫ, ВЪ ГОЛОВАХЪ (գլխներում, — սնարքում) ЖИТЬ ОДНОЙ ГОЛОВОЮ (մի գլխով ապրել, — միևնույն ապրել, ամուրի լինել), ГЛАДИТЬ ПО ГОЛОВКѢ (գլուխը շոյել, — փաղաքշել, երես տալ), ВЫДАТЬ КОГО ГОЛОВОЮ (մէկին գլխով յանձնել, մատնել, — մէկին ձեռքն ու ոտքը կապած տալ, մատնել), СНЯВШИ ГОЛОВУ, ПО ВОЛОСАМЪ НЕ ПЛАЧУТЪ (գլուխը վերցնելով, բառնալով՝ մազերին վերայ չեն լալիս, — ջրադացքը տուրը տալ, ջրադացքարը լալ) . ему на головѢ хотѣ колы теши (նորա գլխին թէկուզ ցից, դաւազան տաշիր, — թէ որ պատն իմանայ՝ նա էլ կիմանայ, կամ՝ նա իւր էջն է քշում) . съ больной головы на здоровую (Հիւանդ գլխից առողջ գլուխը (նեաւ), — ուրիշն ջուրը քաշել, մեղքն ուրիշն վիզը բառնալ), և այլն և այլն: Մենք դիտմամբ այսքան օրինակներ բերինք, որպէս զի ակնյայտնի ցոյց տանք, թէ որչափ կարևոր է (մանաւանդ Համբալինելին Համար) ուձերի բացատրութիւնը բառարանում: Վերոյիշեալ ուձերից և ոչ մինը չկայ Պ. Յովհաննիսեանի բառարանում, և առհասարակ ուձեր չկան ամբողջ զբոսում: Ուստի այդ բառարանը գործածողը ռուսերէն կարգալիս՝ ամեն մի երեսի վերայ պիտի կանգ առնէ և չհասկացած նախադասութիւնների բաց թողնէ, կամ, որ աւելի վատն է՝ «խալ հասկանայ: Մինչդեռ հայերէն լեզուն ևս հարուստ է ուձերով և ասացուածքներով, որոնք բառարան կազմողի պարտաւորութիւնն է փնտռել և ղետեղել օտար լեզուի համապատասխան ուձերի կամ ասացուածքների հանդէպ:

Այս բառարանում, ինչպէս ասացինք, պակասում է և բառազննական (քերականական) մասը, որ առձեռն բառարաններում միշտ գտնվում է: Բացի մասն-բանիներից և գոյականների սեռերից, (որոնք մեր կարծիքով, իբրև խիստ պարզ այնքան կարևոր չեն), չկայ ոչ մի քերականական ցուցում: Մինչդեռ հոլովմունքի, խոնարհմունքի աղիւսակները դնել և իւրաքանչիւր բառի առջև համապատասխան թուականներով ցոյց տալ նորա հոլովումն ու խոնարհումը, մանաւանդ անկանոն բայերի կատարեալ ժամանակները նշանակել անհրաժեշտ էր, առանց որոց համբալը մեծամեծ դժուարութեանց

կհանդիպի: Օգոր. եթէ համբար պատահի այսպիսի սովորական մի խօսքի—«*мы зашли къ вамъ*»՝ սոցանից ոչ մի բառ, բացի *къ* մասնիկից, բառարանում նա չի գտնի. և եթէ նա որևէ հնարքով մակաբերէ իսկ, թէ *зашли* բառը *заходить* բայից պէտք է լինի, *вамъ*—*вы* դերանունից՝ սակայն *заходить* բայում իւր մակաբերութեան հաստատութիւն չի գտնի, իսկ *вы* բառն ամենեւին չի գտնի:

Այս կարևոր թերութիւններն ունենալով հանդերձ՝ բառարանը զուր աւելորդներ ունի, որ նոյնչափ պարսակելի է: Մակարովը, որ իւր բառարանում քերանական մասը կաղմել է բարեխղճութեամբ՝ իւրաքանչիւր բայի վերջը, նոյն իսկ բառի շարունակութեան մէջ, առանց բացատրութեանց, դնում է և նորա անցեալ դերբայը, եթէ նա սովորական կանոնից փոքր ի շատէ խոտորվում է իւր կաղմութեամբ: Օգոր. *выдавать, выдать* (*prés. выдаю, fut. выдамъ*) ... *Part. p. выданный*. — *Выдѣтъ* II 7*) ... *Part. p. выдѣнный* և այլն: Հասկանալի է, որ երբ բայի նշանակութիւնը լիապէս բացատրուած է՝ այլ ևս կարևորութիւն չի մնայ նորա անցեալ դերբայը իբրև առանձին բառ դնելու և կրկնելու միևնոյն բացատրութիւնները: Իսկ ռուս-հայերէն բառարանի հեղինակը ուրիշ տեսակ է վարվում, նա իւրաքանչիւր կրա-որական անցեալ դերբային դնում է իբրև առանձին բառ, նրան կոչում է ածական և հանդէպը կրկնում է այն բառերը, որոնք մի անգամ դրուած են բայի աներևոյթ եղանակին հանդէպ: Վերոյիշեալ երկու բառերը, զոր օրինակ, մեր բառարանում կաղմուած են այսպէս.

Выдавать, выдать բ. ն. տալ, վճարել, հատուցանել|| բաշխել, մատակարարել|| յանձնել, մատնել, դաւաճանել|| ամուսնացնել, մարդու տալ|| անձը ներկայացնել, իրան ցոյց տալ (5 տող բառարանում):

Выданный ած. տուած, վճարած|| ամուսնացրած, մարդու տուած|| մատնած, հակառակ կամքի յանձնած (3 տող):

Выдѣтъ բ. ն. տեսնել, նշմարել, ճանաչել (2 տող):

*) Այս թուանշանները բացատրում են այդ բայի խոնարհումը, համաձայն գրքի սկզբում դրուած աղիւսակներին:

Виденный (կարգա Видѣнный) ֆ. տեսնուած, նշմարուած, նկատուած (2 տող):

Այս երկու օրինակները բաւական էին բառարանի բոլոր արժէքը ցոյց տալու, որովհետեւ, կարելի է ասել՝ նոցա մէջ որչափ բառ՝ այնքան սխալ կան. բայց մենք այստեղ զուր ավելադրութեան վերայ ենք խօսում. ի՞նչ հարկաւոր էին выданный և видѣнный բառերը, որոնք 5 տող են բռնում, և ոչ միայն օգուտ չեն բերում, այլ լրի վնաս, որովհետեւ բառարան նայողը տարակոյսի մէջ կընկնի դոցա աներևոյթների նշանակութեանց մէջ տարբերութիւններ նկատելով (որոնք պ. հեղինակի կամ անփութութեան կամ անգիտութեան արդիւնք են). օրինակ выданный բառում բաշխել, մատակարարել, անձը ներկայացնել, իրան ցոյց տալ (ուզում է ասել ինքն իրան ձեացնել) նշանակութիւնների համապատասխան ձևերը չգտնելով՝ նա՛ կկարծէ թէ այս նշանակութիւնները չունի выданный բառը: Այդպէս видѣть նշանակում է ճանաչել (?), իսկ видѣнный—նկատուած: Ուսկի՞ց են դոյանում այս տարբերութիւնները. — բառարան նայողը չգիտեր որ հեղինակի անպատրաստութիւնից, և անշուշտ գայթակղութեան մէջ կընկնի:—Այս դասակարգից մի օրինակ ևս. мутить և мутноватость բառերի մէջ մոլորուած ընկած է мученый բառը (մի սիւնակից միւս սիւնակն է ընկել), որ բացատրուած է այսպէս. ֆ. չարչարուած, տանջուած|| պղղտորուած: Համբալներից ո՞վ կարող է երեւիպել, թէ ի՞նչպէս այդ բառն ստացել է երկու գծիկներով բաժանուած հեռաւոր, միմեանց աննման նշանակութիւններն, մանաւանդ որ մեր բառարանում գծիկները ոչ մի ուղղութիւն, ոչ մի հիմ չունին, ինչպէս պիտի ցոյց տանք: Աւա չէ՞ր լինի. եթէ мутить բայի տակ նշանակուած լինէր «գերբ. мученый», նոյնպէս և мучить բային տակ՝ «գերբ.—мученый», որով թէ առեղծուածը կպարզուէր և թէ երկու տողի խնայողութիւն կլինէր:

Այս գերբայներն, ինչպէս ասացինք, ոչ մի օգուտ և կարեւորութիւն չունին, բայի շփոթութիւն ծագեցնելուց, բայց զգալի վնաս ունին, զրքի ծաւալը մեծացնելով: Բացի այն, որ մեծածաւալ զրքի տպագրութիւնն աւելի ծախս պահանջելով՝ աւելի թանկ գնով պիտի վաճառուի՝ յատկապէս բառարանին համար հարկաւոր է կարելի եղածին չափ տեղի

խնայողութիւն ամփոփութիւն, զուր տեղը ոչ մի բառ պէտք չէ գտնուի նորանում, կարելի եղած կրճատումներն ու համառոտագրութիւնները պիտի լինին, որպէս զի զիրքը որչափ կարելի է փոքր ծաւալ ունենայ, որովհետեւ բառարանն այնպիսի զիրք չէ, որ մարդ ծայրից սիսէ և շարունակ կարգայ, այլ միշտ երեսներ շուռ տալով՝ նորա այլ և այլ տեղերում փնտռում է հարկաւոր բառը, և յայտնի է, որ մեծածաւալ գրքում աւելի դժուար և երկար ժամանակի կարօտ է մի որեւէ բառ փնտռել, քան համառօտ և ամփոփ գրքում: Այս տեսակէտից, որ բոլոր բառարաններին համար պարտաւորիչ են բացի մեր քննած բառարանից՝ վերոյիշեալ բարդութիւնները դործնական մեծ փնտս ունին: Մենք համբերութիւն ունեցանք համրելու միայն B գրին տակ պարունակուած դերբայները, և ահա հեռեանքը: B գրին տակ 475 աւելորդ նշանակուած կրաւորական անցեալ դերբայներ կան, որոնք բռնում են 809 տող, կամ, հաշուելով մի երեսում (երկու սիւնակներում) 84 տող՝ 9 երեսից աւելի զուր բառեր շարուած: Որովհետեւ B գիրը 100 երես է բռնում, իսկ ամբողջ հատորը 600՝ ուստի այս համեմատութեամբ, բոլոր գրքում 54 էջէ, գրեթէ ամբողջի մի տասներորդ մասն աւելորդ տեղ են բռնում, զրքի զինը թանկացնում և նորա դործածութիւնը դժուարացնում: Եթէ այս քանակութիւնը զգալի կերպով նուազեցնենք իսկ, աչքի առաջ ունենալով, որ B գրին համեմատաբար աւելի բայ է պարունակում, քան մի քանի ուրիշ գրեր՝ սակայն և այնպէս մենք առնուազն կ'ունենանք երկու տպագրական թերթ զուր և փնտսակոր աւելորդաբանութիւն, որ առաջ է եկել պ. հեղինակի բառարանագրութեան տիսնիկայի անհատութիւնից:

Բայց մենք մեր խօսքից շեղեցանք. մենք կ'ամենում էինք ապացուցանել, որ ներկայ բառարանը չունենալով բառազնական և ոճական մասերը՝ չէ կարող առձեռն բառարան համարուել, այլ է *Карманный словарь*, *Dictionnaire de poche*, *Taschenwörterbuch*: Եթէ պ. հեղինակը խոշոր տառերով, լայն տողերով, աւելորդ նշանակութիւններով, կրկնութիւններով, աւելորդ բառերով և ուրիշ՝ բառարաններում դատապարտելի միջոց-

ներով հնարել է 1,200 երեսանոց մի զրպանի բառարան կազմել՝ մենք խիստ հեռու ենք օգտակար և գովելի համարելուց այս ճարտարութիւնը:

Տեսնենք այժմ, ինչպէս է կազմուած այս զրպանի բառարանը և որչափ օգտակար կարող է լինել գործածութեան համար:

Ամենանուագ պահանջը, որին պէտք է լրում տայ ամենահամառօտ երկրեզրեան բառարանը՝ այս է, որ մի լեզուի բառին դէմ դնէ նորա համապատասխան բուն նշանակութիւնը, յետոյ երկրորդական նշանակութիւնը, եթէ ունի, յետոյ երրորդականը, և այս իւրաքանչիւր աստիճանի նշանակութեանց յարէ և նոյն բառի փոխաբերական նշանակութիւնը, եթէ կայ: Սորանով համառօտ բառարանը իւր պաշտօնը կատարած կլինի լիովին:

Այս պարզ և համեստ, բայց իսկապէս շատ դժուար պահանջին մեր քննած բառարանն ամենեւին չէ համապատասխանում: Առաջին, երկրորդական... նշանակութիւնների, փոխաբերական ասումներ բոլորովին անծանօթ են հեղինակին:

Հայերէն նշանակութեանց մէջ յիրաւի մեծ մասամբ պատահում են ուղղահայեաց գծիկներ ||, բայց սոքա որեւէ հաստատուն և որոշ գործածութիւն չունին, և բառերի այլևայլ աստիճանի նշանակութիւններն և փոխաբերական առումները առանց որեւէ կարգի խառն ի խառն շարուած են: Պծիկներն երբեմն միմեանցից անջատում են միեւնոյն նշանակութիւնները, իսկ երբեմն սարբեր նշանակութիւններն և փոխաբերական առումները առանց գծիկների դրուած են բուն նշանակութեանց հետ: Օրինակներն այնքան հոծ և բազմաթիւ են, որ թարգմանական բառերի դասաւորութեան մէջ այս խառնակութիւնը բառարանի սովորական եղանակը պէտք է համարել, իսկ որեւէ կարգաւորութիւնը՝ բացառական դէպք: Հազարաւորներից մի երկու օրինակ մէջ բերելով բաւականանք:

Жало գ. շ ծայր (ասեղի և այլն) || շեղբ, բերան (ածելիի և այլն) || խայթիչ, խայթոց || փնասելու զօրութիւն:

Жало բառը գոյականն է жалить բայի, որ հէնց պ. Յովհաննիսեանի բառարանում նշանակում է խայթել ուրեմն жало

նախ և յառաջ պէտք է նշանակէ խաչնոց (մեղուի, օձի), և սա կլինի նորա առաջին բուն նշանակութիւնը, որը երբ մարդ գիտէ՝ այնուհետեւ կարող է մակարեւելով հասկանալ նորա երկրորդական... և փոխաբերական նշանակութիւնները. այսինքն. երկրորդապէս ЖАЛО պէտք է նշանակէ այն առարկաները, որոնք խաչթոցի նման խաչթ են պատճառում, օրինակ տսեղի ծայրը, ածելիի սայրը, փուշը և այլն. երրորդ՝ փոխաբերաբար ЖАЛО կարող է նշանակել Բարոյապէս խաչնոց (խօսք): Այս բնական, բառի բուն նշանակութիւնից բղխող կարգին հետեւելով՝ մենք պէտք է ունենայինք մօտաւորապէս.

ЖАЛО Գ. Ն խաչթոց || սուր ծայր, սայր, || *խաչթող (խօսք, բամբասանք):

Համեմատելով ЖАЛО բառի այս երկու կազմութիւնները, որոց երկրորդը, մերը, տրամաբանօրէն կազմուած է, բառի նախնական նշանակութեան արծարծումով, և նման է Մակարովի կազմածին՝ տեսնում ենք, որ պ. Յովհաննիսեանի բառարանում ЖАЛО բառի բուն նշանակութիւնը երրորդ տեղն է բռնում. երկրորդ նշանակութիւնը իբրեւ երկու առանձին նշանակութիւններ՝ բռնում են առաջին և երկրորդ տեղը. վերջի նշանակութիւնը ցոյց չէ տրուած իբրեւ փոխաբերական, և բացի այս՝ տրամաբանօրէն մի քանի անգամ սխալ է, որովհետեւ առնուած է հետեանքը պատճառի և ընդհանուրը մասնաւորի տեղ. զօր. թոյնը, հրացանը, կարկուտը և այլն Գառնուրդ—դէր—նին ունին, բայց ոչ ուսերէն և ոչ հայերէն կարելի է ասել ЖАЛО яда, ружья, града, թոյնի, հրացանի, կարկտի խաչթոց:— Այս յոռի կազմութեան հետեանքն այն է, որ ЖАЛО բառը մեր քննած բառարանում նայողը՝ իսկապէս չի հասկանայ, թէ ի՞նչ ասել է ЖАЛО, խառն և շփոխ Գառնուրդ կկազմէ այդ բառի մասին, այս շփոթութեան պատճառով Կոթարանայ միտքը պահել այդ բառի նշանակութիւնները և վերջապէս կտոլորի «խաչ նշանակութիւն, որ այդ բառը չունի:

Завѣтъ բառը Մակարովի բառարանում բացատրուած է այսպէս.

Завѣтъ sm. Théol. alliance f; le testament. Ветхий и Новый—, l'ancien et le nouveau Testament,—որ եթէ միայն լոկ թարգմանէինք՝ կունենայինք.

Извергать Բ. Ն. փսխել, ործալ || Ժայթքել || *տարազուիլ, արտաքսել || «~~լառնելն~~» պաշտօնից մերժել,—որ աւելի կարճ, աւելի բնական, ուրեմն և աւելի դիւրահասկանալի, և որ զլիսաւորն է՝ ուղիղ կլինէր:

Այսպիսի օրինակներ կարելի էր բերել հարիւրներով և հազարներով, որովհետեւ զրեթէ ամբողջ գիրքը այսպէս է կազմուած: Մենք վերցրինք առաջին անգամ մեր աչքին ընկած բառերը, և ո՞վ գիտէ դեռ ի՞նչ հրէշային բառեր և կազմութիւններ գտնուին:

Վերցիշեալ օրինակներից ընթերցողը թերեւս նկատեց, որ բառարանի հեղինակը սովորութիւն ունի որևէ ուսերէն բառի դիմաց դնել հայերէն բաղմամբիւ (հեղինակի կարծիքով) հոմանիշ բառեր, որչափ որ գիտէ (զօր. տալ, վճարել, հատուցանել, յանձնել, մատնել, դաւաճանել, տեսնել, նշմարել, ճանաչել, վանել, վռնտել, դուրս անել, դուրս ձգել, զգայուել, փսխել, ործկալ, վիժել և այլն). այս յախուռն կուտակութիւնները ոչ միայն չեն պարզում բառի իմաստը (մանաւանդ եթէ անյաջող գործածուած են, ինչպէս սովորաբար պատահում է այս բառարանում), այլ ընդհակառակը շփոթում են: Բառարան նայողը կարծում է, թէ հայերէն լեզուն չափազանց հարուստ է, որ ուսերէն մի բառին տեղ 8—10 բառեր ունի, կամ ուսերէնը սաստիկ աղքատ է, որ հայերէն բաղմամբիւ բառերին դէմ հազիւ մի բառ ունի: Բայց այս այսպէս չէ. այդ կուտակուած հայերէն բառերի իւրաքանչիւրին դէմ ուսերէնն ունի բուն համապատասխան մի, երկու և աւելի բառեր: Այս կերպով, երբ մի բառի ֆ նշանակութեան դէմ հեղինակը դնում է, համարենք, չորս թարգմանական բառ, այս չորս բառի բուն համապատասխան ուսերէն բառերին դէմ նա հարկադրուած պիտի կրկնէ նոյն բառերը. որով դուրս է գալիս, որ չորս միմեանցից տարբեր ուսերէն բառերի դէմ հայերէն կրկնվում է միւսնոյն բառը: Սորա հետևանքը լինում է այն, որ այս բառարանը գործածողը ուսերէն տարբեր բառերի նշանակութիւնները կշփոթէ միմեանց հետ, որ հարկաւ լեզուի ուսումնասիրութեան և հասկանալուն մեծ փնաս է: Եռնենք հարիւրաւորներից մի քանի օրինակ.

Вѣсь Գ. ա. կշիռ, Ժանրո-նէ-ն, || յարգանք, պատիւ, նշանակութիւն, կշիռ:

Նօտրագորուած բառերն աւելորդ են, նոքա ունին իրանց սեփական նշանակութիւնները — тяжесть; уваженіе; честь, почета, почетъ. Вѣсь բառի փոխաբերական նշանակութեան փոքր ի շատէ համապատասխանում է հայերէն կշիռ բառի փոխաբերական նշանակութիւնը, ուրեմն զծիկներէց յետոյ պէտք էր դնել—*կշիռ, նշանակութիւն:

Вѣра Գ. ի. հաւատ, համոզո-նք || կրօն, դաւանո-նէ-ն || հաստատո-ն յոյս:

Вѣра բառի բոլոր նշանակութեանց համապատասխանում է հայերէն հաւատ բառը, որ և այս պատճառով բաւական էր մենակ գործածուելու: Իսկ համոզմունք (убѣжденіе), կրօն (религія), դաւանութիւն (исповѣданіе, вѣроисповѣданіе). Հաստատուն յոյս (твердая надежда) բառերին համապատասխան ուրիշ ոտւերէն բառեր կան, որոց հանդէպ և պէտք է դրուած լինէին:

Нетлѣнный ած. անփուտ, անփայլի, անփայլան, անէղջ, աննէխ, անապական || յաւերժական, ճշմնջեանական, անխառ-ած, անխառ-շած, անխաճելի: Պէտք էր դնել—անփուտ, անապական || *աննղծ, անանց:

Бурый ած. շառագ, շառագոյն, շէագոյն, խաղաւաղ, Բո-ն կարմիր, աշխէպ, երաղի: Եթեր բառ, որոնք չորս տարբեր գոյներ են նշանակում նոցա ստորաբաժանմամբ, բայց և ոչ մէկը իսկապէս бурый չէ նշանակում:

Օրինակներն անհամար են. միայն 212 կրեւում ի միջի այլոց տեսէք громкій (6 բառ), громленіе (5 բառ), громогласный (8 բառ), громъ (6 բառ), грохотъ (8 բառ), грубый (11 բառ), որոնցից երկու երրորդն աւելորդ գործածուելով միայն շփոթութիւն են պատճառում և գիրքն ստուարացնում:

Բառերի այս յախուռն կուտակութիւնը մանաւանդ վնասակար է գիտական անուններին մէջ, որոց մասին մեր լեզուն խիստ աղքատ է, ուստի և հարկաւոր է մեծ զգուշութեամբ և խնայողութեամբ գործածել:

Антилопа բառին դէմ պ. Յովհաննիսեան դրել է. քարայծ, յամոյր, վիթ, ալպից այծ, լեռնայծ, այծեամ:

Ննկարելի է ենթադրել, որ антилопа բառը հայերէն վեց

տեսակ անուն ունենայ, ամենասովորական, բնական կանգնի-
ներն իսկ այսքան բազմաթիւ կոչումներ չունին: *Антилопа* ո-
րովհետեւ իսկապէս կենդանու մի տեսակ չէ, այլ ցեղ, որ պա-
րունակում է այլևայլ տեսակներ՝ պէտք էր թարգմանական
բառ ունենար ցեղ նշանակող (զօր. այծեամ), իսկ *антилопа*-ի
այլևայլ տեսակները կարելի էր կոչել միւս համապատասխան անուն-
ներով: Սա միւսն է, եթէ մարդ *canis* (շուն) բառին հան-
դէպ դնէ գայլ, աղուէս, շուն և այլն, որովհետեւ դայլ, աղուէս,
շուն տեսակները շուն ցեղին են պատկանում:

Вязь նշանակում է կնձի, թէղօշ. (կարգա թէղօշ) նշգա-
րենի, ճշգարենի, պողի, մոծակի ծառ: Նոյնպէս և

Илемь նշանակում է. կնձի, թեղի, պողի, նշգարենի, ճշգա-
րենի, մոծակի ծառ:

(Եթէ *илемь* և *вязь* միւսնոյն են, ինչպէս երևում է թարգ-
մանական բառերից՝ պէտք էր նոցանից մէկի առջև համապա-
տասխան նշանակութիւնները դնել իսկ միւսի՝ օր *илемь*-ի
առջև դնել տես *вязь*: Բայց այս թողնենք): Մի բառին դէմ
վեց բառ դնելն ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս, որ կամ
թարգմանելի բառի կամ թարգմանական բառերի նշանակու-
թիւնները պարզ չեն հեղինակին: Նոյն պակասութիւնն երև-
ում է և Պ. Նորայրի բառարանում *orme* բառին տակ: Մինչ-
դեռ Հ. Սոյլաւեանի բառարանը *Ulme* (*вязь*) բառին հանդէպ
դնում է. (*ulmus*) կնձի, ինչպէս և Աննենկովի բուսաբանական
բառարանում *Ulmus effusa* տեսակին հանդէպ դրուած է «հայե-
րէն՝ կնձի» (երես 368):

Бархатникъ գ. ա. անթառամ ծաղիկ, թաւրնջակ, ծիմել, հաւ-
կատար. բ: — Յայտնի է որ անթառամ ծաղիկ որեւէ ծաղիկի
կամ բոյսի անուն չէ, այլ այն ամեն ծաղիկներին, որոնք չեն
թառամում, ուստի չէ կարելի *бархатникъ* բառին դէմ իբրեւ
թարգմանական բառ դնել՝ անթառամ ծաղիկ: Նորայրի բա-
ռարանում *amarante* (*бархатникъ*) բառին հանդէպ դրուած է
«ծաղիկ ինչ աշնանային. թաւրնջակ»:

Наждакъ բառին դէմ դրուած է. գայլախազ, զմռնիտ, զմռնի-
տեան քար, կարծրաչէս սմիարա, սմպատիչ—վեց բառ. որոց
վերջի հինգը աւելորդ են և նոցանից չորսը (բացի կարծրա-
չէս բառից, որ մեզ յայտնի չէ) սխալ:

Թէ որպիսի շփոթութիւն և բաբերնեան խառնակութիւն կծագի գիտական բառերի որոշմանց և նշանակութեանց մէջ վերոյիշեալ և ուրիշ բազմաթիւ նմանօրինակ կուտակութիւններով՝ բացատրելու կարօտ չէ:

Պ. Հեղինակը իրան նպատակ է արել որևէ ուսներէն բառի դէմ դնել անպատճառ դոնէ մի թարգմանական հայերէն բառ: Նպատակը շատ գովելի է, եթէ նորա իրագործութիւնը դոհացուցիչ լինի, բայց բառարանում բազմաթիւ օրինակներ դժբաղդաբար շատ հեռու են գոհացուցիչ լինելուց: Հաա գիտական բառերի դէմ պատահում են այնպիսի հայերէն բառեր, որոնք ոչ ոքին յայտնի չեն, ուրեմն և չեն կարող բացատրել ուսներէն բառի նշանակութիւնը, սոքա մեծ մասամբ յօրինել է պ. Հեղինակը, ուսներէն բառը կամ նորա մի ուրիշ կոչումը բառացի հայերէնի վերածելով: Մի երկու օրինակ մեր խօսքը կպարզեն:

Аврикула բառին դէմ գրուած է *արջականջ*, (արջականջ բառագինորէն աւելի ուղիղ կլինէր), որ բառացի թարգմանութիւն է oreille d'ours բառին, ինչպէս գաղղիացիք կոչում են այս բոյսը և ինչպէս գրուած է Մակարովի բառարանում *аврикула*-ին դէմ: Նոյն բոյսն ուսներն ևս կոչում են *медвѣжье ухо* (տես Աննենկովի բառարանում եր. 18): Բայց արդեօք հայը արջականջ բառը տեսնելով կհասկանայ թէ ինչ բոյս է այդ—շատ տարակուսելի է, որովհետեւ այդ բառը հայերէն չկայ և նոր հնարուած է Պ. Նորայրից, որ իւր բառարանում oreille d'ours-ին դէմ դնում է, «տունկ ինչ գարնանային, որ ունի ծաղիկ միաթերթի.* արջականջ»: Պ. Նորայրին մենք կարող ենք շնորհակալ լինել, (մանաւանդ եթէ նա այս բոյսին դէմ դրած լինէր և նորա լատինական, տեխնիկական կոչումը). իսկ պ. Յովհաննիսեանի արածին վերայ պիտի զարմանանք, որ անծանօթ բառը անծանօթ բառով է բացատրում: Եթէ նա նայած լինէր Աննենկովի բառարանական բառարանը՝ նա կտեսնէր, որ հայ ժողովուրդն այդ բոյսը կոչում է քնարբուկ (*гнарбук*—երես 272): Բայց մեր զարմանքն աւելի է աճում, երբ պ. Յովհաննիսեանի բառարանում գտնում ենք և *медвѣжье ухо* (որ ուսներէն թարգմանութիւն և համանիշ է *аврикула*-ին) բառը, որ թարգմանուած է խոնդատ:

Թէ որչափ համապատասխանում է խոնդատ խոտը мед-
вѣжѣ ухѣ ծաղկին՝ թողնում ենք որոշել մասնագէտներին. բայց
հեղինակից մենք պէտք է պահանջենք, որ նա զիտնայ իւր
զրաճը, զիտնայ որ аврикула և медвѣжѣ ухѣ համանիշ են, ու-
րեմն և նոցա երկուքին դէմ ևս միեւնոյն բառը դնէ, կամ
միայն արջականջ (բացատրելով սորա ինչ բոյս լինելը), կամ
միայն խոնդատ (եթէ այս բառը ճիշտ համարելու վստահու-
թիւն ունի): Իսկ եթէ անշուշտ երկու բառն էլ ուզում է գոր-
ծածել՝ խելքի մօտ կլինէր медвѣжѣ ухѣ-ին դէմ դնել արջականջ,
և ոչ ընդ հակառակն:—Յիշենք ի դէպ, որ խոնդատ բառը պ.
հեղինակը գործածել է և коровякъ բառին դէմ: Ուրեմն, նորա
կարծիքով, коровякъ և медвѣжѣ ухѣ միեւնոյն բոյսն է...

Նոյն պիտոզուլթիւնները կարելի է անել և медвѣжѣ лапа
(արջաթաթ), медососъ (մեղրածուծ, մեղրասուն), молотокъ
(ուռաձուկ), древоморъ (ծառաքոս), дулоцвѣтникъ (փողամաղիկ)
և ուրիշ հարկւրաւոր բառերի մասին, որոնք ինչպէս ռուսե-
րէնում՝ նոյնպէս և հայերէնում անծանօթ կմնան հայ ըն-
թերցողին: Աւելի լաւ չէ՞ր արդեօք Նրեցփոխտանի «բոյս
ինչ», «տունի ինչ»-ը, մի համեստ խոստովանութիւն նորա չգի-
տութեան, որ ձեռնհաս մարդերին կարող էր զրգում տալ
փնտռելու կամ յօրինելու յարմարաւոր բառերը: Մինչդեռ պ.
Յովհաննիսեանի վերոյիշեալ ամենագիտութիւնը հազարաւոր-
ներին կարող է խաբել ու գայթակղեցնել:

Բայց այս ամենը, որչափ և ցաւալի պակասութիւններ
և բառարանում աններելի զանցառութիւններ՝ փոքրիկ բաներ
են թուում այն խկապէս սարսափելի սխալներին մօտ, որոնք
մենք եթէ մեր աչքով տեսած չլինէինք բառարանում՝ չպիտի
հաւատայինք, թէ նոքա կարելի են. սխալներ, որոնցից մէկ
հասը միայն բաւական էր բոլոր բառարանը անուանարկելու:

Будущий բառին հանդէպ կարգում ենք. «—դէկէ ճանապար-
հորդանից, սպասաւոր, Ժառանգ || ապառնի, ապագայ, եկող, սպա-
սուող»:

Թողնենք վերջի երկու բառը, որոնք համապատասխան
ռուսերէն բառերին հանդէպ պիտի դանդաղեն (приходящій, на-
ступающій; ожидаемый)՝ առաջին չորս բառը բոլորովին սխալ են.
будущій, бывать (լինել) բայի ապառնի գերբայը, նշանակում է,

լինելի. և կարող է թարգմանուել «սպառազ» բառով. ուրիշ ոչինչ չէ նշանակում: Իսկ թէ ուսկից է առել պ. հեղինակը ուղեկից, ճանապարհորդակից, սպասաւոր, ծառայ նշանակութիւնները՝ մի ցաւալի առեղծուած է, որը մեկնելու համար դուցէ պէտք է ենթադրել, թէ պ. հեղինակը աչքի առած է ունեցիլ ուղեթուղթներ (подорожная) մէջ պատահած խօսքը «выдать (такому) сѣ быдущимъ (столько) лошадей»: Եթէ մեր այս մականերութիւնը ճիշտ է՝ աւելի վատ պ. հեղինակին համար:

Гвоздика, гвоздика բառի առաջին նշանակութիւնը դրուած է մի, որ լինելու բան չէ. гвоздика նշանակում է նախ՝ մշակ կոչուած համեմանքը, և երկրորդ՝ շահբքամ ծաղիկը. իսկ մեխ՝ երբէք չէ նշանակում: Երեւի պ. հեղինակը շփոթել է այս բառերը гвоздикъ և гвоздочекъ բառերին հետ:

Маринистъ բառին դէմ կարդում ենք. արքանի ներքով նկարող, մինչդեռ mariniste բառը (marin—mare—ծով արմատից և iste ածանցականից) ուրիշ որեւէ նշանակութիւն ունենալ կարող չէ, քան մասնագէտ ծովային զիտութեանց և տեսարանների, որ ոռւսերէն լեզուում մասնաւորապէս յատկացրած է ծովային տեսարաններ նկարողին, որին հայերէն կոկիկ թարգմանական բառ ունինք—ծովանկար կամ ծովանկարիչ (զաղղ. peintre de marines): — Զինի՞ թէ պ. հեղինակը маринистъ բառը ծաղիցրել է ոռւսերէն марена (տորոն) բառից, որից և ծնել է վերջիշնալ յուշկապարիկը, маринистъ—արքանի ներքով նկարող:

Единобрачіе բառին դէմ գրուած է միակ—նի—ն, միապսակ լինելը. իսկ моногамія բառին դէմ նոյնպէս գրուած է միակ—նի—ն: Որից հետեւում է, որ պ. հեղինակը տարբերութիւն չէ դնում единобрачіе և моногамія հասկացողութեանց մէջ, և նորա սխալով կսխալուին հարկաւ և նորա բառարանը գործածողները: Մեր մէջ, օրինակ, единобрачіе (մի անգամ միայն ամուսնանալը) պարտաւորիչ է քահանաներին. իսկ моногамія միակնութիւն, հակառակ բազմակնութեան) պարտաւորիչ է բոլոր ժողովուրդին, ինչպէս և բոլոր եւրոպական ազգերին, որոնք սակայն, կնի մեռնելուց յետոյ, կարող են երկրորդ, երրորդ ... անգամ ամուսնանալ:

Бурсакъ—հոգեւոր դպրոցի աշակերտ (ռուսաց): Եյս բառարանի օգնութեամբ ընթերցողը լաւ գաղափար կստանայ բուրսակ—

սոց հոգեւոր դպրոցի (бурса) և նորա աշակերտներն (бурсакъ) մասին: Պիտարեմ երևելի քննադատը, համեմատելով Պոմեալովսկու Бурса վէպը Վոստոկովսկու Записки изъ мертвого дома շարադրութեան հետ՝ գտնում է որ Бурса-ն (որ ըստ պ. Յովհաննիսեանի նշանակում է հոգեւոր դպրոց ուսուց) շատ աւելի վատ և ֆիաստիար է, քան քրէական պնտժարանը (каторга): Семинарія և бурса, семинаристъ և бурсакъ բառերի շփոթութիւնը մեկնութեան կարօտ չէ:

Единоверческий—կրօնակից || Երպոլնոփս (կարգա օրթոդոքս) համակրէն.—Մակարով այս բառին դէմ դրել է dissident, որ Նորայրի բառարանում նշանակում է. «որոշ Երաբ կն կրօնք ի մեծագոյն մասնէն կամ ի բուն Ակեղեցւոյն. այլակրօն, այլաղանդ, Երաբո—«ո—մն...» Վուրս է գալիս, որ единоверческий բոլորովին հակառակն է նշանակում, քան պ. Յովհաննիսեանի գտածը: Հեղինակը պէտք էր փոքր ինչ ծանօթ լինէր Ուսուսաց եկեղեցական պատմութեան և այս բառի ծագման հետ, որ այսպիսի խոշոր սխալ չանէր:

Корона—թագ, պսակ || Կամիւլ քիշիւ || Կարամուրար: Այստեղ որեւէ բացատրութիւն, որեւէ դիտողութիւն աւելորդ է. յիշենք միայն корона—չամիւլ քիշիւ!

Եւ այլն, և այլն, և այլն:

Այս բառերից մէկ հասը միայն բաւական էր, որ բոլոր բառարանը կասկածելի դարձնէր դործածողին համար, մէկ հաստը բաւական էր որ մենք ամօթ զգայինք՝ հայերէն լեզուով նմանօրինակ բառարանի գոյութիւն ունենալուն համար: Բայց այսպիսի բառեր հարիւրներով կարելի էր բերել, որոնք բառարանի բաղմամբիւ աններելի պակասութեանց լոկ մի տեսակն են կազմում:

Մենք այս պակասութեանց տեսակները միայն թուելով չկարողացանք և, խոստովանում ենք, չենք կարող վերջն հասնել: Պէտք էր բացառել, թէ որչափ անհետևողական է պահեղնակը, միևնոյն բառարմատից կազմուած ուսուսէն զանազան բառերին հանդէպ դնելով տարբեր արմատներից և տարբեր նշանակութեամբ հայերէն բառեր*), թէ որչափ անըզ-

*) Համեմատեցէք Лиризмъ—պերճութիւն բանաստեղծական ոճի || աւիւն, զգայնութիւն.—և Лиризмъ—քնարերգու, քնարեր-

գուշաբար գործածուած է հայերէն որոշ նշանակութիւն (զի-
ցաբանական, իրաւաբանական) ունեցող բառերը ուսուերէն բա-
ռերին դէմ, որոնք չունին այդ նշանակութիւնները*), [թէ
ինչպէս անխտրաբար գործ է ածուած այնպիսի [թարգմանա-
կան բառեր, որոնք ուսուերէնի չափ անծանօթ են հայ ընթեր-
ցողներին մեծամասնութեան**), [թէ ինչպէս ի չարն է գործ
դնում օտարազգի (թուրքերէն պարսկերէն են) բառերը, որոց
չափ անգամ նախընտրութիւն է տալիս հայերէնին առջև***),
ինչպէս ուսուերէն բառը և հայերէն [թարգմանականը բառադըն-
նապէս չեն համաձայնում, տարբեր մասն-բանիներ լինելով****).
ինչպէս հարիւրաւոր ուսուերէն բառեր է դրել ու բացատրել,
որոնք և[թէ Մակարովի ընդարձակ բառարանում իմաստ ու-
նենան՝ սակայն սորա նման փոքրիկ բառարանում աւելորդ էին,
իբրև գործածութիւնից դուրս ընկած, հնացած բառեր*****),
ինչպէս սորա հակառակ բաւական [թուով կարևոր և գործա-
ծական բառեր պակասում են*****) և այլն, և այլն: Այս ամենը

գալի, քնարահար. Ехидна—իժ. և Ехидно—օձապէս, օձի նման. և
Ехидничать—ոխալ, ոխ պահել, ոխակալել և այլն և այլն: Ваять—
քանդակել, դրուագել. և Изваянный—կոփածոյ. և Изваяние—ար-
ձան, անդրի || քանդակ: Allegro, адажио և այլն բառերը կան, իսկ
largo, moderato և այլն չկան: А, б, в գրերի բացատրութիւնները
կան (վայ այն բացատրութեանց), իսկ այնուհետև չկան:

*) Համեմատեցէք Летяга—վամպիր, յարալէզ, [թռչող մուկ:
Баронъ — բարոն, ապար, ասպանիկ, ախոհ: Лѣшій — այծամարդ
ճարդագայ և այլն:

**) Տեսէք Бѣльмокъ — մահճոյղ, գժատ: Бурметь — զատաք
Корный—մորթորի: Интрюмъ—նաւակառ:

***) Տեսէք Бурдюкъ—~~սորձ~~ի, տիկ, տկճոր: Жвака—էճ, կեր
և այլն:

****) Տեսէք жалко (մակբայ և բայ)—ցաւալի, ախոսալի (Մ-
ծական): Жарко (մակբայ և բայ)—ջերմագին, սաստիկ ջերմ (ածա-
կաններ) Желѣзодѣлательный (ածական)—երկաթագործ (գոյական):
Вѣнокъ (գոյական)—ժողկապսակ, տերևապսակ (ածականներ): Крив-
лянье (գոյական)—կոտրտուկ (ածական) և այլն:

*****) Տեսէք дохновение, извильать, коробление, корытоваться, лег-
котный, лѣнить, лѣпный, лѣтось (?) և ուրիշ հարիւրաւորներ:

*****) О.ор. вентиляция, интеллигентъ, интеллигенция, интел-
лектъ, контингентъ, кустарь ևն:

և ուրիշ դեռ շատ տեսակ պակասութիւնները ցոյց տալու համար՝ պէտք կ'լինէր մի ընդարձակ շարադրութիւն գրել, ծաւալով բառարանից մեծ, որ ի հարկէ անկարելի է թէ՛ տեղի և թէ՛ ժամանակի նկատմամբ:

Մի բան միայն չենք կարող լռութեամբ անցնել, այն է բազմաթիւ տառասխալները, որոնք վիտտում են բառարանում: Բառարանում տառասխալները մահացու մեղք է. շատ անգամ մարդ բառարան նայում է միայն տեսնելու համար, թէ ինչպէս է գրվում այս ինչ բառը, կամ ինչպէս է արտասանվում: Բառարանը շեշտադրութեան և բառի ուղղագրութեան միակ աղբիւրն է, ուրեմն և ամենևին զերծ պիտի լինի տառասխալներից: Իսկ պ. Յովհաննիսեանի գրքում տառասխալ որչափ կ'ամենաք՝ կան. վրիպակների ցանկում ուղղուած են 13 տառասխալներ. սոցանից զատ «Արձաղանքի» և «Նոր-Պարի» պպ. քննադատները ցոյց են տուել և ուրիշ մի քանի տառասխալներ. սոցանից դուրս մենք նկատեցինք—

Մուսնոյ շեշտի բառեր. волочь, монадь

Շեշտի սխալներ. бюварь (պէտք է бювάρь), волосность (волосность), млекó (млеко), молебень (молебень), выкрахмалывать (выкрахмалывать), воинъ (воинъ), заблеваннѣй (заблеваннѣй) և այլն:

Պրերի սխալներ. животноростение (պէտք է животнорастение), карова (корова), ветхій (завѣтъ բառում—ветхій), диѳирамбъ, диѳирабическій (диѳирамбъ, диѳирамбическій), выкушенный (кушать բայից—выкушанный), виденный (видѣнный), выспрашенный (выспрошенный), вымѣенный (вымѣенный), кадычный (камдычный), велосипедъ (велосипедъ).

Հայերէն բաժնում տառասխալներն աւելի շատ են. օրինակ արշայոյս (заря բառում), պաշտօնընկէջ, կարգընկէջ (изверженецъ), անսարանալ անսարութիւն (жидѣть, жидкость), հաւել, հաւց (тавкаше), ուղղեցոյց (ուղեցոյց—инструкція), բաճերի (вѣстникъ), գաղափար (мысль), հոսանիւթ (հոսանում—жидкость) այսմաւուրբ (Յայսմաւուրբ—миней), օրֆօնդքս կարճօճիլ և այլն, և այլն: Այս տառասխալներից շատերը, ինչպէս զիւրին է վերահասու լինել՝ ոչ տպարանի և ոչ անուշադրութեան հետեանք են, այլ լեզուի անհմտութեան, որին կողմնակի կերպով ապացոյց կարող են լինել և այն անսովոր հայերէն բառերը և բացատրու-

թիւնները, որոնք մեծ քանակութեամբ պատահում են բառարանում, ինչպէս պտոյտութիւն ծակել, թռնել սիրող, հարազատ (որ կարող է նշանակել այն մարդը, որի փորը ցաւում է, իսկ զործածուած է жалостливый բառին դէմ, իբր թէ աղեղալար բառի նշանակութեամբ), ըմբռնաբեղ (փոխանակ երախակալ) օտարաբնիկ (օտար և բնիկ հակառակիմաստ բառերից կազմուած, իմաստից զուրկ բառ), ընկալաբան (велосипедъ բառին դէմ, ընթացարան կարող է միայն նշանակել ընթանալու փեղ, բայց ոչ երբէք հորթի, բացի այս՝ կառքն էլ երկաթուղին էլ իբրև ընթանալու գործիքներ՝ պէտք է ուրեմն կոչուէին ընթացարան), փախուսանի ընկալաբան (яноходецъ), անասապառ (домочадецъ) ևն:

Ամփոփելով մեր ասածները՝ մենք մեզ թոյլ ենք տալիս յայտնել հետևեալ դատողութիւնը, որ եթէ պ. Հովհաննիսեանի հրատարակած գիրքը կամենանք փառաբան կամ բողոքել կոչել՝ այս բառարանը ամօթ և նախաաինք կլինի ոչ միայն պ. Հեղինակի անուան, այլ և բոլոր այն ժողովուրդին, որի մէջ և համար որ տպագրուել է. այս բառարանը բազմատեսակ թերութիւններով և աններելի սխալներով լի լինելով՝ մեծամեծ վնասներ կարող է բերել անհմուտներին (համբաւներին և աշակերտներին), ուստի և խստիւ պէտք է արդիւրուի նորա զործածութիւնն ուսումնարաններում:

Ուրիշ բան է, եթէ այս գրքին վերայ նայելու լինինք իբրև բառարանի անմշակ ձևի, բառերի մթերանոցի վերայ. այս դէպքումնա կարող է օգտակար լինել բանիբուն մարդոց՝ ուսահայերէն բառարան կազմելու համար, նոյնպէս և նոցա, որոնք թէ՛ ուսերէն և թէ՛ հայերէն լեզուները բաւականաչափ գիտեն, և եթէ որեւէ ուսերէն բառ հայերէն թարգմանելու դժուարութեան հանդիպին՝ բաց անելով այս գիրքը՝ կգտնեն մի շարք հայերէն բառերի, որոնցից կընտրեն իրանց պէտք եղած, տեղին համապատասխան բառը:

Այս բազմաթիւ և աններելի պակասութիւններն աչքի առաջ ունենալով հանդերձ, եթէ մի խօսք կամենայինք ասել յօգուտ պ. Հեղինակին՝ պէտք է ջատագովէինք միայն նորա ջանասիրութիւնը և բարի ցանկութիւնը:— Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.

Ս. Սալխաբեան:

На горахъ Араратскихъ. Изъ поѣздки студенческой экспедиции по Закавказью.—Е. П. Ковалевскій и Е. С. Марковъ. Съ рисунками художника С. Иванова. 316 стр. 8°. Москва 1889.

Արարատեան լեռներում: Ուսանողական ճանապարհորդութիւնից դէպի Անդրկովկաս: Ն. Կովալեւսկի և Ն. Մարկով: Իվանովի նկարներով: Մոսկուայ. 1889. 316 էրես. 8°.

Այս դրքի հեղինակները իրենց յառաջաբանի մէջ յայտնում են, որ նոցա այս աշխատութիւնը գրականական—գիտական արժէք ունեցող մի երկասիրութիւն չէ, այլ նորա մէջ միայն նշանակուած են այն ամենը, ինչ որ ճանապարհորդութեան ժամանակ տեսել և լսել են նոքա: Արդարով այս գիրքը, յիշատակի կարելի է համոզուել, որ հեղինակների այս յայտարարութիւնը բոլորովին ճշմարիտ է և նոցա կարծիքն իրենց դրքին վերայ պէտք չէ համարել համեստութիւն. իսկ եթէ մի բան այդտեղ ձիշտ չէ, դա այն է, որ նոքա հաղորդում են ոչ միայն իրենց «տեսած ու լսածները», այլ և շատ յաճախ հանգիստանում են քննադատներ, դատաւորներ. և այս բոլորովին ի վրէժ, որովհետև նոքա այս դէպքում ապացուցում են իրենց ծանծաղամտութիւնը և անպատրաստականութիւնը:

Այնտեղ, ուր հեղինակները ներկայանում են իբրև պարզ դիտողներ և գրում են իրենց տեսածն ու կրածը՝ գիրքը աւելի հետաքրքրական է և փոքր ի շատ է կենդանի, թէ և այս դէպքում էլ նոքա յաճախ մոցնում են իրենց անհատական (субъективный) զգացմունքները: Այսպէս, օր. եթէ հեղինակները յոգնած են, սոված են, ձիեր չեն ճարում, երբ նոքա ուզում են՝ բոլորը վատ է երևում, կամ ոչինչ հետաքրքրական բան չէ դառնվում, և ընդհակառակը: Միևնոյնը նկատվում է և այն դատողութիւնների և կարծիքների մէջ, որոնք վերաբերում են այն ժողովուրդների սովորութիւններին, բնաւորութիւններին, որոնց նոքա հանգիստում են: Ճշմարիտ է, նոքա յաւակնութիւն էլ ցոյց չեն տալիս թէ իրենց կարծիքները և դատողութիւնները որոշ լինին, բայց և այնպէս այն բացատրութիւնները, որոնք նոքա, հակառակ իրենց կամքին, տալիս են այս կամ այն փաստին՝ սորան մի առանձին գոյն են տալիս: Բայց

այս դէպքում ևս պէտք է զգոյշ լինէին երիտասարդ ճանապարհորդները:

Պէտք չէ մոռանալ, որ ամեն մի մարդի, հետեւապէս և ճանապարհորդի համար, հարկաւոր է սէր դէպի իր ձեռնարկած գործը, սէր դէպի այն կողմերը, երկիրը և ժողովուրդը, որի մէջ ճանապարհորդում է, որովհետեւ միայն սիրով կարելի է իմանալ և թափանցել մարդի և ժողովրդի հոգեբանական գաղտնիքները, որոնք նա ուզում է ուսումնասիրել, ընդհակառակն, որոշ ու պատրաստ կանխակալ կարծիքներով գուրս գալը նշանակում է կանխօրէն հրաժարուել անկողմնակալութիւնից:

Հիմնուելով հեղինակների յառաջաբանում յայտնած համեստ յայտարարութեան վերայ, իսկապէս չարժէր ըջօրէն վերաբերուել դէպի այս զբօյնը, բայց Արարատեան լեռների վերայ արած ճանապարհորդութիւնը մեզ համար մասնաւորապէս չէ կարող մեծ հետաքրքրականութիւն չունենալ, և երկրորդ մեղանում ամենքը չեն կարող ծանօթանալ այս զբօյն հետ, այն ինչ ցանկալի էր որ մեր ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթանար, թէ ի՞նչպէս են վերաբերվում ճանապարհորդները դէպի մեզ:

Բացի այս, կարծում ենք, և հեղինակներին ևս հետաքրքիր է իմանալ, թէ նրանց աշխատութեան վերայ դարձուած է ուշադրութիւն. հակառակ դէպքում նոքա կարող են մեզ մեղադրել անուշադրութեան մէջ:

Խօսելով այս զբօյն մասին, մենք չենք մոռանում, որ երիտասարդ ճանապարհորդները կատարել են Աշխարհագրական ընկերութիւնից իրենց վերայ դրած պարտականութիւնը, որ Արարատի վերայ բարձրանան, և այս զիրքը նոցա հարեւանցօրէն դրած յիշատակարանների մի հաւաքածուն է:

Աչքի առաջ ունինք և այն, որ ինչպէս իրենք հեղինակները, զրում են, երեք տարի է, որ մի կողմն են ձգել յունական քերականութեան ուսումը (275 երես), այսինքն երեք տարի է համալսարանի ուսանող են. այսուամենայնիւ չէ կարելի ցոյց չտալ նոցա զբքում մի քանի սխալներ և պակասութիւններ և մասնաւորապէս ուշադրութիւն չբարձնել նոցա անտեղի տօնի վերայ:

Որպէս ռուսաց, այնպէս և հայոց պարբերական մամուլում տպագրուեցին կարճառօտ տեղեկութիւններ, որոնց մէջ զովասանքով էին խօսում այս զրքի մասին: Յիրաւի, եթէ այս զրքին վերայ նայենք թեթեօրէն, ոչ լրջութեամբ, կարող ենք զանեւ նորա մէջ հետաքրքրականութիւն ևն: Թիֆլիսի հայոց մի լրագիր հէնց այս ոճը զրքի զովելի արժանաւորութիւնն էր համարել և արտայայտել, որ հեղինակները ճիշտ են նկատել հայ ժողովրդի մի քանի պակասութիւնները:

Մենք միանգամայն համաձայն ենք, որ կարելի էր շնորհակալ լինել և վերաբերուել համակրանքով դէպի նոցա, որոնք մեզ ուսումնասիրելով ցոյց են տալիս մեր պակասութիւնները, այս հանգամանքը, թերեւս, ցոյց կտայ սէր դէպի մեզ, բայց սորա համար հարկաւոր է, որ արտայայտուած դատողութիւնները հիմ ունենան, որ նոքա առաջ չկան պատահական և անձնական գիտողութիւններից, որ հէնց ընթերցողներն համոզուէին նորանում, ինչ բանում որ համոզուել են հեղինակները: Ահա, այս խի կողմը չկայ դժբաղդաբար երիտասարդ ճանապարհորդների զրքում:

Մենք շատ ուրախ ենք նոցա ճանապարհորդութեան, հաւանական է և ապագայում կ'ձեռնարկեն նոքա այսպիսի ճանապարհորդութեան, շատ ուրախ ենք, բայց միևնոյն ժամանակ մեզ ցանկալի է, որ այս հետազննութիւնները անաչառ լինէին:

Սակայն սկսեմք փոքր ինչ թերթել այս գիրքը: Արարատեան լեռներում» զրքի հեղինակները, խօսելով ճանապարհորդների և հասկացող մարդկանց զանազան դատողութիւնների վերայ Արարատ բարձրանալու դժուարութեան մասին, ի միջի պլոց, առաջ են բերում և մի հայի կարծիք, որպէս խիստ հակասական նախընթաց կարծիքներին:

Երբոր հարցրել են հեղինակները. «Արարատ բարձրանալու ճանապարհը դժուար է արդեօք» — «Ի հարկէ ոչ, պատասխանում է հայը, Ս. Յակովբի վանքի մօտ ումեն տարի հաւաքվում են հարիւրաւոր ուխտաւորներ և այս բանը նոքա երբէք քաջութիւն չեն համարում: Այնտեղ, աւելացնում է նա, մինչև անգամ կառքեր են գնում»:

— «Առօքե՛ր, հարցրել են զարմացած ճանապարհորդները»:

«Այո, կառքեր, պատասխանում է հայր. բայց կառքը զեռ-
ի՞նչ, մեզնում քաղաքակրթութիւնը այնքան առաջ է զնա-
ցել, որ Արարատի վերայ կ'տեսնէք մինչև անգամ դադ, ևն»:

Եւ հայի այս կարծիքը առաջ է բերվում իբր հակասող
միւս հայերի յայտնած կարծիքներին, որոնք միաձայն պատաս-
խանում են թէ «անկարելի է»:

Մենք իսկապէս պարզել չենք կարող, որին վերադրել այս
կատակը, հայի՞ն, որ երևի բոլոր այս խօսակցութեան միջո-
ցին կամեցել է հանաք անել, թէ զրքի հեղինակներին, որ չեն
հասկացել նորա հանաքը:

Եւ ո՞ւր է այստեղ հակասութիւն միւս հայերի յայտնած
կարծիքների դէմ, որոնք պնդում էին Արարատ Բարձրանալը—
դժուարութիւնների նոյն իսկ անկարելութեան մասին:

Ընդհանրապէս բանի էութիւնը իսկապէս նորա մէջ է, որի
մասին հեղինակները շատ անգամ յիշատակում են—որ հայերը
կասկածում են Արարատ բարձրանալու կարելիութեան վե-
րայ, և որ այս կարծիքը պաշտպանում է հայ հոգեւորակա-
նութիւնը, զանազան տեսակէտներից, զորս այս լեռան նուր-
բականութեան աւանդութիւնը պաշտպանելու համար: Այս
հիման վերայ հեղինակները աշխատում են ապացուցել, որ
Արարատի վերայ բարձրանալը ոչ միայն չէ հակասում նորա
նուիրականութեանը, բայց ընդհակառակը, և օրինակներ են
բերում Արուսաղէմը, Պողոթման, ևն:

Ի հարկէ, պարոններ, բայց ի՞նչ գործ ունի այստեղ հայ
հոգեւորականութիւնը իր «զանազան տեսակէտներով»: Ապա ին-
չու կողակը, ուուս զինուորը, որ հայ չէ, որի վերայ հայ հո-
գեւորականութիւնը ազդեցութիւն չէ ունեցել. ի՞նչու նա ևս
չէ հաւատում Արարատ բարձրանալու կարելիութեան, ա-
սելով. «սաստիկ զառիվայր է, սառուցով ու ձիւնով ծածկուած
և շատ նմանօրինակ դժուարութիւնների ունի», և երբ ճանա-
պարհորդները առարկում են, թէ ապա ինչպէս ուրիշները
բարձրացել են, նա ժպտելով հեղնօրէն պատասխանում է «ի՞նչ-
պէս թէ չէ, հաւատացէք» (64 երես):

Բայց մի՞թէ միայն տոյժա հայ հոգեւորականները կամ
աշխարհականներն են, որ չէին և չեն հաւատում այս լիտուր
բարձրանալու կարելիութեան, որ ծածկուած է մշտնջենաւոր

ձիւնով և մի թէ սա միայն հայ ժողովրդի և հայ հոգեւորականութեան բուն յատկանիշն է: Ահա որ հէնց իրենք ճանապարհորդները նկարագրում են այս բարձրանալու մեծամեծ դժուարութիւնները և մինչև անգամ ժամանակ առ ժամանակ շուարում մնում են, թէ կ'հասնեն արդեօք իրենց նպատակին: Նոքա նկարագրելով Արարատի մեծափառ տեսարանը, ասում են, «զգում ես որոշած նպատակիդ հասնելու բոլոր դժուարութիւնները և անզգալաբար կասկածը մոռնում է սիրտդ»: «Բաւական է նայել լայնատարած, անսահման դաշտին վերայ, որի մէջ ապրում են հազարաւոր մարդիկ, որոնք իրենց բոլոր կեանքում շարունակ տեսնում են Հայաստանի երկու պահպանները՝ Արարատ և Արագած լեռները, և կարելի է ասել հապանակ թէ ի՞նչու այդ մարդիկ սրբապղծութիւն են համարում Արարատի գլուխը բարձրանալու կարելիութեան միտքն անգամ» (69 երես):

Եթէ այս բոլորը կարելի է հասկանալ ուրեմն հարկ էլ չկար ծիծաղելու տգիտութեան և հոգեւորականութեան վերայ: Աւելի ևս հարկ չկար նրանց յանդիմանելու, քանի որ հէնց իրենք, բարձրանալով Արարատի վերայ, իբր ապացոյց իրենց բարձրանալուն՝ թողնում են մի քերականութիւն, քարի իշխան են ժողովում, կազմում են ոստիկանական արձանագրութիւն, և ի հարկէ այս բոլորն անում են ոչ թէ նորա համար, որ հայերին ապացուցեն Արարատ բարձրանալու կարելիութիւնը, բայց ուրիշ որեւիցէ մէկին, որ ոչինչ ընդհանուր կապ չունի հայ հոգեւորականութեան հետ: Ուրեմն որեւիցէ մէկին համար հարկաւոր են ապացոյցներ:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչպէս են նոքա նկարագրում քաղաքները և տեղերը և ի՞նչպէս են վերաբերվում այն ժողովրդին, որի մէջ ճանապարհորդում են:

Վեր առնենք մի քանի օրինակներ:

Ահա պատմական Սևանայ լիճը: Ճանապարհորդները նկարագրելով Սևանայ լճի հիանալի տեսարանը, որ ինչպէս իրենք են ասում ծովի կատարեալ նմանութիւն է բերում (до обмана напоминающее море), բայց և այնպէս հարեանցօրէն հայերին մեղադրում են, թէ նոքա «միշտ պատրաստ են ծաղիկեցնել և վեր հանել իրենց աղգայինը, ինչպէս էլ որ նա լինի» այդ լիճը

ծով անուանելով առասպելական Պեղամ թագաւորի անունով:

Սախ, որպէս հայերի բնական յատկանիշ, կարելի էր միանշամայն հակառակ կարծիք յայտնել (իրենը արհամարող, ատող) և այս թիրևս նոյնպէս ճշմարիտ լինէր. երկրորդ որ ծով էր դա ներկայանում Պեղամի և ուրիշ կէս-առասպելական նահապետների ժամանակ և թէ ինչու համար նրան ծով են կոչել—այս ի հարկէ յայտնի չէ հեղինակներին:

Սորա մասին չարժէր, ի հարկէ, և յիշել, եթէ այս բանը ցոյց չաւար նոցա բացասական յարաբերութիւնը դէպի հայ պատմագիրները: Ահա օրինակ, ինչպիսի խօսք են արտասանում մի ուրիշ տեղ: «Եթէ հաւատանք հայոց հին պատմագիրներին, որոնք յաճախ մտացածին բաներ են երևակայում, բայց երբեք ճշմարիտ տեղեկութիւններ են հաղորդում...»

«Յաճախ... երբեմն» կամ «երբեմն... յաճախ...» խօսքերը իրենց անորոշութեամբ ոչ մի բանի չեն պարտաւորում նոցա ասողին, որովհետեւ այսպէս կարելի է ասել բոլոր հին պատմագրութիւնների և պատմագիրների մասին. ուրեմն և ինչ տեղեք կայ այստեղ ինքնապարծութեան, ցոյց տալու իրենց գիտութիւնը հին պատմագիրների մէջ և ի՞նչու համար են ոչինչ նշանակութիւն չունեցող այս խօսքերը: Միթէ այս երեխայութիւն չէ:

Թող չկարծեն մեր ընթերցողները, նոյն խակ հեղինակները (եթէ նոքա հետաքրքրուեն այս տողերով), որ մեր նպատակն է պաշտպանել հին պատմագիրներին կամ այն ամենին, որոնց դէմ են նոքա. — ոչ մեր խօսքը միայն ճանապարհորդների յարաբերութեան մասին է դէպի այս կամ այն փաստը և երևոյթը. մենք քննում ենք, թէ որքան հիմնաւոր կամ անհիմն են երևում մեզ նոցա գիտողութիւնները:

Ի միջի այլոց չէ կարելի ուշադրութիւն չդարձնել և այս հանդամանքին վերայ, որ ճանապարհորդները Սեանայ վանքումը անցրած մի քանի ժամում կարողացել են շատ բան անել—ոչ միայն տեսել են բոլոր ելքերն ու մուտքերը, ոչ միայն լուսանկարել են այն հոյակապ դռներից, որոնց համար մի ժամանակ առաջարկում էին 600 ուռբի, այլ և տեղեկութիւններ են հանել «վանքի դիւանից» (архивъ), որը նոցա մի-

ջոց է տուել մշտապահէ հաւասար պարտութիւնը համարուող վերականգնելը»:

Նրիտասարդ ճանապարհորդները անցողակի, ոչ միայն քրն-նադատում են հին պատմագիրներին և տեղեկութիւններ են հաւաքում դիւաններից, բայց և վճռում են «հասարակական հետաքրքրութիւն ունեցող» խնդիրներ:

Մարտիկաւոր (Մաղկաձոր), նահանգապետի մօտ եղած ժամանակ, որ նոցա լաւ ընդունել և անսահման համակրութիւն է ցոյց տուել՝ համեղ ճաշից յետոյ ներկայ եղողների մէջ տաք վիճաբանութիւն է բացուել: Ներկայ եղողներից մէկը ճանապարհորդներից խնդրեց, որ Նշմիածնում նայեն այն շքանշանները, որոնք կաթողիկոսները տալիս էին ազնուականութեան կոնյակի հետ: Միւս ներկայ եղողները տարակոյս էին յայտնում այս լուրի ճշմարտութեան մասին կամ հեթադրութիւններ էին անում, որ «կարելի է կաթողիկոսները ռուսաց տիրապետութեան առաջին տարին այս իրաւունքները սեպհականացրել էին իրենց, կարծելով թէ գուցէ ռուսները այս բանը չեն խմանայ, որով և այս իրաւունքը իրենց-կաթողիկոսներին—կ'վերապահուի»:—«Բայց շքանշաններ այնուամենայնիւ չէին տալիս» բողոքեց մէկը.—«Նս ինքս իմ աչքերովս տեսայ այդ շքանշանները. նոքա դրուած են թանգարանում և զարդարուած են երկղլխանի արծիւներով» անդում էր միւսը. վերջապէս նահանգապետը այս վիճաբանութեանը վերջ դրեց ասելով. «Թող այս խնդիրը վճռեն երիտասարդ պարոնները, թող նոքա տեղում նայեն և զննեն այն բոլորը, որ այժմ մեզ հետաքրքրում է: Սա կունենայ և հասարակական նշանակութիւն» (երես 59—60): Նւ ահա երբ երիտասարդ ճանապարհորդները Ս. Նշմիածնի թանգարանը նայում էին, պահարաններից մէկում, ուր շքանշաններ էին գտնվում, նոքա տեսան մի խաչ երկղլխանի ոսկի արծուով զարդարուած: «Սա ի՞նչ շքանշան է» հարցրին նոքա:—«Սա Սիբիկից թագաւորների շքանշանն է, որ տրուած է մի կաթողիկոսի»:—«Իսկ կաթողիկոսները իրենք շքանշաններ չէ՞ին տալիս»:—«Շնորհակա-կան շքանշաններ ոչ. նոքա իրաւունք ունէին միայն հոգեւոր պատուանշաններ տալու»:—«Շոյդ հասկանալի է, բայց միևնոյն ժամանակ մեզ յայտնի է, որ կաթողիկոսները ազնուականու-

թիւն էին տալիս»: «Մեր խօսակցը սեւ սրածայր վեղարով ծածկուած պլուսը շարժեց և փոքր ինչ մտածելուց յետոյ ասաց. «կաթողիկոսները երբէք ուղղակի ազնուականութիւն չէին տալիս. նոքա այս իրաւունքը չունէին, բայց նոքա երբեմն տիտղոսի Հետամուտ անձի հօրը հոգեւորական կոչում էին տալիս, որով նորա որդին լինում էր «տէր», որ մինչև այսօր ոռոսաց կառավարութիւնը հաւասարազօր է համարում անձնային ազնուականութեան, բայց սա ի հարկէ կառավարութեան բարի կամքիցն էր կախուած»: Սորանից յետոյ դալիս են բացատրութիւններ և Հետազօտողների անհատական կարծիքները, թէ «մեր խօսակցի ասածին դէմ դժուար էր վիճել, որով Հետեւ կառավարութիւնը յիրաւի «տէր» կրող մականունները ընդունում էր իբրեւ ազնուական ծագում: Սորա համար է, որ այժմ Հայաստանում այսքան շատ են առանձնաշնորհեալ դասակարգների թեկնածուներ, (кандидаты вь приведенное общество!). Ճանապարհը դէպի այդ բաւական դիւրին է եղիւ: «Այս եղանակը եթէ ճիշտ էլ չէ, բայց այնուամենայնիւ արժանաւոր է մինչև իսկ Աղյուլայի աշակերտներին» (երես 128): Աւ ահա այս կերպով նենգութեամբ խօսելով սրածայր վեղար կրող մի աբեղայի հետ, նոքա վէճը վէճեցին, որ և հասարակական նշանակութիւն ունէր:

Այստեղ փոքր ինչ կանգ առնենք Լճմիաճնի, այս «Հայոց Արուստղէմի» նկարագրութեան վերայ: «Հայ աւանդութեանը համաձայն, պատմում են ճանապարհորդները, այն տեղում, ուր այժմ գտնվում է Ս. Լճմիաճինը, առաջ երկրային դրախտն էր գտնվում...» Եւ: Աւ ահա զրքոյիի հեղինակները այս աւանդութեան վերայ հետեւեալ գիտողութիւններն են անում: «Պէտք է ենթադրել, թէ այս աւանդութիւնը խիստ Հին ծագում ունի կամ ուղղակի հնարուած է աբեղաներից, Ենպէս և «... րիշ շապ քան», որովհետեւ մինչև իսկ ամենավառ երեակայութիւնը դժուարանում է ենթադրել, որ այս աւազակոյտների վերայ երբ և իցէ գտնուէր դրախտի պարտէզների նմանութիւնն անգամ, այնքան փոքր և անպողաբեր է Լճմիաճնի դաշտը (երես 121): Ահա դարձեալ քննադատութիւն և հերքում: Այսպիսի թեթեւ վերաբերութիւնը ամենեւին չէ ապացուցանում, թէ հեղինակները հասկանում են աւանդութիւն-

ների նշանակութիւնը առհասարակ և թէ իրենք լուրջ կերպով վերաբերուէին հէնց իրենց տաճին:

Եթէ ներկայ դիրքը, ինչպէս հեղինակները ասում են, լուրջ դրուածք կոչուելու յաւանութիւն չունի, այլ պարզ մի հաւաքածու է նոցա «տեսածին և լսածին» ուրեմն պէտք էր հետեւել այս որոշ ուղղութեան և խոյս տալ հեղինակական մեծամիտ ոճից:

Երբ ճանապարհորդները սպասում էին թանգարանի վերակացու եպիսկոպոսի գալուն, «որի ետեւից մի աբեղայ էին ուղարկել խնդրելով որ բարեհաճի իրենց մօտ դալ» նոքա խօսակցութեան մօտն տեղական ոստիկանապետի (приставъ) հետ, որից լսեցին, թէ «փեանքը այստեղ այնքան խիստ չէ և բարբերը բարեւաւելու շատ պէտք ունին»: (125 երես): Ահա մի կարծիք և նորա հիմքը, որը հասարակ կարգացողների ուղեղը մանկելով դառնում է ընդհանուր համոզմունք: Աւ մեր երիտասարդ ճանապարհորդների բոլոր կարծիքները և բոլոր հիմքերը այսպէս են:

Չնայելով ոստիկանապետի հետ ունեցած այս խօսակցութեան, որից տեղեկութիւններ էին հաւաքում և հարկաւ նշանակում իրենց յիշատակարանում, որի հետեանքը եղաւ աբեղաների բարբի մօտին նոցա հրապարակած կարծիքը, չնայելով որ մէկ ուրիշ պարտնի հետ էլ խօսակցութիւն ունէին, նոքա նկատեցին, որ պարտաւորուած են սպասել եպիսկոպոսի գալուն, որի մօտ պահվում էին թանգարանի բանալիները: Այս սպասելու պատճառը այն է եղել, որ «երեք եպիսկոպոսները, որոնց հսկողութեանը յանձնուած էր թանգարանը՝ քնած էին, անայելով որ ցերեկոսայ ժամի 3—էր» (եր. 127):

Յիրաւի, ի՞նչ բարբարոսական սովորութիւն, ժամի 3-ին քնել. մեղանում Պետերբուրգում ծառայողները այս ժամին հէնց նոր են դնում դէպարտամենտները ծառայելու, իսկ այստեղ՝ քնում են. և այս ասիական կոպիտ սովորութեան պատճառով, սպիտակաշէն և փնտճ սպասելը...:

Յետոյ Լճմիաձնի ձեմարանի գրատունը նայելիս, երիտասարդ ճանապարհորդները տեսել են մոմաչէն մի պատկեր, որը «Ազաւոր Հայաստան» է ներկայացնում: Այստեղ հեղինակները Արաղայի դրբից համառօտապէս պատմելով Հայաստանի պատմու-

թիւնը, կամենում են ցոյց տալ որ «Հայաստանը երբեք անկախ չէ եղել. հայերը պինդ հաւատով, լեզուով ու ծագումով միմեանց հետ կապուած լինելով, մի ցեղ, ժողովուրդ էին կազմում և այս կապը նպաստել է նոցա մաքառելու օտար ազդեցութեանց դէմ, բայց նոքա ազգութիւն երբեք չեն կազմել: Սորա համար է, որ հայերը չունեն ազգային արուեստ, բառի բուն նշանակութեամբ, չունեն ճարտարապետութիւն և զրահանութիւն: Նոցա ամբողջ պատմութիւնը ծայրէծայր հպատակութիւն է. ֆիզիքական հպատակութիւնը առաջ է բերել և բարոյական ստորացում: Ահա, ի՛նչ տեսակէտով, ասում են մեր ճանապարհորդները, տեղի կարող է ունենալ «Ագաւոր Հայաստանի» խումբը, որը զարգարում է ճեմարանի զրատունը: (Եր. 134), Մենք սորա հետ չենք կարող չ'համաձայնել, եթէ խնդրին վերայ «խիստ» աչքով նայենք: Բայց բանը սորանում չէ: Նոքա դորա առիթով արտայայտում են այսպիսի դատողութիւն: «Բայց Հայաստանը ներկայացնող կիներ պէտք է արտասուէր իր ծանր անցիակի վերայ, և ոչ անկախութեան, որը դեռ ԺՂ դարու վերջերում Պատարինէ կայսրուհին ուզում էր տալ Հայաստանին:... Ներկայումս Հայաստանը պէտք է «բախանայ, որովհետեւ Ռուսաստանի հետ միանալուց յետոյ սկսած է նորա անդորր ժամանակը և գիտութեան, արդիւնագործութեան ևն բարգաւաճումը»:

Ի՛նչ բանից են հետեցնում երիտասարդ ճանապարհորդները, թէ Հայաստանն այժմ չէ ուրախանում կամ թէ նորա արտասուելը ներկային է վերաբերում:

Առհասարակ վերոյիշեալ խօսքերը մեզ շատ տգեղ երևեցան և բնաւ պատիւ չեն բերում զարդացած երիտասարդութեան: Ոստիկանապետից հօ չվարակուեցին այս տեսակ հայեացք կազմելու այս խօսքերը զրելու համար, որոնք զրպարտութեան և բամբասանքի շատ նմանութիւն ունին: Մենք առանց որևէ մի կասկածի կարծիք տանելու սորանից տեսնում ենք, թէ ի՛նչ կարող է առաջ բերել նոցա ցանկութիւնը անպատճառ որ և է մի կարծիք յայտնելու բոլոր տեսած և լսածի մասին, առանց զանազանելու ճշմարիտը ստից:

Պէքի նոյն այս զլխում բաւական լաւ նկարագրուած է այն հոգեկան անձուկը, որ մարդ զգում է, երբ մօտենում է մի

պատմական հնութեան, որ ազգային կամ պատմական նշանակութիւն ունի, և անհամբեր սպասում է նրան տեսնելու վայրկեանին, և հիասթափման այն ծանր տպաւորութիւնը, որը նոքա զգացել են Լջմիաճնի վանքին հետ մօտիկ ծանօթանուց յետոյ:

Բայց այսեղ էլ տեղ տեղ նկատվում է անձնական ճաշակ և կամայական քննադատութիւն, որոնք փչացնում են աչքի զարնող ճիշտ նկարագրութիւնը: Նկարագրելով, օրինակի համար, Լջմիաճնի վանքը, հեղինակները ասում են «կոտուրը նոյնպէս ծածկուած է քարերով, բայց ո՞վ զարմանք, կոտուրը և նորա հետ և զանկագատունը, սլաններն ու խոյակները ներկուած են կարմիր իւղաներկով»:

Այս գոյնը, դատում են երիտասարդ հեղինակները, «այնքան է յարմարվում հազարամեայ պատերին, որքան ուրախ ժպիտը մեռելի երեսին կամ գունաւոր կարկատանը վարդապետի սև վերարկովին. այս գոյնը աչք է ծակում և անընդհատ յիշեցնում վանքի նորոգողի ճաշակից միանգամայն զուրկ լինելը» (երես 123).

Համաձայններ ճանապարհորդների ճաշակին հետ թէ Լջմիաճնի վանքի կոտուրը պէտք չէր կարմիր գոյնով ներկել, որովհետև դա մեզ համար գեղեցիկ չէ. բայց մի՞թէ նորոգողի «ճաշակի» վերայ պէտք էր հիմնուել կամ ճանապարհորդներին վերայ թողած տպաւորութիւնը նշանակութիւն ունի այսպիսի հարցում: Սարելի է այդ արել են մի որևիցէ նպատակով: Ահա՛ սորա մասին իսկ չեն մտածել երիտասարդ ճանապարհորդները: Մինչդեռ նոքա իրենք նկարագրելով Հայաստանի հին մայրաքաղաք Մնին ասում են որ «կարմիր քարը, որը Մնիի բնակիչները գործ էին անում պատերի արտաքին կողմը շարելու համար, հա՛մեղին, այն խամանակ շատ հորձաձական էր նոյա մէջ» (եր. 236). Բայց սա գրքի ուրիշ երեսում է գրուած:

Մենք գեռ չենք էլ խօսում այն բանի մասին, որ Լջմիաճնի կոտուրը ներկուած չէ, այլ որքան մեզ յայտնի է, շարուած է կարմիր քարից:

Բաւականանա՞նք այս քան օրինակներով, այժմ անցնենք միւս կողմերին:

Մենք վերևը յիշեցինք, որ երբ երիտասարդ ճանապար-

Հորդները կուշտ են և լաւ տրամադրութեան մէջ, այն ժամանակ նոցա համար ամեն ինչ լաւ է, և ընդհանրապէս: Ահա օրինակ. «Իլլիժանու ձորը, յիրաւի, թէ՛ և պատած էր մառախուղով, բայց և այնպէս առանձնապէս ոչինչ չէ ներկայացնում, չ'նայելով որ «մի քանիսի կարծիքով» սա Սովկասի ամենագեղեցիկ տեղն է»: Հեռուից Սիմեօնովկայ գիւղը տեսնելով, նոքա ուրախանում են, որ շուտով թէ՛յ, ընթրիք պիտի վայելին: Աթէ Հորիզոնը մառախուղով էր ծածկուած ուստի և ոչինչ չտեսան, ուրեմն ի՞նչպէս կարող էին ասել, թէ դա ոչինչ չէ ներկայացնում, և հերքէին ուրիշների կարծիքը: Գիտէ՞ք ինչու... որովհետեւ պէտք է հերքել ամեն ինչ, առաւելապէս երբ արդէն թէ՛յի և ընթրիքի ժամանակ է: Արտահանը ամենատխուր տպաւորութիւն է թողել, որովհետեւ այնտեղ ձիերի պատճառով անբաւականութիւն են ունեցել ևն, բայց ահա որտեղ նոցա հիւրասիրել են լաւ ընթրիքով կամ ճաշով, զուռնայով և անխուսափելի պարերգութիւնով և ասիական քէֆի այլ ուրախութիւններով, այնտեղ նոքա լաւ տրամադրութեան մէջ են լինում և յիրաւի լաւ են նկարագրում թէ՛ զուռնայի կլէէջերը, թէ՛ նորան լսող անձանց թէ՛ պարը և թէ՛ զիշերը, որը յիշեցնում է «վա՛րպուրգեան գիշերը»: Աթէ այսպիսի օրինակների վերայ աւելի երկար կանդ առնէ՞նք՝ շատ տեղ կբռնէր. հետաքրքիր կարգացողները իրենք կհամոզուին մեր ասածին՝ կարգալով այդ զիրքը:

Ինութեան նկարագիրների առիթով պէտք է զիտենք, որ հեղինակները, մեր կարծիքով, ի զուր չարն են գործ դնում բազմաթիւ համեմատութիւնների, թէ՛ այս ինչ տեղը յիշեցնում է կամ հարաւային Փրանսիան կամ Միջերկրական ծովը կամ Մապոլիի ծոցը կամ Ալպեան լեռները այս կամ այն կողմից, կամ Սախարան ևն: Արծես թէ կարգացողները բոլոր այդ տեղերին ծանօթ պէտք է լինեն: Արբեմն նոցա նկարագրութիւններից, որ լեքն են հակասութիւններով՝ ոչինչ չէ կարելի հասկանալ, զոր, Արեւանի նկարագրութեան մէջ:

Արեւանի մասին առաջին իսկ խօսքերից, մենք կարդում ենք: «Աթէ հաւատանք այն ընհանրացած աֆորիզմին, թէ միութիւնը հեռուից գեղեցիկ է երևում, զայթակղեցուցիչ է և շոյում է մարդուս հայեացքը, իսկ զզուելի է միայն իր

բունում, երբ աւելի խորն ես նայում, այն ժամանակ չէ կարելի չ'խոստովանել, որ Նրեանը շատ նմանութիւն ունի մոլորութեան: «Հարկաւոր է միայն, շարունակում են մեր ճանապարհորդները, անցնել Նրեանի փողոցներով, որ մարդ, եթէ հասարակ— լինէ քոյր հրա— ոյ աղբի— լնէրն, որոնք խօսում են Նրեանի մասին՝ իսկոյն դայ այս համոզո— նին, թէ ինչպէս քաղաքը, այնպէս և կեանքի պայմանները այստեղ զոռելի են»: Ահա ձեզ լողիկայ: Խօսքը զրաւոր աղբիւրներից հաւատալուն վերայ է թէ ճանապարհորդների սեփական գիտողութիւնների: Թէ մէկի և թէ միւսի կարծիքով Նրեանը ներկայացնում է սարսափելի ցեխ և զարշահոտութիւն. նա մի աղբանոց է և նորա օդը, վարակիչ և թունալից է և փողոցները հոտած ցեխի ճահիճներ են ներկայացնում. մի խօսքով 13 դար նորա մէջ ժողովուրդ է ցեխ և ամեն տեսակ աղտոտութիւն: Աարդարով այս, իսկապէս սարսափում ես և զարմանում, թէ ինչպէս է, որ ոչ միայն Նրեանի, այլ և շրջակայքի բնակիչները չեն մեռել, ոչ թէ 13 երկար դարերի ընթացքում, այլ նոյն իսկ 13 օրում: Աւստի չէ կարելի չհամաձայնել ճանապարհորդների հետ, որ պէտք է հոգալ քաղաքը հիմնաւորապէս առողջացնելու և ձեռնարկելու նորա մաքրութեան, ինչպէս այդ լինում է Պետերբուրգում: (Sic!).

Սակայն, միևնոյն է, սորանով էլ ոչինչ չես անի, որովհետև, ինչպէս հեղինակները են ասում, հիւսիսային քամիները, որոնք փչում են ձիւնալից բարձունքից, քաղաքի փոշին և ուրիշ այլ պայմաններ աւելացնում են բնակիչների հիւանդութիւնը, որի պատճառով, նոցա կարծիքով, լաւ կ'լինէր թողնել Նրեանը և Վարսի նահանգին հետ միացնելով և Այէքսանդրօպոլը դարձնել նահանգական քաղաք:

Այսպիսի փոփոխութիւնը, հեղնում են հեղինակները, կուներնար և այս օգուտը, որ զիմնադրաների աշակերտներին դիւրութիւն կ'լինէր, որովհետև մի նահանգ պակաս անդիր կանէին և ի դէպս տեղական ծառայողները ստիպուած չէին լինի Նրեանից ամառանոց գնալ Վարաչեչակ և նոցա կահկարասիք քիչ փորձանքի կ'գային: Ուրեմը է այստեղ ստոյգը և որտեղ կատակ:

Այս բոլոր սարսափներից յետոյ, որոնք նկարագրում են

Հեղինակները օտարների խօսքերից և տեղ տեղ իրենց զխտորութիւններից խառն, վերջ ի վերջոյ դուրս է գալիս, որ նոքա Նրեանում խմել են լաւ ջուր, որ ջերմով չեն բռնուել, որ շոքը նոցա չէ նեղել, որ մոծակները նրանց չեն կծել, որ փոշին նոցա աչքերը չէ լցուել և բորբոքում չէ պատճառել: Այս դեռ ոչինչ, նոքա Նրեանից դուրս են եկել «ամենագեղեցիկ և կենցաղուրախ տպաւորութեան տակ»:

Բնթերցողը ի՞նչպէս պիտի հասկանայ այս հակասութիւնները:

Մի քանի խօսք ևս զանազան ժողովրդների բնաւորութեան մասին, որոնց հետ նոքա հանդիպած են:

Խօսելով մահմետականութեան ողորդ և նոցա մոլեռանդ նախապաշարմանց, ծուլութեան և Կանտաղութեան մասին, որոնք թաղաւորում են մահմետականների մէջ և զխտութեան և եւրոպական կեանքի կենդանացուցիչ ազդեցութեանը չեն ենթարկվում, Հեղինակները պատմում են մի մահմետական օրիորդի մասին, որը իր ուսումը աւարտել է ինստիտուտում և վերադառնալով Նրեան ամուսնացել է: Չնայելով սորան հետեւել է դարձեալ իր ծնողների ասիական սովորութիւններին: Այս առիթով ճանապարհորդները մեղադրում են մահմետական մատաղահաս կնօջը, թէ՛ նա կրթութիւնը ստացել է և զարգացրել իր խելքը, ոչ թէ նորա համար, որ պաշտպան է Հին, փթած նախապաշարումները: Այսպիսի մեղադրանքի արժանանում են և մահմետական երիտասարդները, որոնք աւարտելով իրենց ուսումը, ծառայութեան են մտնում նախարարութիւնների մէջ կամ թիկնապահ զօրքերի զնդերում, զեղեցիկ յոյսեր են տալիս, ազատամիտ մտքեր են յայտնում և այլն և այլն, բայց նոցանից շատ քչերն են մնում այս վիճակի մէջ, տուն վերադառնալով, նոքա բոլորովին անսպասելի կերպիւ, փոխանակ մտածելու բարձրացնել իրենց շրջանի մարդկանց և իրենց մօտեցնել, իրենք ընդհակառակն մերժում են իրենցից եւրոպականութիւնը ևն»:

Աւաղ, միևնոյնը կարելի է ասել և բոլոր երիտասարդների մասին, որոնք աւարտում են իրենց ուսման ընթացքը համալսարաններում և այս ոչ մի ազդի առանձնայատկութիւնը չէ կազմում:

Վերոյիշեալ հայրական խրատից և ցաւակցութիւնից յետոյ, նոքա ասում են. «սակայն պէտք է յուսալ որ իրենք կանայք (որոնց մէջ սակաւ չեն այնպիսիքը, ինչպէս վերև յիշուած կրթուած մահմետականուհին) մի կողմ կձգեն զերութեան ամօթալի լուծը... և սկիզբը արդէն դուռնած է. խաների տիկնանց այցելութիւնները (визиты) տեղացի ուրիշ կանանց՝ արդէն սովորութիւն են դարձել: Այս գեռ ոչինչ, նոցա, մանաւանդ զեղեցիկներին, տեսնել կարելի է և ոչ միայն տեսնել երեսը, բայց և նոցա լայն հոլանի կուրծքերը և ձեռները: Նշանաւորւմ է, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը արդէն մուտ է դործել. ուրեմն էլ ի՞նչ տեղեք կայ նոցա մեղադրելու!

Բայց ահա նկարագրելով Բէշքելիսէի հայ վանքը և լսելով իրենց ուղեկցող վարդապետի խօսքերից որ փոքր ինչ առաջ «մի օրիորդ ցանկացել էր գրել իր աղբանուէր պատի վերայ, ուստի և ուրիշների ներկայութեամբ փայտեայ սանդուխտով բարձրացել է և ներքեւից մի քանի արշին բարձրութեան վերայ գրել իր աղբանուէր», այս առիթով երիտասարդ և ազատամիտ ճանապարհորդները նկատում են «պէտք է համաձայնել, որ համարձակ օրիորդ է եղել և միևնոյն ժամանակ հաւանութիւն հին ժամանակների օրիորդների ամօթխածութիւնից զուրկ»: Մի խօսքով ամեն մի որ իցէ գէպքում կամայական դատողութիւններ, հեղնութիւն ու կատակ:

Մի օրինակ ևս

Շաղիվանում, որտեղ նոքա եղել էին, նոցա ներկայանում են մի քանի տաճիկ «գիւղի աղնուականներից (аристократіи)»: Սոցա մէջ էին գիւղի տանուտէրը (старшина), դատաւորը և այլ պատուաւոր հիւրեր: Բնթրիք է պատրաստւում բաղմութիւ կերակուրներից: «Բնթրիքի ժամանակ ճանապարհորդներից մէկը սեղանի վերայ է դնում մի քանի գեղձ և տանձ տանուտիրօջ և դատաւորի մէջ տեղը, կարծելով որ նոքա եղբայրաբար կ'բաժանեն: Սակայն տանուտէրը, որին աւելի մօտ էին զրուած միրդերը, առանց քաշուելու վեր է առնում բոլորը, դնում է ծնկերին վերայ և սկսում է ուտել մեծ բաւականութեամբ. իսկ նորա հարեանը լուռ ու մունջ նստած մնում է իր տեղում: Արբոր նկատելով նորա կարծես թէ նեղացած տեսքը, հարցնում են թէ ի՞նչու տանձ չէ ուտում,

նա պատասխանում է, որ իրեն չեն առաջարկել, ուստի և նա իրաւունք չէ համարում վերցնել»:

Պատմելով այս գէպքը, Երոպայի ճանապարհորդները նկատում են, «Ա՛լ նա այսպէս կ'նստէր ամբողջ երեկոյ սուրա համար միայն, որ նորան առանձին չեն հրամեցրել, բուն ասիական տրամաբանութիւն»: 276 եր.

Շատ լաւ, բայց միթէ Երոպայի տրամաբանութիւնը ասում է, որ մարդ հիւր եղած ժամանակ վեր առնէ այն ամենը, ինչ որ ուզում է, մինչև անգամ երբ տան աչիւր չէ առաջարկում: Ո՞րի դատողութիւն աւելի տարօրինակ է, զժուար չէ հասկանալ:

Այսքանը բաւական է: Ինչպէս մենք ասացինք դրքի մէջ պատահում են և ուղիղ և հետաքրքրական նկարագրութիւններ, գլխաւորապէս երբ երիտասարդ ճանապարհորդները փրկիսոփայութիւն չեն անում և իրենց եւրոպացի ցոյց գաւաճում են իրենց զգացածը: Ի վնասովի նկարները լաւ և հետաքրքրական են: Պիւրքը հրատարակուած է մաքուր:

L'Arménie chretienne et sa litterature. F. Nève, Louvain, 1886.

Բարեկամ

Ձեր խնդրանաց համեմատ թղթատեցի և կարգացի, բելգիացի Փելէքս Նէվէ (Nève) գաղղիներէն հրատարակութիւնը Հայոց քրիստոնէական գրականութեան վրայ, որոյ մակագիրն է L'Arménie chretienne et sa litterature, հրատարակեալ ի Լուվանոն (Louvain) 1886 թուին, և կը փութամ համառօտ կերպով յայտնել կարծիքս նոյն հրատարակութեան վրայ:

Մեր ազգին պակասութիւններէն մին է նուազ ճանչցուած լինել եւրոպացւոց մէջ, ուստի որ և է փոքր և չնչին աշխատութիւն մը որ օտար լեզուով մը մեր վրայ հրատարակուի, զմեզ շատ կ'ուրախացնէ, և նշանաւոր և օգտակար գործի կարգ կ'անցնի: Մեր պակասութեան խիղճն է, որ զմեզ յերախտադիտութիւն կը դրդէ: Այդ խղճի մի վիայութիւն էր և Ձեր փափազը, որով յորդորուեցաք Ձեր հանդէսով

ծանօթացնել Փեղեքս Նէվը և իւր երկասիրութիւնը, և ինձ-
մէ ալ համառօտ տեսութիւն մը խնդրեցիք վերոյիշեալ
երկասիրութեան վրայ: Նոյն զգացմամբ և ես կարգացի գործը:

Հեղինակը բոլորովին նոր և միապաղաղ աշխատութիւն
մը յօրինած է, այլ զանազան առիթներու մէջ պատրաստած
կամ հրատարակած մատենադրական յօդուածները ի մի հա-
ւաքած և նոր յառաջաբանով մը նոր հատոր մը կազմած
է: Բովանդակը վեշտասանածալ և 400 երեսով ղիրք մը եղած է:

Յառաջաբանը կը հասնի մինչև 45 երեսը, յորս կը խօսի
Հայոց լեզուին և գրոյն, և հին և նոր մատենագրութեանց վրայ:

Մասնաւոր մատենագրութեանց անձնելով, նախ յառաջ
կը բերէ շարականները, թարգմանելով և մեկնաբանելով գլխա-
ւոր տօներու շարականները: Յառաջ բերուածներն են.

1. Անտոն Այլակերպութեան.
2. Անտոն Հոգեգալստեան.
3. Անտոն Ս. Յովհաննու Սարապետի.
4. Անտոն Ս. առաքելոց Պետրոսի և Պօղոսի.
5. Անտոն Ս. Թէոդոսի Թադաւորի.
6. Անտոն Ս. Հռիփսիմեանց.
7. Անտոն Ս. Վարդանանց.
8. Անտոն Ննջեցելոց:

Այդ կանոններէն թարգմանուած են նշանաւոր մասերը,
տօներուն վրայ համառօտ տեսութիւններ աւելցուած են և
ուրիշ եկեղեցիներու ծէսերուն հետ բաղդատուած, և շարա-
կաններուն միջին իմաստներուն բացատրութիւններ ևս արուած
են: Այդ մասը կը հասնի մինչև 247 երեսը. որ է ըսել թէ
գործոյն կէսը շարականներուն է նուիրուած:

Երրորդ մասին մէջ հեղինակը ուղած է Հայոց սուրբ հայ-
րերուն մատենագրութեանց վրայ խօսել. սակայն երեքին վրայ
միայն խօսած է. որք են.

1. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ.
2. Ս. Գրիգոր Նարեկացի.
3. Ս. Ներսէս Շնորհալի.

Լուսաւորչի Յաճախապատումին միայն զլիակարգութիւն-
ներն են յիշուած, Նարեկացիէն երկու աղօթք թարգմանուած,
և Շնորհալիի Եղեախոյ ողբէն մէկ երկու մանր հատուածներ

յառաջ բերուած: Աւ այդ ամենը կը հասնի մինչև 287 երեսը:

Չորրորդ մասին մէջ խօսուած է պատմաբաններուն վրայ, այլ ոչ ամենուն. զի միայն երեք հատ են յիշուածները, որոց վրայ մատենադրական տեղեկութիւններ կան, և են.

1. Նդիշ է վարդապետ.
2. Յովհաննէս կաթողիկոս.
3. Մատթէոս Նդեսացի.

Այդ մասը, որ կը հասնի մինչև 375 երեսը, գործոյն վերջինը կարող է համարուել, զի մնացեալ 25 երեսներուն մէջ կարի համառօտ ծանօթութիւններ տրուած են Մոնղոլներու վրայ խօսող հայ պատմաբաններու և ասորի Գրիգորեան Բարեբէոս պատմաբանի վրայ: Այս է գործոյն պարունակութեան ամփոփումը:

Հեղինակին տեսութիւնները երկու մասերու կարող եմք բաժնել, մատենադիտական և կրօնագիտական:

Մատենադիտական տեսութիւնները քաղուած են ամբողջովին, Վահեադի Մխիթարեան միաբաններէն՝ Սոմալեան, Աւետիքեան և Օարբանալեան հայրերուն գործերէն: Հեղինակը իւր ուսումնասիրութիւնը սահմանափակած է արդէն կատարուած ուսումնասիրութիւններով, և չեմք գիտեր թէ չէ՞ կամեցած կամ թէ չէ կարողացած իւր սեփական տեսութիւնները կամ զննութիւնները ունենալ: Համառօտ բնկով հեղինակին նպատակը եղած է, չայոց մատենադրութիւնները և մատենադրական տեսութիւնները Նւրոպալոյ հաղորդել, և ոչ թէ Նւրոպալոյ գիտնականի մը դատաւտանը ներկայել չայոց:

Սակայն հեղինակին տեսութեանց մէջ զօրաւոր և ընդարձակ կողմը կրօնագիտականն է, յորս կը յայտնուի իւր ամեն սպառազինութեամբ հռովմէական աստուածաբանութեան ուսուցչի մը կերպարանը: Հեղինակը մտադիր է զխաւորապէս ապացուցանել, թէ չայաստանեայց եկեղեցւոյ բուն հաւատքը՝ հռովմէական հաւատքն է. ուստի ամեն ջանք ի գործ կը գնէ որ մեր շարականներուն մէջէն քաղէ այնպիսի բացատրութիւններ և մեկնաբանութիւններ, որոնցմով հաստատուին երկուց բնութեանց, և յԱրդւոյ բղիման, Վետրոսի զխաւորութեան, պապական իշխանութեան, քաւարանի դրութեան,

և այլ սոցին նման հռովմէադաւան վարդապետութիւնները: Այդ է զլիաւոր պատճառը որուն համար յարուած է հեղինակը Միթթարեան Հարց բռնազրօսիկ մեկնութեանց, և այս է պատճառը որուն համար Շահնազարեան վարդապետի և պարոն Լժմի մատենադրական տեսութիւնները նուազ յարգուին հեղինակին աչքին: Նա չքաշուիր պարզապէս հերձուածող և հերետիկոս անուանել Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ Եկեղեցին, Հայոց ազգին անկման պատճառ դնել Հռովմայ եկեղեցիէն բաժնուելին, Հայոց ազգին մէջ ոչինչ բարիք չձանձալ եթէ ոչ հռովմէականութեան հովանոյն ներքեւ, զովել և պաշտպանել հռովմէականաց ձեռք կատարուած շարականներու յանդուգն սրբադրութիւնը, առասպել կոչել Ս. Հռիփսիմեանց վկայութիւնը, և այլ այս տեսակ կարծիքներ յայտնել որք ոչ թէ անցաւոր կերպով միայն կը դնուին երբեմն արտայայտաւ, այլ որք կը կազմեն նոյն իսկ դործոյն նպատակը:

Հայքս սովոր եմք, ինչպէս ըսի, երախտադիտական զգացումներ ընծայել առատօրէն ամեն Եւրոպացւոյ որ Հայոց վրայ խօսել բարեհաճի: Եւ այդ տեսակէտով նաև Փելլքս Նէվի սոյն աշխատութիւնը շատերէն իբր երախտապարտութեան առարկայ ճանչցուած է, և ես իսկ չեմ հակառակիր, գիտնանալով Եւրոպիոյ առջև նուազ ճանչցուած լինելնիս:

Այլ միւս կողմանէ ծանր խնդիր մըն է և մեծ ի մտադրութեան արժանի, թէ պէտք է արդեօք մեր հաւատքին և եկեղեցւոյն և ազգին խօսուած անարգանքները հանդարտ սրտով ընդունել, և մեր վրայ խօսուած և դրուած բաներուն կճեպին փայլովը ուրախանալ, երբ միջուկը փտած է:

Երբ դարման այդ դժբաղդ դրից հարկ է որ մերազնեայ կարող զրիչներ յառաջ անցնին զմեզ մեր ճշգրիտ և ուղիղ տեսութեան ներքեւ ծանօթացնել աշխարհի, որ երբ մեր դրական և մատենադրական արդիւնքը իւր արժանի գովեստը կ'ընդունի, մեր հաւատքն ու եկեղեցին, մեր ուղղափառութիւնն ու առաքելականութիւնը ոտքի տակ չկոխտան:

Համառօտիւ իրաց խկութիւնը յայտնելն յետոյ, ընթերցողաց կը թողումք իրենց դատաստանը կազմել Փելլքս Նէվի երկասիրութեան վրայ:

Տեղացի
*

ՄԵԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

Միացեալ Բնկերութեանց դպրոցի բարձրագոյն դասարանի աշակերտուհիները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Այստեղ մենք տպագրում ենք դադարեալ «Հիւսիսա-
փայլ» ամսագրի գործունեայ աշխատակցի, այժմ Հանգուցեալ
Մ. Նալբանդեանցի յոյժ կարեւոր և հետաքրքրական նամակը,
որը ուղղուած է եղել Պետերբուրգ, Հանգուցեալ Սիմէօն
Սուլթան-Շահին, որը կենդանութեան ժամանակ մայրաքա-
ղաքիս Հասարակութեան մէջ իր բարձրաստիճան պաշտօնովը
Հանդերձ՝ յայտնի դեր է խաղացել, թէ իր բարի գործերովն և
և թէ իր աղքեցութեամբը:

Վերապարտիւ Հայրենակնց,

Սիմէօն Վրիգորեան,

Արգոյ բարեկամ:

Առաջին նամակը, որ գրում եմ ձեզ մանաւանդ առաջին ան-
գամ ծանօթանալուց յետոյ, պարունակում է իւր մէջ մի խնդիր,
որ կարելի էր միայն գործել երկար և շատ ծանօթութենից յետոյ:
Չնայելով այս անյարմարութեան վերայ, ես բաց սրտով գրում
եմ Ձեզ այս նամակը, առանց սուտ քաղաքավարութիւնների, որ
մինչև այժմ ևս չեն ամաչում ոմանք գործ դնել:

Երկար ժամանակ է, որ ես և պարոն Վաղարեանցն ցանկա-
նում էինք դուրս տալ մի Հայկական օրագիր, աշխարհաբառ լե-
զուով Հասարակութեան հասկանալի, երկար ժամանակ այս խոր-
հուրդը մնացել էր մեր սրտումը բոլորովին անգործ, պատճառ որ
զանազան հանգամանք արգելք էին լինում այս ազգասիրական
գործին: Այժմ տեսնելով այդ արգելառիթ հանգամանքների
փոփոխութիւնը, տեսնելով մանաւանդ, որ Չուխունները մինչև
անգամ հրաման ստացան Ուսաստանի մէջ օրագիր տպելու, կրկին
անգամ զօրացաւ մեր սրտի ցանկութիւնը, և սկսեցինք հետեւել
այս գործին, որ մեզ ևս թոյլտվութիւն լինի տէրութիւնից տպել
ամենայն ամիս Հայկական օրագիր Ուսաստանի հայերի համար:
Այս խորհրդով պարոն Վաղարեանցն ամսոյս 19ից խնդիր գրեց
Ազգային լուսաւորութեան նախարարին, որի հետ միասին ուղար-
կեց և տպելի օրագրի պայմանքը, որի համառօտ պարունակու-

Թիւնը այս է. առաջինը՝ որ այդ () րազիրը պիտի դուրս տայ պարոն Վազարեանցը ամենայն ամիս ութածալն ութն թերթ, (իմ անուամբ խնդրել չէր կարելի պատճառ որ ես Համալսարանում լինելով և բժշկութեամբ պարագելով, չունիմ իրաւունք յայտնի կերպով այսպէս բանի, թէպէտեւ առանձին գործակից եմ օրագրին, ըստ որում մի մարդի անկարելի է այդ գործը կատարել): Երկրորդ՝ () րազիրը բաղկանում է չորս մասնից, այսինքն ուսումնական, պատմական և բնական հատուածներից, որոնք համաձայն յօդուածների պարունակութեանը պիտոյ է զարդարվեն գեղեցիկ պատկերներով և օրինակներով: Երրորդ՝ () րազիրը պիտոյ է անուանվի «Հիսթիսային փայլողութիւն» (Съверное сияніе) և ամենայն ամսական տետրակի վերայ պիտոյ է տպվի որպէս անունը, նոյնպէս այս փայլողութեան պատկերը: Յոյս ունինք, որ տէրութիւնը հրամայէ, եթէ միայն մի արգելքը որ կայ, մի կերպով վերանայ, այսինքն Մոսկվայի մէջ Հայոց լեզուի ցենզօր չ'լինելը:

Այս մասին խնդիրի մէջ, ասված է, որ անգամ ընդունին Մոսկվայի ցենզուրնի կոմիտետին, Հայ, գուբերնսկի սեկրետար Վէորդ Կարապետեան Սուրենեանցը, սա աւարտել է իւր ուսումը Ազգարեանց Ղ'եմարանում, Աիցէական արտօնութեամբ, արժանացել է 12 երորդ աստիճանին, գիտէ որպէս հայոց նոյնպէս և այլ արեւելեան լեզուները և այժմ վարժապետ է նոյն ճեմարանի մէջ: Վիտելով որ տէրութիւնը յանձնառու չի լինել հայ ցենզօրի համար ջոկ ոռճիկ նշանակել, յօժարել ենք, ինքներս նորան տարեկան բաւականութիւն տալ և խնդիրի մէջ գրել ենք, թէ նա առանց վարձի պատրաստ է ծառայել, որպէս զի Տերութիւնը չ'հանգիպի դժուարութեան, և թոյլ տայ:

Աւագիտեմ, որ թէ այդտեղ մի հոգաբարձու մարդ չունենանք այս բանին, մեր խնդիրը չի ընդունվելու, մանաւանդ որ պատճառը պատրաստ է. վասն որոյ ո՞վին կարող էի զիմել այս խնդիրովս եթէ ոչ ձեզ իբրեւ հայրենակցի և Ազգի օգտին ցանկացողի: Թէպէտ և այս բանը Չեր ծառայութեան պաշտօնից դուրս է, այսուամենայնիւ դուք շատ բարեկամներ ունենալով, որոնց առաջ և հաւաստի գիտեմ, որ յարգելի էր ձեր միջնորդութիւնը, կարող էիք օգնել մեզ այս ազգային գործի մէջ, որով ոչ թէ միայն մեզ կ'պարտաւորէիք, այլ և բոլոր հայոց ազգը, որ չունի ոչինչ լուսաւորութեան հնար:

Այս հիման վերայ ես խնդրում եմ Ձեզանից չ'խնայել Ձեր աշխատութիւնը, որ նախարարութիւնը յետ չ'դարձուցանէ մեր առաջարկութիւնը, և թոյլ տայ սկսանել մեր գործը: Պարոն Վազարեանցը նոյնպէս մի պրոֆեսոր Սուխլինսկիից խնդրել է, որ նա ևս աշխատի: Ուրիշ մարդերից չէր կարելի խնդրել պատճառ որ հայերը դժբաղդասար այնպիսի մի պարմանալի հոգոյ պէր էն դարչաթ, որ ե՛լէ չ'կարողանան կամ չ'կամենան մի քանի օգնութիւնս ասլ, ճնասելոս և Կանդելոս միշտ պարտասար էն *), ի հարկէ այս ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ապացոյց նորա բարոյականութեան հիւանդութեանը:

Գիտեմ, որ մեր օրագիր տպելը քանի մի հնամուլ մարդերի ընդդէմ պիտի թուի, պատճառ որ դոքա հին և մեռեալ լեզուի քամակից գնալով կարծում են թէ կարող են մի մոգական դաւադանով յետ դարձնել հայերի համար հինգերորդ դարը, բայց այդ պարոնները փորձով կ'տեսանին և աստուծով առաջին անգամ մեր օրագրի վերայ, թէ ժողովուրդը փոքր ի շատ է ճանաչել է ժամանակի իրաւունքը: Կտեսանին, թէ հայը եթէ մի գիր չի առնում ձեռը բոլոր պատճառը այն չէ, որ չէ կամենում կարգաւ բան հասկանալ, այլ մանաւանդ այն է, որ կարգացածը չէ հասկանում, և մինչև այժմ հայերի համար գրվել են միմիայն սխալաստիկական կրօնական չնչին վէճերու վերայ, որոնք ժողովրդի համար եղած թէ չեղած միենոյն է:

Մեր ցանկութիւնը այն է, որ կարողանանք ժողովրդին մօտեցնել փոքր ինչ դպրութեան հետ, նիւթ և սնունդ գնել հայկական չոր ու ցամաք դպրութեան մէջ, և ինչպէս մի կողմից լեզուն, միւս կողմից և նոյն ինքեան դպրութեան հոգին և ուղղութիւնը սրբան կարելի է շինենք ժողովրդական, ազատելով արեղայականութենից, որի մէջ մնացած է այժմ անտէր անտերունջ:

Հատ յոյս ունիմ, որ Ձեր աշխատութիւնը կ'սկսակէ մեր սրտի ցանկութիւնը և դա յաւիտենական արձան կ'լինի մեր անկեղծ բարեկամութեանը:

Ողջ եղիք և ուրախ, Ձեր բոլոր գերդաստանով:

Ձեր գերազնուութեան

Արգիս Բարեկամ...

Միտայել Մալխանդեան

Ֆ. 21 մարտի 1856 Մոսկվա:

*) Նստրագիրը մերն է. Խմբ.

Միացեալ Ընկերութեանց զպրօցների ներկայ և անցեալ ձեմարանական տարուայ պաշտօնական համեմատական ցուցակը:

Գ Ա Ի Ա Ռ Ք		Թիւ արա- կան վար- ժարանաց:		Թիւ իգա- կան վար- ժարանաց:		Համագու- մար վար- ժարանաց:		Թիւ պաշ- տօնէից:		Թիւ աշա- կերտաց:		Թիւ աշա- կերտու- հաց:		Համագում- աշակերտաց և աշակեր- տուհաց:	
		87/88	88/89	87/88	88/89	87/88	88/89	87/88	88/89	87/88	88/89	87/88	88/89	1887/88	1888/89
1	ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԸՆ: Մուշ (իգ.): Մուշ (իգ.): Դատուան Ար- շէն: Ահարօնք: Օղնուտ: Սղերդ (ար.): Սղերդ (իգ.): Սղերդ ¹⁾ (ծաղկաց): Պարինջ: Ճ ա լ տ ա գ ա ն: Անդվան: Տէհ: Հաղզո: Մալաֆան	12	13	2	2	14	15	42	54	613	577	197	198	810	775
2	ԽԱՐԱԳՈՒՄ: Վէմ: Խարակօնիս:	2	2	—	—	2	2	5	6	145	109	—	—	145	109
3	ՏԵՒՐՈՍ: Բղի (ար.): Բղի (իգ.): Խուփս (ար.): Խուփս (իգ.): Բերրի (ար.): Բերրի (իգ.):	4	3	3	3	7	6	32	30	643	435	286	214	929	649
4	ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ: Ալաշկերտ (ար.): Ա լ ա շ կ ե ր տ (իգ.): Պալապիտ: Գարա-Բիլիսէ: Խոստուր:	4	4	—	1	4	5	12	16	250	246	—	50	250	296
5	ՄԱՆԱԹԻՆ: Վէռկէռ:	1	1	—	—	1	1	1	1	16	18	—	—	16	18
6	ԵՎԵՂԵԱՍ: Խճորէք:	2	1	—	—	2	1	17	3	270	42	—	—	270	42
7	ԿԻՆԻՍ: Ջէյթուն (ծաղկաց): Ջէյթուն (ար.): Ջէյ- թուն (իգ.): Միխալ: Հաճըն (ար.): Հաճըն (իգ.): Մ Ե ր ս ի ն (ար.): Մ Ե ր ս ի ն (իգ.): Թ ա ր ս ու տ (ար.): Թ ա ր ս ու տ (իգ.):	4	8	2	4	6	12	20	41	313	443	162	265	475	7 08
ԳՈՒՄԱՐ		29	32	7	10	36	42	129	151 ²⁾	2,250	1,870	645	727	2,895	2,597

¹⁾ Յիւ տառերով տպուած տեղերում զպրօցները բացուած են ներկայ ձեմարանական տարում: Նոյն ձեմարանական տարում փակուած են զպրօցները. Զիլարէթում (Տաւրուքերան), Չմշկածագում (Տաւրոս) Երիզայում (Եկեղեցաց) և Սսում (Կիլիկիա):

²⁾ Այս թուոյն մէջ չեն տեսչական մարմինը և կենդրոնի պաշտօնէիցը:

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ինչպէս անցեալ տարուայ «Արաքսի» (Բ. գրքում յայտնել էինք՝ Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը կամենում էր Սեծ. Սկրտիչ Սանասարեանցին ներկայացնել մի ուղերձ նորա ծննդեան եօթանասնամեայ տարեդարձի առիթով: Արովհետեւ ուղերձի և նորա գեղարուեստական պահարանի պատրաստութիւնը բաւական ժամանակ էին պահանջում՝ ուստի կարելի չեղաւ այն ներկայացնել անցեալ տարի յօբելեանի օրը, այլ տեղի ունեցաւ ներկայ տարւոյս մայիսի 10-ին մեծ հանդիսով: Ուղերձը, որին ստորագրել է տեղւոյս հասարակութեան գրեթէ բոլոր ընտիր մասը և մօտ յիսուն ուսանողներ՝ Սեծ. յօբելեարին ներկայացրեց վեց հոգուց բաղկացած պատգամաւորութիւն, Պարոն Լյմ. Սուբաշիի առաջնորդութեամբ: Ուղերձը կարդաց Պ. Խ. Յուսիկեանը: Յետոյ Պ. Թ. Չաքարեան, որ ուսանողների կողմից ներկայացել էր շնորհաւորելու Սեծ. յօբելեարին՝ կարդաց մի համակրական ճառ, որի մէջ գեղեցիկ կերպով նկարագրեց Սկրտիչ Սանասարեանցի բազմաժամանակեայ արդիւնաւոր գործունէութիւնը յօգուտ ազգային կրթութեան: Եւս պատգամաւորների հետ ներկայացան և մօտաւորապէս 20 անձինք—տեղւոյս հասարակութիւնից:

Եւս ուղերձի և նորա պահարանի իսկական պատկերները դնում ենք «Արաքսի» այս գրքում, իբրեւ յաւելուած: Դոքա բոլորը արծաթից են, ոսկեայ հիւսուածքներով և գրերով: Պահարանի առաջին երեսի մէջ տեղում փորագրուած է Սեծ. յօբելեարի արծաթեայ կիսարձանը, որի երկու կողմերում կան հայերէն թուանշաններ ՌՊԺԻ և ՌՊՁԻ (Յօբելեարի ծննդեան և եօթանասնամեայ տարեդարձի տարիները): Կիսարձանի վերեւ ձախ կողմում նկարուած է Լյմիածին, աջ անկիւնում Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին, սոցա մէջ տեղում հիւսուած են Զ և LXX թուանշանները. (յօբելեարի եօթանասնամեայ հասակը). ներքեւում ձախ անկիւնում Սասիս լեռը, իսկ աջ անկիւնում Թիֆլիս—յօբելեարի ծննդեան քաղաքը. սոցա մէջ տեղում Սանասարեան վարժարանը: Կիսարձանի վերեւում և ներքեւում գրուած են ոսկի տառերով «Սեծ ազգասէր և բարերար Սկրտիչ Սանասարեանին Ս. Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնից»: Պահարանի երկրորդ երեսին վերայ հիւսուած են Ս և Ս՝ գրերը, Սեծ. յօբելեարի անուան և մականուան սկզբնատառերը:

Արծաթեայ թիթեղի նկարը կանխօրէն պատրաստուած լինելով՝ նորա մէջ չմտան 30 ստորագրութիւններ ծխականների և ուսանողների, որոնք այնուհետեւ փորագրուած են թիթեղին վերայ:

Տաճկահայ անուանի գրադէտ, Պ. Մարկոս Աղաբէկեան, որը յայտնի է ռուսահայերին դեռ վաթսուներկան թուականներէն, երբ նա ի միջի այլոց խմբագրում էր «Կռունկ» ամսագիրը, ութ, ինն ամիսներէ ի վեր զբաղուած է Հայոց պատմութեան ուսումնասիրութիւնով: Այս պատմական կարեւոր երկասիրութիւնը, որ «(Ստոլմի Հայոց պատմութեան) վերնագիրն է ունենալու, չորս մասի է բաժանուած: Ա. Հեթանոս Հայաստան, Բ. Քրիստոնեայ Հայաստան, Գ. Աւերակ Հայաստան, Դ. Հայք իրենց հայրենիքէն դուրս: Առաջին երեք մասն արդէն աւարտած է Պ. Աղաբէկեան, այժմ չորրորդ մասն է գրում: Ամբողջ գիրքը բաղկանալու է 3000 ութածալ երեսից: Այս գրքի հրատարակութեան իրաւունքը պատկանում է Սիւնիքի լեզնեւորութեանց:

Սենք մեծ հաւատ ունենք Պ. Մարկոս Աղաբէկեանի գրչի վերայ, հետեւապէս «(Ստոլմի Հայոց պատմութեան) աշխատութիւնը կարեւոր տեղ կ'ընէ մեր պատմական գրականութեան մէջ և երկար ժամանակներէ ի վեր զգացուած այս կենսական կարիքը կ'լցնէ:

Տեղեկանում ենք, որ Պետերբուրգի համալսարանի համեմատական լեզուագիտութեան մագիստրոս Աղէքսանդր Տոմսոն, որ 1887 թ. տպագրել էր «Ахалцыхский говоръ» վերնագրով մի լեզուաբանական հետազոտութիւն, ներկայումս ձեռնարկել է մի նոր լեզուաբանական հետազոտութեան հայերէն մի ուրիշ բարբառի մասին, որի վերայ իր ժամանակին տեղեկութիւն կտանք:

Սուրբ Իշմիածնի նուիրական վանքի վերաշինութեան առիթով, որ ձեռնարկած է Մակար Ա. վեհափառ և սրբազնադոյն կաթողիկոսը, բարեպատեհ համարեցինք ներկայացնել մեր ընթերցողներին Մայր Աթոռի այժմեան ճիշտ նկարը, որը պատրաստուած է ամենայն նրբութեամբ:

Տեղեկանում ենք, որ այս օրերս գնդապետ Սարգիս Իւզբաշեանցը, որը մի քանի տարիներէ ի վեր ապրում է Պետերբուրգում, Նրեանու թեմական դպրանոցի թանգարանին իր նուիրած մօտ 1,500 կտոր գրքերի հաւաքածուն ձոխացրել է ուղարկելով դարձեալ վաթսուն կտոր դիրք:

Պետերբուրգի բարձրագոյն մասնագիտական ուսումնարաններում, որտեղ դասնվում են հարիւրից աւելի հայ ուսանողներ՝ այս տարի աւարտեցին իրենց ուսման ընթացքը 18 հոգի:

Արուեստաբանական Ճեմարանում չորս երիտասարդներ.
Ս. Թաղեանոսեանց, վաղարշապատցի, Ե. Պարոնեանց—շու-
շեցի, Լ. Եղիազարեանց—Թիֆլիսեցի, Բ. Բէգնազար Իւզ-
բաշեանց—ջրաբերդցի: Լեռնային Ճեմարանում. Ե. Վաչեանց,
մեղրեցի, Գ. Կարախանեանց, շուշեցի, Լ. Իւզբաշեանց, Ալի-
խանեանց, Թիֆլիսեցի, Բաստամեանց, Թիֆլիսեցի:

Անտառային Ճեմարանում Ե. Սերբերեականց, շամախեցի,
Խ. Մարգըլիւան, շամախեցի, Ե. Ղուկեանց, շուշեցի:

Բժշկական Ճեմարանում. Թ. Օաքարեանց, շամախեցի,
Աւտանդեղեան, ասորախոսեցի:

Ուսուցչական Ճեմարանում. Յարութիւն Ղարակեօղեանց,
աղէքասանդրաօլեցի, Իջմիածնի նախկին սեմինարիական ըն-
թացքը աւարտող սաներից: Պ. Ղարակեօղեանցին իր ուսման
շրջանում Պետերբուրգի մէջ նիւթապէս նպաստած է զլիս-
տորապէս Թիֆլիսի Բարեկրօն Ներսէս աւագ քահանայ Տէր
Բարսեղեանց:

Համալսարանի մատէմատիկական ճիւղում. Ս. Ծատու-
րեանց, շամախեցի:

Օրինուորական երկրաչափական կոնդուկտօրսկի ուսումնա-
րանում— Նփրեմ Ավարեանց—շուշեցի:

Իսկ անցեալ տարուայ վերջերում Համալսարանի Արեւ-
ելեան լեզուների բաժինն աւարտեց Ստ. Մալխասեանց:

Խմբագրութեանս մէջ ստացուած են հետեւեալ գրքերը, որոնց
մի քանիսի մասին կաշխատենք խօսել «Արաքսի» յաջորդ գրքում:

«Արժապետին աղջիկը». Պոլսական բարբեր. գրեց Տիգրան
Կամարական. Պոլիս. 1888: «Յինամեակ» Հայոց հոգևոր Թե-
մական դպրանոցի Երևանայ: Տիֆլիս. 1888: Վէպիկ և պատկեր-
ներ: Գ. Չուբար: Հայ ժողովրդական հէքիւթներ. ժողովածու
Տիգրանայ Վաւասարդեանց. Չոր. գիրք. Թիֆլիս: Ղարամական հա-
շիւ. Բագուայ Սարգսիբեկեան ընկերութեան, վասն 1888 ամի:
«Սփոփանք ռամկին» Ս. Հովհաննէսեանի, Պոլիս: Բժիշկ Վ. Վար-
դանեանցի «О Стерилизации воздуха путем его электрозации»,
և բժշկապետ Ս. Լաստամեանցի «Случай Leptothricosis vesicae uri-
nae», «Къ вопросу о происхождении тифозной пневмоніи», «Къ во-
просу происхождения и клинической бактериологіи крупознаго воспале-
нія легкихъ» և Къ вопросу о морфологіи и биологіи Leptothrix-a.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» հայ-ֆրանսերէն թերթը հրատարակուած է Լոն-
դոնում երկու շաբաթը մի անգամ: Տարեկան բաժանորդագինն է 5
ռուբլի: Հասցէն. 9, Sutherland Place, Bayswater, W. London. Redaction
du journal «Le Haïasdan»:

«ԱՐԵՎԵԼԻՔ» քաղաքական և ազգային օրագիր տարեկան բա-
ժանորդագինն է 56 ֆրանք. վեցամսեայ 28 ֆրանք. Հասցէն.
Constantinople. Direction du journal «Arevélik» Noradunghian Han,
Galata.

Վ. Շէկալիրի, «Լիւր թագաւոր», ողբ. հինգ արարուածով,
թարգմ. Ստ. Սալիստեանց: Պետերբուրգ 1888: Վինն է 1-րդ
2, 50 ֆր: Վիմբլ. թիֆլիս Կենդրոնական գրաւաճառանոց:

Կերմանական ազգային առակներ եղբարց Վրիմմայ: Թարգմա-
նութիւն Լւայ Տէր Վրիգորեանցի: Ս. Պետերբուրգ. 1864 թ. գինն
է իւրաքանչիւր գրքի 30 կոպէկ: Վիմբլ. Петербургъ. Христофору
Гусикову. Васильевскій Островъ, 8 линия, д. № 21, кв. № 9.

Фену-ի յայտնի գրաւաճառանոցում, որ գտնվում է տեղիս
Հայոց եկեղեցու տան մէջ, Կեվսկի պողոտայի վերայ, ծախվում են
հայերէն գրքեր, ի միջի այլոց, Խորիմեան Հայրիկի գրքերից և
«Կօտարք հայոց» Փիրղամելեանց Վ. Լոնդ. վարդապետի:

«ԱՐԱՔՍԻ» մէջ գրուած պատկերները առանձին ծախվում են.
իւրաքանչիւրի գինն է 20 կոպ. ճանապարհածախսով հանդերձ:

Фотография Вестли-сынъ снимаетъ фотографическіе портреты,
карточки, группы и всевозможныя работы по умѣренной цѣнѣ.
Въ фотографіи продаются виды армянскихъ древностей, между про-
чимъ, анійскихъ и джувльфинскихъ въ большомъ размѣрѣ, по од-
ному рублю. Адресъ: Владимірекіи просп., д. № 6, кв. № 15.

Պետերբուրգում հրատարակուած «Սանկաւարժանոց» ամ-
սագրի մարտ գրքոյէն ծախվում է «Երաքսի» խմբագրատանը:
գինն է 40 կոպէկ. Խովանդակութիւնն է: Վարոցի ոգին,
Հնդկաստանի և Իրմանիոյ հայեր, Լազիստանի հայեր, Տրապիզոնի
կրթական վիճակի առթիւ, (տարակրօն հաստատութիւններ Կիլի-
կիայում. Թուրքիոյ և առանձինն Պոլսոյ հայ ժողովրդեան արդին
վիճակը. «Եղգարար») անդրանիկ հայ ամսագիրը և նրա խմբագիր
Յարութիւն քահանայ Շմառնեան. Հայաստանի աշխարհագրական
և ժողովրդագրական մատենագրութիւն:

